

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Inleiding	11
1.1 De wereldeconomie	11
1.2 De Nederlandse economie	17
1.3 Collectieve sector	26
1.4 Slot	29
2 De internationale conjunctuur	33
2.1 Productie, bestedingen, arbeidsmarkt en overheidsfinanciën	33
2.1.1 Verenigde Staten	33
2.1.2 Japan	37
2.1.3 Opkomende economieën	38
2.1.4 Eurogebied	40
2.2 Inflatie	44
2.3 Financiële markten	46
2.3.1 Rentes	46
2.3.2 Wisselkoersen	49
2.4 Wereldhandel	50
2.4.1 Wereldhandelsvolume	50
2.4.2 Prijzen van grondstoffen exclusief energie	51
2.4.3 Olieprijs	52
2.4.4 Prijs van industrieproducten, concurrentieposities en uitvoerprestaties	54
2.5 Externe data voor Nederland	57
2.6 Onzekerheden	58
3 De Nederlandse conjunctuur	61
3.1 Volumeconjunctuur	61
3.1.1 Particuliere consumptie	61
3.1.2 Woningbouw	67
3.1.3 Bedrijfsinvesteringen	69
3.1.4 Buitenlandse handel	72
3.1.5 Productie en nationaal inkomen	76

3.2	Prijzen en winsten	80
3.2.1	Inflatie	80
3.2.2	Uitvoerprijs	83
3.2.3	Winstgevendheid	84
4	Arbeid en inkomen	89
4.1	Arbeidsmarkt	89
4.1.1	Loonvoet	89
4.1.2	Werkgelegenheid	91
4.1.3	Arbeidsaanbod	93
4.1.4	Werkloosheid en vacatures	95
4.2	Koopkracht	97
5	De collectieve sector	103
5.1	De collectieve uitgaven	103
5.1.1	Uitvoeringsmutaties en beleidsuitgangspunten	103
5.1.2	De ontwikkeling van de collectieve uitgaven	106
5.1.3	Uitkeringsvolume en i/a -ratio	110
5.2	De collectieve lasten	113
5.2.1	Beleidsuitgangspunten	113
5.2.2	Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten	116
5.3	EMU-saldo en schuld	118
6	Speciale onderwerpen	123
6.1	Geluk en Economie	123
6.1.1	Inleiding	123
6.1.2	Geluk en inkomen: enige uitkomsten van empirisch onderzoek	124
6.1.3	Implicaties van geluksonderzoek	126
6.1.4	Inkomen, welvaart en geluk	127
6.1.5	De meting van geluk	130
6.1.6	Geluk en beleid	133

6.2	Arbeidsmarktparticipatie van vrouwen	137
6.2.1	Participatie en gewerkte uren over de generaties	138
6.2.2	Stijgende participatie en economische groei	144
6.2.3	Raming participatie en gewerkte uren	146
6.2.4	Beleidsopties	147
6.2.5	Tot slot	150
	Bijlagen	151
	Verklaring van afkortingen	187

Kaders in hoofdstukken

1	Inleiding	11
	• Onzekerheidsvariant	21
2	De internationale conjunctuur	33
	• De Amerikaanse hypotheekmarkt	35
	• Zwaartepunt van de wereldeconomie verschuift richting Azië	39
	• Het effect van vijftig jaar Interne Markt op de Nederlandse uitvoer naar West-Europa	56
3	De Nederlandse conjunctuur	61
	• Consumptie van automobielen	65
	• Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie en prijsconcurrentiepositie	75
	• Het woningbezit van woningcorporaties en de kosten van het nieuwe huurbeleid	82
4	Arbeid en inkomen	89
	• Koopkrachtontwikkeling afhankelijk van hoogte ziektekosten en gebruik buitengewone-uitgavenregeling	99
5	De collectieve sector	103
	• Bijna één op de twintig 18-jarigen komt in de Wajong	112

Woord vooraf

De Nederlandse economie draait op volle toeren. Nadat we het afgelopen jaar met een bovengemiddelde economische groei van 3% hebben afgesloten, is de verwachting dat de positieve ontwikkelingen zich dit en komend jaar zullen doorzetten. Positief is dat de economische groei ook in de komende tijd breed gedragen wordt. Onder invloed van de sterke economische groei zijn de kansen op werk aanzienlijk gestegen. De werkloosheid, die sinds medio 2005 daalt, zal volgend jaar, naar verwachting, verder afnemen tot gemiddeld 310 000 personen. Het laagste werkloosheidsniveau in de afgelopen zes jaar.

Voor ons ligt de uitdaging om ook in de komende jaren duurzame welvaart en werkgelegenheidsgroei te behouden. Een laag werkloosheidsniveau en tegelijkertijd een record aantal openstaande vacatures leggen de oplopende spanningen op de arbeidsmarkt bloot. Het bedrijfsleven heeft steeds meer moeite met het aantrekken van geschikt personeel. Bovendien zal de arbeidsmarkt door de aankomende vergrijzing structureel krappere worden.

Willen we voor Nederland een florerende toekomst dan is de uitdaging voor de komende jaren om mensen die nu nog geheel of gedeeltelijk buiten de arbeidsmarkt staan, bij het arbeidsproces te betrekken. Niet alleen een hogere participatie in personen is van belang, maar ook een verhoging van de participatie in uren is cruciaal. De 36-urige werkweek is daarom niet heilig. Ook zet dit kabinet in op verschillende instrumenten die zowel het werken in grotere deeltijdbanen als langer doorwerken stimuleren. Daarnaast zijn de investeringen in kennis, innovatie en ondernemerschap cruciaal om de productiviteitsgroei verder te verhogen en daarmee de welvaart in de komende jaren veilig te stellen.

De economische omgeving van Nederland verandert in een steeds hoger tempo. De groeisector van vandaag kan over enkele jaren alweer in een krimpfase belanden. In het verleden heeft ons land bewezen in staat te zijn nieuwe kansen economisch te kunnen benutten. Een concurrerend vestigingsklimaat, vermogen om te innoveren, ondernemerschap en een activerend arbeidsmarktbeleid zijn hierbij de sleutelwoorden. Alléén als we samen ons steentje bijdragen, kunnen we de komende jaren met vertrouwen tegemoet zien en kan Nederland ook in de toekomst in de wereldtop blijven meedraaien.

De Minister van Economische Zaken
M.J.A. van der Hoeven

1 Inleiding

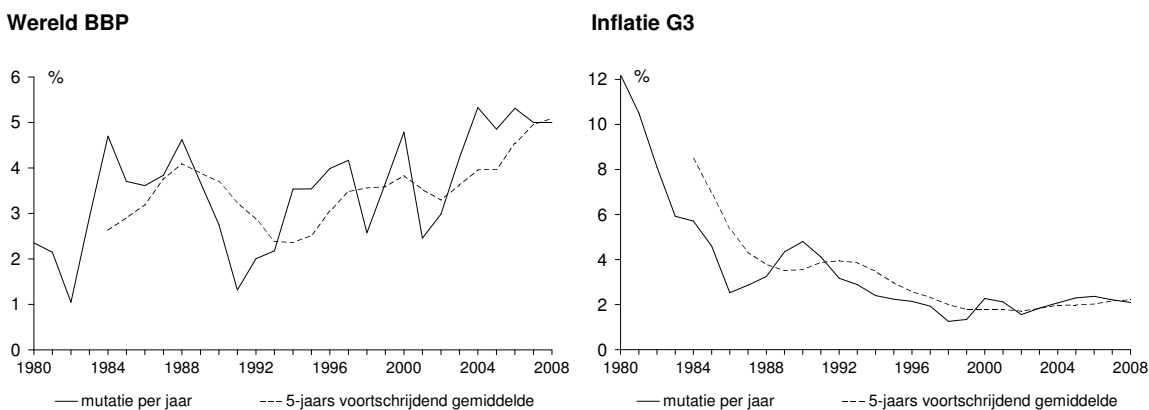
1.1 De wereldeconomie

In de eerste helft van het jaar was de mondiale economische groei opnieuw hoog. De inflatie bleef desondanks historisch gezien betrekkelijk laag. De Amerikaanse economische groei was zwak door de forse daling van de investeringen in woningen. In het eurogebied was de economische ontwikkeling veel gunstiger, waardoor de werkloosheid kon dalen tot het laagste niveau in meer dan een kwart eeuw. De mondiale vooruitzichten voor 2008 zijn positief gezien de goede winstgevendheid, sterke bedrijfsbalansen en de positieve effecten van de integratie in de wereldeconomie van opkomende economieën als China. Door de recente onrust op de financiële markten is echter het neerwaartse risico toegenomen.

De groei van de wereldeconomie in 2007 wordt geraamd op 5%, $\frac{1}{4}$ %-punt minder dan vorig jaar. Deze vermindering is opmerkelijk gering in het licht van de geprojecteerde afzwakking van de groei van de Amerikaanse economie van 2,9% tot 2% en het feit dat de Verenigde Staten de locomotief waren van de conjuncturele opleving die in 2002 aanving. Naar verwachting blijft voor het eurogebied en de opkomende economieën de economische groei dit jaar historisch gezien hoog, respectievelijk 2 $\frac{3}{4}$ % en 7 $\frac{3}{4}$ %.

De mondiale vooruitzichten voor 2008 zijn positief gezien de goede winstgevendheid, sterke bedrijfsbalansen en de gunstige onderliggende ontwikkelingen in de opkomende economieën, met name China. In Europa en Azië zal de groei vermoedelijk licht teruglopen, maar dit wordt gecompenseerd door enig herstel in de Verenigde Staten, waardoor de mondiale economische groei naar verwachting stabiliseert op 5%. Eind juli is deze prognose voor de wereldeconomie afgesloten en de recente onrust op de financiële markten is dan ook nog niet verwerkt in de

Figuur 1.1 BBP volumegroei wereld en inflatie G3^a

^a G3: Eurogebied, Verenigde Staten en Japan.

Tabel 1.1	BBP-volume naar regio's, 2004-2008	2004	2005	2006	2007	2008
		mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten		3,6	3,1	2,9	2	2 ³ / ₄
Japan		2,7	1,9	2,2	2 ¹ / ₂	2
Eurogebied		2,0	1,5	2,8	2 ³ / ₄	2 ¹ / ₄
EU-16		2,5	1,6	2,9	2 ³ / ₄	2 ¹ / ₂
Hoogontwikkelde economieën		3,0	2,3	2,8	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₂
Opkomende economieën		7,6	7,3	7,8	7 ³ / ₄	7 ¹ / ₄
Wereld		5,3	4,9	5,3	5	5

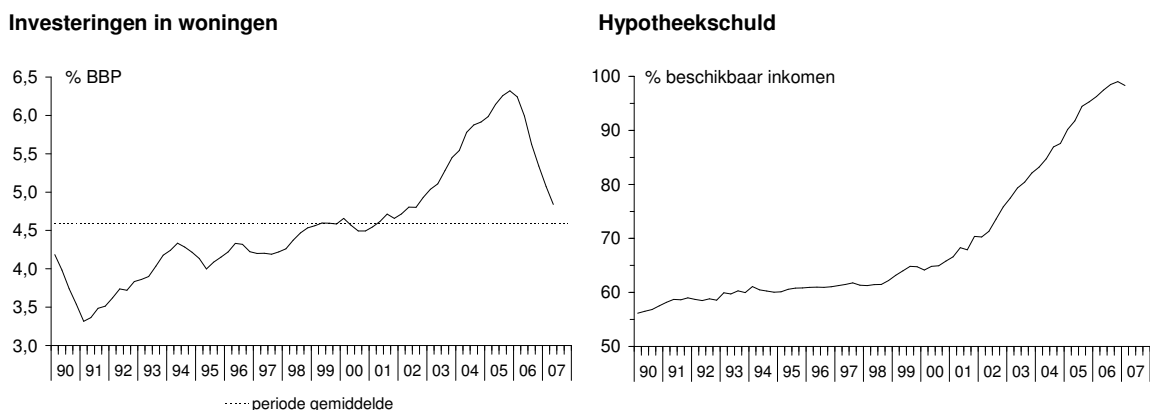
prognose. Duidelijk is dat sommige partijen op de financiële markten forse verliezen hebben geleden. Vermoedelijk is de mede hierdoor toegenomen risicoaversie op de financiële markten niet kortdurend. Onzeker is echter in welke mate de recente ontwikkelingen op de financiële markten negatief zullen doorwerken op de mondiale economische groei. Een kader in paragraaf 1.2 belicht de mogelijke effecten van de recente perikelen op de financiële markten voor de wereldeconomie en met name voor Nederland.

Verenigde Staten

In de eerste helft van het jaar was de Amerikaanse economische groei zwak als gevolg van de crisis op de woningmarkt. Investerings in woningen namen fors af en verminderden de BBP-groei direct met ³/₄%-punt. Huizenprijzen daalden in sommige regio's. De afzwakking van de economische groei heeft tot nu toe vooral geleid tot een geringere stijging van de arbeidsproductiviteit en in veel minder mate tot een afzwakking van de werkgelegenheidsgroei. In het eerste halfjaar is de werkloosheid dan ook nog niet opgelopen.

De investeringen in woningen zullen verder afnemen als gevolg van het zeer grote aantal te koop staande woningen, de stijging van de hypotheekrentes en de aanscherping van hypotheekvoorwaarden. De BBP-groei in de rest van dit jaar zal ook worden gedempt door het terugvallen van de consumptiegroei. Dit houdt verband met de hoge olieprijs, het afnemen van

Figuur 1.2 Investerings in woningen en hypotheekschuld gezinnen in de Verenigde Staten, 1990-2007

Tabel 1.2	Internationale kernegevens, 2004-2008				
	2004	2005	2006	2007	2008
	mutaties per jaar in %				
BBP-volume hoog ontwikkelde economieën	3,0	2,3	2,8	2¼	2½
Consumentenprijs G3 (CPI)	2,1	2,3	2,4	2¼	2
Wereldhandelsvolume goederen	11,0	8,0	9,5	7¾	8¼
Wereldhandelsprijs (dollar)	9,4	5,5	5,1	6	2¼
Industrieproducten (dollar)	6,3	2,5	1,8	4¾	½
Grondstoffen excl. energie (dollar, HWWA)	20,6	10,1	26,7	18	5
Ruwe olie (fob, dollars)	32,5	42,4	19,8	6	9
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	1,24	1,24	1,26	1,34	1,35
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	38,2	54,4	65,2	69	75
Lange rente Duitsland	4,1	3,4	3,8	4¼	4½

de werkgelegenheids groei en de grotere vermogens verliezen voor huizenbezitters. De BBP-groei in heel 2007 valt hierdoor naar verwachting terug tot 2%. Daarbij is voor het derde achtereenvolgende jaar de kerninflatie (inflatie exclusief energie en voedingsmiddelen) hoger dan beoogd door de *Federal Reserve*.

Doordat in de loop van volgend jaar de woningmarktsituatie geleidelijk begint te normaliseren, zal de economische groei naar verwachting oplopen tot 2¾%. De onzekerheid over de Amerikaanse economische groei in 2008 is door de recente onrust op de financiële markten substantieel toegenomen.

Azië

Azië kende in het eerst halfjaar opnieuw een zeer gunstige economische ontwikkeling. Dit geldt vooral voor China, waar het BBP toenam met 11½% ten opzichte van een jaar eerder. Deze uitbundige groei vond plaats ondanks overheidsmaatregelen om de groei in te tomen en de inflatie te beteugelen. Vooral de investeringen en de uitvoer bleven zeer sterk toenemen. Als gevolg hiervan verdubbelde het handelsoverschot in het eerste halfjaar bijna. Door de sterke vraag naar Japanse producten in Azië, met name door China, nam de Japanse economische groei in de eerste helft van het jaar meer dan trendmatig toe. Door de geringe nominale loonstijging was daarbij sprake van een zeer beperkte inflatie.

De vooruitzichten voor Azië zijn gunstig. De snelle groei van de kapitaalgoederenvoorraad en het gevoerde economische beleid bestendigen de periode van hoge groei in opkomende economieën als China, India en Vietnam. Restrictief monetair beleid zal in China leiden tot een licht lagere groei in 2008. Overigens blijft de Chinese economische groei naar verwachting meer dan 10%. De Japanse economische groei zwakt af door normalisering van de investeringsgroei, maar blijft naar verwachting boven de geschatte potentiële groei.

Eurogebied

In het eurogebied hield de gunstige economische ontwikkeling in de eerste helft van 2007 aan, al was de groei wel wat lager dan in de loop van vorig jaar. Deze lichte terugval kwam door de forse btw-verhoging in Duitsland, de stijging van geld- en kapitaalmarktrentes, de verdere appreciatie van de euro, de hoge olieprijs en de afzwakking van de Amerikaanse invoervraag. De uitvoer van het eurogebied nam opnieuw toe, maar de economische groei is al sinds vorig jaar sterk gebaseerd op de binnenlandse bestedingen. Door de opgaande conjunctuur daalde de werkloosheid tot het laagste niveau in meer dan een kwart eeuw en zal dit jaar het overheidstekort van het eurogebied het kleinste zijn sinds 2000. De inflatie loopt dit jaar naar verwachting licht terug, maar blijft meer dan beoogd door de ECB voor de middellange termijn.

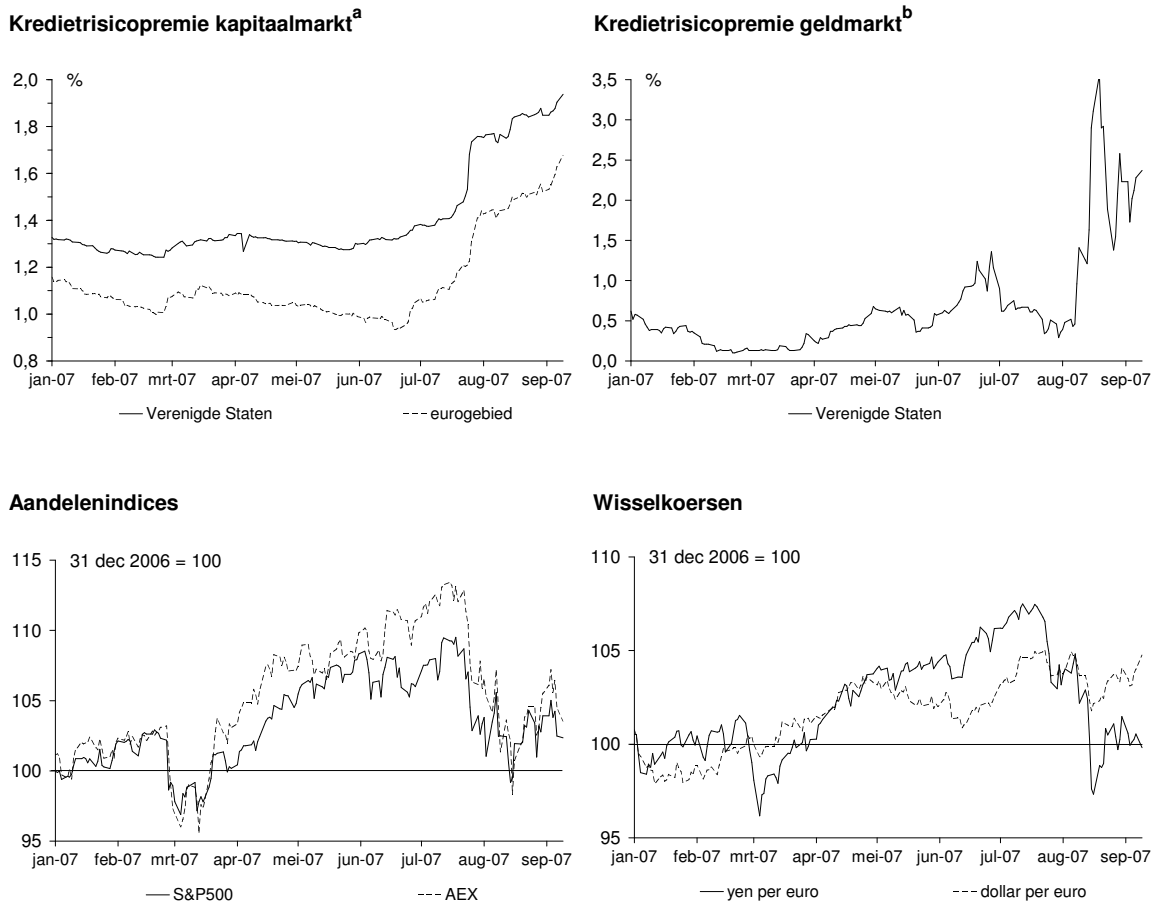
In 2008 valt de groei licht terug tot 2¼%, nog altijd boven de geschatte potentiële groei. Deze vertraging hangt samen met de negatieve effecten van rentestijgingen en van de appreciatie van de euro. De aanhoudende groei leidt naar verwachting tot een verdere daling van de werkloosheid en enige versnelling in de lonen. Door de recente onrust op de financiële markten is de onzekerheid over de ontwikkeling van de werkloosheid en de economische groei in 2008 duidelijk toegenomen.

Financiële markten

De Europese centrale bank heeft haar beleidsrentes dit jaar verder verhoogd. De herfinancieringsrente kwam in juni op 4%, 0,5%-punt hoger dan eind vorig jaar. Daarentegen maakte de Amerikaanse centrale bank pas op de plaats en bleef, met een *federal funds rate* van 5¼%, haar monetaire beleid licht restrictief. In het eerste halfjaar hield internationaal de opwaartse trend in kapitaalmarktrentes aan. Zo kwam de rente op Duitse 10-jarige overheidsobligaties in juni op 4,6%, tegen 3,8% eind vorig jaar. Deze stijging kwam door een hogere reële lange rente; de inflatieverwachtingen waren relatief stabiel. De euro steeg in het eerste halfjaar tot nieuwe recordniveaus ten opzichte van de Amerikaanse dollar en de yen.

In juli brak onrust uit op de financiële markten doordat duidelijker werd dat op hypotheekleningen aan weinig kredietwaardige Amerikaanse huishoudens sprake is van aanzienlijke verliezen, terwijl door de gebruikte nieuwe financiële instrumenten onduidelijk is wie precies deze verliezen zullen lijden. Ook Europese marktpartijen hebben direct of indirect posities op de Amerikaanse hypotheekmarkt en moeten hun beleggingsportefeuilles afwaarderen. Tegelijkertijd nam vanaf juli de risicobereidheid van beleggers af. Onduidelijkheid over de kredietwaardigheid van tegenpartijen en grotere risicoaversie leidde tot problemen op de geldmarkten. Centrale banken stelden daarom meer liquiditeiten beschikbaar om daarmee het soepele verloop van het betalingsverkeer veilig te stellen en de geldmarktrente dicht bij de beleidsrente te houden. Half augustus verlaagde de Amerikaanse centrale bank de discontovoet om de financiële markten te stabiliseren. De onrust had lagere aandelenkoersen tot gevolg. Het effect was echter vooralsnog beperkt: begin september lagen de meeste aandelenindices net

Figuur 1.3 Onrust op de financiële markten, januari - 10 september 2007

^a Renteverval tussen bedrijfsobligaties met BBB rating en 10-jarige staatsobligaties.

^b Renteverval tussen 1-maands asset-backed commercial paper en 4-weeks Treasury bills.

boven het niveau van eind vorig jaar en waren dus slechts de eerder dit jaar gemaakte koerswinsten grotendeels verdwenen. Het effect was groter op kredietrisicopremies, die voor Amerikaanse en Europese bedrijven en voor Amerikaanse huizenbezitters markant stegen. Tegelijkertijd nam de rente op overheidsobligaties af. De onrust op de financiële markten had nauwelijks invloed op de dollar-eurokoers, maar betekende wel een appreciatie van de yen doordat grotere risicoaversie leidde tot het afbouwen van *carry trade*: het geld lenen in laagrentende yens om dit vervolgens uit te zetten in hoogrentende valuta's.

Onmiskenbaar staan de monetaire autoriteiten voor een dilemma. Enerzijds is stabiliteit van het financiële systeem essentieel en is een renteverlaging daarvoor wellicht noodzakelijk. Anderzijds kan een renteverlaging ongewenste gevolgen hebben voor de inflatie en onverantwoord gedrag door marktpartijen in de toekomst bevorderen (*moral hazard* probleem). Dit dilemma betekent dat de onzekerheid over het toekomstig monetair beleid sterk is toegenomen. Hetzelfde geldt voor de ontwikkeling van de rente op overheidsobligaties.

Wereldhandel en grondstoffenprijzen

De wereldhandelsgroei liep in de eerste helft van het jaar terug als gevolg van de zwakke Amerikaanse conjunctuur. Tegelijkertijd namen metaalprijzen minder sterk toe dan in voorgaande jaren. Prijsstijgingen voor voedingsmiddelen en agrarische grondstoffen waren echter scherper dan vorig jaar, vooral doordat ongunstige weersomstandigheden de oogst nadelig beïnvloedden in belangrijke productielanden. De olieprijs herstelde van de forse daling van eind vorig jaar en bereikte in juli een nieuw nominaal record.

In de projectie is gerekend met een olieprijs van 75 dollar per vat, gelijk aan de gemiddelde prijs afgelopen juni en juli. Onzekerheden over de oliemarkt zijn echter groot en hangen slechts ten dele samen met de ongewisse gevolgen van de recente onrust op de financiële markten. Uitgaande van normale oogsten is de prijsstijging voor de overige grondstoffen volgend jaar naar verwachting gematigd.

Onzekerheden

Onzekerheden over de gevolgen van de financiële crisis voor de mondiale economische groei zijn groot. Het is duidelijk dat sommige pensioenfondsen, verzekeraars, banken en andere beleggers in absolute bedragen enorme verliezen hebben geleden op de Amerikaanse hypotheekmarkt en op andere risicovolle beleggingen. Het is echter nog te vroeg om aan te geven of deze verliezen ten opzichte van hun totale beleggingsportefeuilles groter of kleiner zullen zijn dan die van vorige financiële crises.

De jongste crisis heeft geleid tot een grotere risicoaversie op de financiële markten die vermoedelijk niet kortdurend is. Dit zal betekenen dat sommige bedrijven en consumenten geen krediet meer zullen krijgen. Het zal ook betekenen dat de andere bedrijven en consumenten een hogere risicopremie zullen moeten betalen op hun leningen. Op korte termijn zal dit een negatief effect hebben op de bestedingen en dus op de economische groei en de werkgelegenheid. Het negatieve effect op de bedrijfsinvesteringen in de hoogontwikkelde economieën wordt beperkt door de goede balansposities van bedrijven en de hoge winstgevendheid, waardoor veel investeringen intern gefinancierd kunnen worden. De ontwikkeling op korte termijn zou ook negatief beïnvloed kunnen worden doordat consumenten- en producentenvertrouwen onder druk komen door de onrust op de financiële markten. Wellicht wordt ook de uitvoer naar grondstoffenproducerende landen verminderd, doordat de zwakkere wereldeconomie tot prijsdalingen op wereldmarkten leidt.

Kwalitatief vallen de gevolgen dus aan te geven, maar de mate waarin deze kredietcrisis negatief zal doorwerken op de mondiale economische groei is uiterst onzeker. De kredietcrisis beïnvloedt op de eerste plaats de Amerikaanse woningmarkt negatief. De negatieve effecten zullen dan ook groter zijn voor de Amerikaanse dan voor de Europese economie. In paragraaf 1.2 is een variant opgenomen die een indruk geeft van de mogelijke gevolgen voor de wereldeconomie en met name voor Nederland.

1.2 De Nederlandse economie

Met een geraamde groei van 2¾% dit jaar en 2½% komend jaar presteert de Nederlandse economie drie jaren op rij boventrendmatig. De economische ontwikkeling in Nederland, die breed gedragen is, loopt in de pas met de Europese ontwikkeling. De output gap en daarmee de spanning in de economie loopt gestaag op, wat vooral op de arbeidsmarkt manifest wordt. Vooral dit jaar groeit de werkgelegenheid harder dan het arbeidsaanbod, waardoor de werkloosheid in rap tempo afneemt, tot gemiddeld 4½% van de beroepsbevolking. Voor volgend jaar wordt een verdere daling van de werkloosheid voorzien, tot 4%. Als gevolg van de oplopende spanning op de arbeidsmarkt versnelt de contractloonstijging, tot 3¼% volgend jaar. Ook de inflatie versnelt iets, wat past bij de huidige fase van hoogconjunctuur. De koopkracht neemt dit jaar in doorsnee met ¾% toe, maar zal komend jaar niet of nauwelijks veranderen.

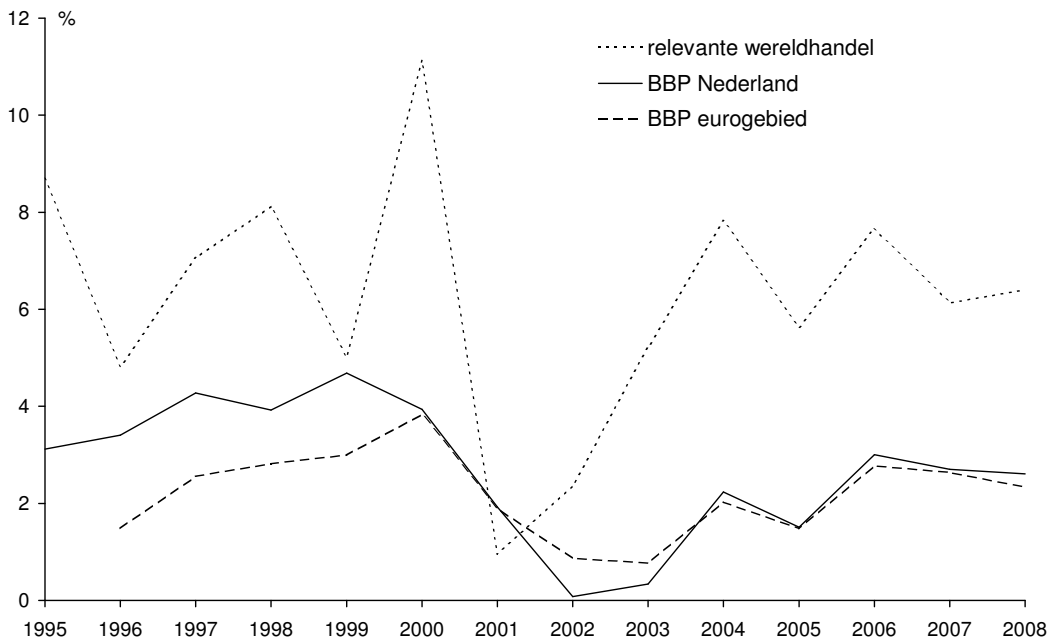
Vorig jaar groeide de Nederlandse economie met 3% en was sprake van een duidelijke versnelling vergeleken met het groeitempo in de twee voorafgaande jaren. Ook voor dit en komend jaar liggen gunstige groeicijfers in het vooruitzicht, zij het een fractie lager dan die van 2006. In 2007 bedraagt de BBP-groei naar verwachting 2¾% en in 2008 2½%. Daarmee ligt in de projectie de economische groei in de jaren 2006 tot en met 2008 ieder jaar boven de potentiële groei, die circa 2¼% per jaar bedraagt. Logischerwijs loopt daardoor de spanning in de economie op, wat vooral wordt gevoeld op de arbeidsmarkt. De geschatte output gap bedraagt volgend jaar naar verwachting 1½%. In de afgelopen dertig jaar lag de output gap alleen in de periode rond de eeuwwisseling hoger.

De economische groei in de periode 2006-2008 wordt naar verwachting breed gedragen. Met ingang van vorig jaar dragen alle grote bestedingscategorieën positief bij aan de BBP-groei, die in alle drie de jaren voor grofweg de helft uit binnenlandse afzet en voor de andere helft uit buitenlandse afzet afkomstig is. In de projectie bereikt de BBP-groei in de huidige conjunctuurencyclus zijn hoogtepunt in 2006. De geraamde afvlakking van de economische groei in dit en komend jaar is echter met grote onzekerheden omgeven en dermate gering, dat nog niet met stelligheid kan worden beweerd dat de groei over zijn hoogtepunt heen is.

Historisch en internationaal perspectief

Sinds 2004 deint de Nederlandse economie weer mee op de golven van de internationale economie. Het aantrekken van de groei van de relevante wereldhandel in de jaren 2004 en 2006 wordt weerspiegeld in het aantrekken van de groei van de Nederlandse economie, terwijl ook de afvlakking van de internationale economische groei in 2005 en 2007 in Nederland zichtbaar is (zie figuur 1.4). In 2008 is naar verwachting zowel de groei van de relevante wereldhandel als die van het Nederlandse BBP-volume vrijwel gelijk aan de groei in 2007. De grote mate van overeenkomst tussen de economische groei in Nederland en het eurogebied sinds 2004 is eveneens opmerkelijk.

Figuur 1.4 Economische groei in Nederland en het eurogebied en de groei van de relevante wereldhandel, 1995-2008

In de voorafgaande periode 1995-2003 was de overeenkomst tussen de Nederlandse en de internationale economische ontwikkeling minder groot en vertoonde de Nederlandse economie vaak een afwijkend patroon. In de genoemde periode speelden specifiek Nederlandse factoren blijkbaar een prominentere rol dan in de afgelopen jaren. In de tweede helft van de jaren negentig kan daarbij worden gedacht aan de gemaakte inhaalslag op gebied van de arbeidsparticipatie (van met name vrouwen) en de relatief sterke doorwerking van de positieve vermogensseffecten op de Nederlandse economie. Het ging daarbij zowel om de doorwerking van aandelenkoersstijgingen, die extra groot was door lage pensioenpremies, als om de doorwerking van de huizenprijsstijging, die toentertijd nog eenvoudig voor consumptieve doeleinden kon worden aangewend. In de eerste jaren van deze eeuw vertaalde de uitzonderlijk krappe situatie op de arbeidsmarkt zich in een relatief forse stijging van de arbeidskosten per eenheid product, waardoor de prijsconcurrentiepositie verslechterde. Bovendien resulteerde in die jaren de forse daling van de aandelenkoersen in een substantiële stijging van de pensioenpremies, wat de concurrentiepositie verder onder druk zette.

De afgelopen vier jaar zijn de ontwikkelingen op de aandelenmarkten wat minder turbulent, is de doorwerking van aandelenkoersmutaties op pensioenpremies minder direct, ontwikkelen de huizenprijzen zich gematigder en verloopt de stijging van de participatiegraad geleidelijker dan in de daaraan voorafgaande periode (zie tabel 1.4).

Tabel 1.3 Enkele kerngegevens voor Nederland, 2004-2008

	2004	2005 ^a	2006 ^a	2007	2008
mutaties in procenten per jaar					
Internationaal					
Relevante wereldhandel	7,8	5,6	7,7	6¼	6½
Prijspeil goederenimport	1,0	3,3	3,9	1½	1
Concurrentenprijs	0,2	1,4	1,0	1	½
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	38,2	54,4	65,2	69	75
Eurokoers (dollar per euro)	1,24	1,24	1,26	1,34	1,35
Arbeidskosten p.e.p. industrie concurrenten	- 4,9	- 0,3	- 1,7	- 2½	- ¼
Volume bestedingen en productie					
Bruto binnenlands product (BBP)	2,2	1,5	3,0	2¾	2½
Particuliere consumptie	1,0	0,7	- 0,8 (2,7)	2	2
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	- 3,0	1,4	10,0	5¼	4¾
Investeringen in woningen	4,1	5,7	4,5	3¾	2½
Goederenexport (exclusief energie)	9,5	6,7	8,4	7½	7¾
w.v. binnenslands geproduceerd	4,9	1,5	4,1	4	3½
wederexport	15,0	12,4	12,8	10¾	11½
Goederenimport	8,1	6,1	9,2	7	6¾
Productie marktsector ^b	2,6	2,3	4,1	3¾	2½
Prijzen en lonen					
Consumentenprijsindex (CPI)	1,2	1,7	1,1	1¾	2
Prijs nationale bestedingen	1,2	2,1	2,1	2¼	2¼
Prijspeil goederenexport (exclusief energie)	- 0,2	0,4	0,8	0	- ¼
Prijsconcurrentiepositie	- 0,8	- 0,7	- 0,8	¼	¼
Contractloon marktsector	1,5	0,7	2,0	1¾	3¼
Loonsom per werknemer marktsector	3,5	1,4 (1,8)	2,4 (2,7)	2¼	4½
Arbeidskosten p.e.p. verwerkende industrie	- 2,5	- 1,4	- 0,3	¼	½
Arbeidsmarkt					
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	6,5	6,5	5,5	4½	4
Werkloze beroepsbevolking (niveau x 1000)	479	483	413	340	310
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	- 1,0	- 0,3 (- 0,5)	1,8 (1,5)	2¼	1
Werkzame beroepsbevolking	- 1,2	0,0 (- 0,3)	2,2 (2,0)	2¼	1¼
Beroepsbevolking	0,0	0,0 (- 0,2)	1,2 (0,9)	1¼	¾
Collectieve sector					
EMU-saldo collectieve sector (niveau in % BBP)	- 1,7	- 0,3	0,6	- 0,3	0,7
Bruto schuld coll. sector (niveau ultimo jaar, % BBP)	52,4	52,3	48,1	46,8	44,8
Collectieve lastendruk (niveau in % BBP)	37,5	37,9	39,5 (38,0)	39,5	40,0
Diversen					
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	- 0,2	- 2,4	1,4	¾	0
Individuele spaarquote (niveau % besch. inkomen)	- 1,5	- 3,1	- 2,3	- 2¼	- 2¾
Arbeidsproductiviteit marktsector ^b	4,0	2,7 (3,0)	2,0 (2,3)	1½	1¾
Prijs toegevoegde waarde marktsector ^b	- 0,5	0,6	- 0,5	¾	¾
Reële arbeidskosten marktsector ^b	4,0	0,8 (1,1)	3,0 (3,2)	1¼	3½
Arbeidsinkomensquote marktsector ^b (niveau in %)	80,2	78,6	79,4	79	80¼
Uitvoersaldo (niveau in % BBP)	7,4	8,0	7,4	6¾	7
Lange rente (niveau in %)	4,1	3,4	3,8	4¼	4½

^a Cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de financieringsverschuivingen als gevolg van de invoering van de wet VLZ in 2005 en 2006 en de ZVW in 2006.

^b Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

Tabel 1.4 Enkele macro-economische kerngrootheden in drie perioden, 1995-1999, 2000-2003 en 2004-2006	1995-1999	2000-2003	2004-2006
	gemiddelde mutaties per jaar in %		
Aandelenkoers (AEX) ^a	26,7	- 14,1	16,8
Pensioenpremie (in %-punt) ^b	0,3	1,4	0,0
Huizenprijs ^c	10,0	9,6	4,9
Participatiegraad (in %-punt) ^d	0,9	0,8	0,3
BBP-volume Nederland	3,9	1,6	2,3
BBP-volume eurogebied	2,4	1,9	2,1

^a Gemiddelde van ultimo kwartaalcijfers.
^b Pensioenpremie werkgevers en werknemers in procenten van het bruto loon. Cijfer in de eerste kolom betreft 1996-1999.
^c Bron: Kadaster.
^d Participatiegraad 20-64 jaar.

Doordat bovendien in de voor Nederland relevante internationale omgeving de economie zich de afgelopen jaren tamelijk robuust en gunstig heeft ontwikkeld, is het niet verwonderlijk dat ook de Nederlandse economie in rustiger vaarwater is gekomen en zich momenteel op een gunstig en stabiel groeipad bevindt.

Onzekerheden en consensus

Het hiervoor geschetste beeld van een zich stabiel en florissant ontwikkelende Nederlandse economie in 2007 en 2008 is met aanzienlijke onzekerheden omgeven en kan derhalve ruw worden verstoord. Hoewel de risico's vooral van internationale aard zijn, kunnen ze vanwege het open karakter van de Nederlandse economie ook tamelijk directe en pregnante binnenlandse gevolgen hebben. Op diverse financiële markten is de onrust toegeslagen na de crisis op de hypotheekmarkt in de Verenigde Staten. Hierdoor dient de lijst met belangrijke internationale risico's, waar reeds geruime tijd de ontwikkeling van de olieprijs en de dollarkoers op prijken, te worden aangevuld met substantiële risico's in de sfeer van de rente, de aandelenkoersen en (als gevolg daarvan) de wereldhandel. Op dit moment bestaat veel onduidelijkheid over de aard en omvang van de gevolgen van de actuele crisis op de financiële markten. Een kader schetst de mogelijke gevolgen voor de Nederlandse economie op korte termijn. Hieruit volgt dat vooral het economische volumebeeld in 2008 door de kredietcrisis substantieel lager zou kunnen uitkomen, waarbij de BBP-groei beperkt zou kunnen blijven tot 1¼%.

Ondanks de onzekerheden bestaat er een grote mate van consensus tussen de verschillende ramingsinstituten (CPB, Europese Commissie, OESO en DNB) over de ontwikkeling van de Nederlandse economie op korte termijn. De gevolgen van de recente onrust op de financiële markten is in nog geen van de ramingen verwerkt. Tussen de hoogste en de laagste BBP-groeiramingen voor zowel dit als komend jaar zit minder dan ½%-punt verschil. Voor beide jaren zit de CPB-raming aan de onderkant van het spectrum. Voor dit jaar hangt dat onder meer samen met het feit dat de berekeningen van de Macro Economische Verkenning op een later

Onzekerheidsvariant

In de prognose is geen rekening gehouden met de gevolgen van de recente onrust op de financiële markten voor de economische ontwikkeling. De wijze waarop en de mate waarin deze onrust zal doorwerken zijn uiterst onzeker. Onderstaande tabel schetst de mogelijke gevolgen voor de Nederlandse economie op korte termijn van de huidige financiële crisis, die is gesimuleerd door een lagere wereldhandel, hogere rentes voor bedrijven en gezinnen, lagere aandelenkoersen en lagere wereldhandelsprizen dan in de centrale projectie. In de berekening is er mee rekening gehouden dat de door de overheid te betalen rente op staatsobligaties niet hoger uitkomt dan in de centrale projectie. In de variant zijn de schokken in het derde kwartaal van dit jaar gegeven. De lagere wereldhandel is het gevolg van internationaal meer risico-aversie. Deze leidt ertoe dat sommige bedrijven en consumenten geen krediet meer zullen krijgen, terwijl andere bedrijven en consumenten alleen krediet kunnen krijgen tegen een hogere rente. Dit heeft wereldwijd een negatief effect op de consumptie en investeringen, maar vooral in de Verenigde Staten. Als gevolg hiervan daalt de invoer wereldwijd, waardoor voor Nederland de relevante wereldhandel in 2008 2%-punt lager uitkomt. De zwakkere wereldeconomie gaat in deze onzekerheidsvariant gepaard met 10% lagere (invoer)prijzen voor grondstoffen, waaronder olie.

De financiële onrust beïnvloedt de Nederlandse economie vooral via de geringere buitenlandse handel, maar ook via hogere financieringskosten voor bedrijven en gezinnen en lagere aandelenprijzen. De hogere financieringskosten en de geringere afzet als gevolg van de lagere uitvoer werken negatief door op de investeringen van Nederlandse bedrijven. De lagere aandelenprijzen hebben samen met een lagere huizenprijsstijging een drukkend effect op de particuliere consumptie. De lagere huizenprijsstijging dan in de centrale projectie is vooral het gevolg van de hogere rente. De gevolgen voor de economische groei in 2007 zijn beperkt, maar in 2008 zou bij deze variant het Nederlandse BBP-volume naar schatting 1% lager uitkomen dan in de centrale projectie is voorzien. De economische groei komend jaar zou in dat geval geen 2½% maar slechts 1¼% bedragen. De lagere groei leidt tot minder belastinginkomsten, terwijl de hogere rentelasten voor particulieren de belastinggrondslag verlagen. Hoewel de door de overheid te betalen rente op staatsobligaties niet hoger is, zou het EMU-saldo komend jaar in de variant 0,5% van het BBP lager uitkomen. Dit wordt vooral veroorzaakt door geringere belastinginkomsten en het lagere niveau van het BBP (noemereffect).

Mogelijke effecten van de kredietcrisis op de Nederlandse economie op korte termijn

	2007	2008
	cumulatieve afwijkingen in %	
Relevante wereldhandel, volume	- 0,3	- 2,0
Invoerprijs goederen	- 0,5	- 2,8
Lange rente (niveau in %) ^a	0,4	1,0
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	- 1,5	- 7,5
Huizenprijs	- 0,4	- 4,4
Contractloon marktsector	0,0	- 0,3
Consumentenprijsindex (CPI)	0,0	- 0,6
Bruto binnenlands product (BBP), volume	- 0,1	- 1,0
Particuliere consumptie, volume	- 0,2	- 1,3
Investeringen bedrijven (excl. woningen), volume	- 0,3	- 2,4
Uitvoer goederen (exclusief energie), volume	- 0,3	- 1,6
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	0,0	- 0,1
Arbeidsinkomensquote marktsector (niveau)	- 0,1	0,0
EMU-saldo (niveau, % BBP)	0,0	- 0,5

^a Voor bedrijven en gezinnen.

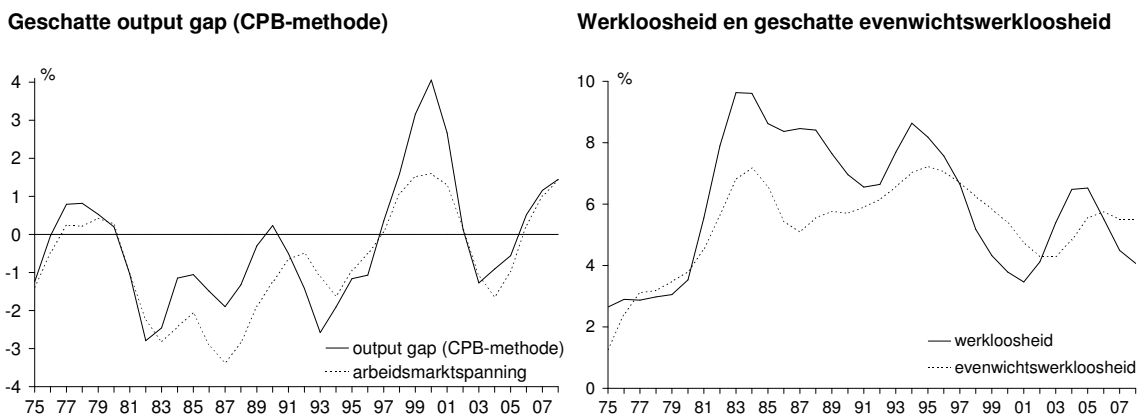
tijdstip zijn afgesloten, waardoor het mogelijk was de eerste schattingen van het CBS voor het tweede kwartaal hierin nog te verwerken. Voor komend jaar ligt een belangrijke oorzaak bij het al dan niet kunnen verwerken van de recente kabinetsplannen, zoals neergelegd in de Miljoenennota. Deze plannen behelzen een extra lastenverzwaring voor gezinnen, waardoor de CPB-raming van de consumptiegroei wat lager uitkomt dan die van de internationale ramingsinstellingen.

Spanningsindicatoren

Nadat in 2003 de geschatte output gap een dieptepunt bereikte, is deze gestaag opgelopen en werd vorig jaar weer positief. Voor dit jaar wordt de output gap, waarin de spanning op zowel de arbeidsmarkt als de productmarkt tot uiting komt, geraamd op ruim 1%, om volgend jaar nog wat verder op te lopen tot 1½%. Dit betekent dat in de ramingsperiode het feitelijke productievolume hoger ligt dan het potentiële productievolume. Is hiermee sprake van een met hoogconjunctuur gepaard gaande normale ‘hitte’ in de economie of van oververhitting? Hier past een genuanceerd antwoord, zoals blijkt uit figuur 1.5. De output gap bereikt naar verwachting ook volgend jaar nog bij lange na niet de spanningsniveaus van de jaren 1999 tot en met 2001, zodat eerder sprake lijkt te zijn van een gebruikelijke economische ‘hitte’ in een fase van hoogconjunctuur. Daar staat tegenover dat in de afgelopen dertig jaar het slechts één periode, te weten rond de eeuwwisseling, is voorgekomen dat de output gap hoger was. Bovendien lijkt de spanning in de economie zich volledig te concentreren op de arbeidsmarkt, die komend jaar waarschijnlijk wel degelijk een omvang bereikt die vergelijkbaar is met die rond de eeuwwisseling. Gemiddeld bedraagt het werkloosheidspercentage volgend jaar waarschijnlijk 4%, bijna 1½%-punt onder de geschatte evenwichtswerkloosheid.

Ondanks de in historisch opzicht lage investeringsquote in de afgelopen jaren lijken bedrijven voldoende te hebben geïnvesteerd om de bezettingsgraad van hun productiecapaciteit niet al te sterk te laten oplopen. Wel zullen bedrijven in toenemende mate moeite ondervinden bij het aantrekken of behouden van personeel.

Figuur 1.5 Spanningsindicatoren, 1975-2008

Particuliere consumptie en besparingen

Gecorrigeerd voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel is de particuliere consumptie vorig jaar met 2,7% gegroeid, verreweg de hoogste groei dit decennium. Met name bij duurzame goederen was sprake van een inhaalslag. Doordat gezinnen jarenlang bij de aanschaf van dit type goederen op de rem hadden getrapt, lag het consumptievolume van duurzame goederen in 2005 nog altijd onder het niveau in 2000. Het opwaartse effect van de uitgestelde aankopen zal dit en volgend jaar minder omvangrijk zijn, waardoor de consumptiegroei wat afvlakt, tot 2%. De consumptiegroei ligt dit jaar in lijn met de groei van het reëel beschikbaar gezinsinkomen, zodat de individuele spaarquote nagenoeg onveranderd blijft op een niveau van $-2\frac{1}{4}\%$.

Volgend jaar ontwikkelen de koopkracht van de meeste huishoudens alsmede de werkgelegenheid zich minder gunstig dan dit jaar. Ondanks de hieruit voortvloeiende gematigde ontwikkeling van het reëel beschikbaar gezinsinkomen stijgt de particuliere consumptie ook komend jaar met 2%. Deels ligt hier een opwaartse statistische vertekening aan ten grondslag; als gevolg van het vervangen van de no-claimteruggave in de zorgverzekering door een eigen risico neemt de particuliere consumptiegroei $\frac{1}{2}\%$ -punt toe. De consumptie stijgt in de raming in 2008 sterker dan het reëel beschikbaar inkomen, zodat de individuele spaarquote afneemt, tot $-2\frac{3}{4}\%$.

Bedrijfsinvesteringen en arbeidsinkomensquote

Met een verwacht groeipercentage van $5\frac{1}{4}\%$ vallen de bedrijfsinvesteringen dit jaar scherp terug vergeleken met vorig jaar, toen de investeringen nog met 10% groeiden. Dit wordt echter volledig veroorzaakt door het uiterst grillige verloop van de zogenoemde niet-conjunctuurgevoelige investeringen, zoals energieprojecten, vliegtuigen en treinen. Indien hiervoor wordt gecorrigeerd, is dit jaar naar verwachting juist sprake van een groeiversnelling van de (conjunctuurgevoelige) investeringen, tot 9%. Een florissante ontwikkeling van de productie en relatief hoge winsten in de marktsector stemmen ondernemers optimistisch. Aangevuld met een sinds eind 2005 oplopende bezettingsgraad staan alle seinen voor uitbreiding en vervanging van de productiecapaciteit voor dit jaar op groen.

In de projectie ligt besloten dat komend jaar de groei van de conjunctuurgevoelige investeringen wel scherp terugvalt, tot 2%. De productiegroeivertraging bij de marktsector maakt uitbreidingsinvesteringen minder noodzakelijk en bovendien zijn de investeringen minder gemakkelijk te financieren vanwege afnemende winstgevendheid en oplopende rentestanden. Door forse investeringen in treinen en vliegtuigen blijft de groei van de totale bedrijfsinvesteringen naar verwachting met $4\frac{3}{4}\%$ op peil.

Het gunstige niveau van de winstgevendheid wordt weerspiegeld in de arbeidsinkomensquote, die dit jaar voor het derde jaar op rij naar verwachting onder de 80% blijft, wat na het eind van de jaren zestig niet meer is voorgekomen. Toch is sprake van een kentering. Steeg in de afgelopen drie jaar de arbeidsproductiviteit in de marktsector sneller dan de loonvoet, dit jaar is

naar verwachting het omgekeerde het geval. Dat desondanks de arbeidsinkomensquote nog wat verder afneemt kan volledig op het conto worden geschreven van het specifieke verloop van kosten- en prijsstijgingen. Naar verwachting nemen de invoerprijzen van grondstoffen, waaronder olie, dit jaar veel minder sterk toe dan in de afgelopen vier jaren. De forse kostenstijgingen uit het verleden werken echter nog wel door in de afzetprijzen van dit jaar, wat de winstgevendheid in 2007 ten goede komt. Komend jaar lopen de arbeidskosten dermate sterk op, dat de ontwikkelingen van de arbeidsproductiviteit en de prijzen hiervoor onvoldoende compensatie kunnen bieden. Als gevolg hiervan loopt de arbeidsinkomensquote in de projectie met 1¼%-punt op, tot 80¼%.

Tabel 1.5 Determinanten van de arbeidsinkomensquote marktsector, 2004-2008					
	2004	2005	2006	2007	2008
mutaties per jaar in %-punt					
Arbeidsinkomensquote	80,2	78,6	79,4	79	80¼
Idem, mutatie	- 0,1	- 1,5	0,8	- ½	1½
Bijdrage arbeidskosten per eenheid product	- 0,7	- 1,2	- 0,1	½	2
w.v. bijdrage loonvoet	2,8	1,2	1,9	1¾	3½
bijdrage arbeidsproductiviteit ^a	- 3,5	- 2,4	- 2,0	- 1¼	- 1½
Bijdrage binnenlandse afzetprijs ^b	- 0,1	- 0,6	- 0,1	- 2	- 1¼
Bijdrage externe ruilvoet (uitvoerprijs/invoerprijs)	0,7	0,3	0,9	1	¾

^a Netto toegevoegde waarde per arbeidsjaar.
^b Ongerekend indirecte belastingen en subsidies.

Uitvoer en prijsconcurrentiepositie

Vergeleken met de forse verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in de eerste jaren na de eeuwwisseling vertoont de concurrentiepositie in de periode 2004-2008 bij de huidige inzichten een tamelijk stabiel verloop. Als gevolg hiervan loopt de ontwikkeling van de uitvoer redelijk in de pas met die van de relevante wereldhandel. Dit impliceert dat de groei van de totale uitvoer van goederen (exclusief energie) dit en komend jaar naar verwachting iets minder uitbundig is dan vorig jaar, maar met ongeveer 7½% in beide jaren nog altijd florissant is. Net als in de afgelopen drie jaar groeit de wederuitvoer ook in de ramingsjaren waarschijnlijk met dubbele cijfers, zodat in de projectie een voortzetting van de globalisering besloten ligt. De arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse industrie nemen in de projectie aanmerkelijk sterker toe dan bij buitenlandse concurrenten. Verwacht wordt dat ondernemers hierop reageren door wat in te teren op hun winstmarges, zodat hun prijsconcurrentiepositie minder verslechtert en hun aandeel op de wereldmarkt zoveel mogelijk behouden blijft.

Arbeidsmarkt

De situatie op de arbeidsmarkt is in betrekkelijk korte tijd finaal omgeslagen. Lag de feitelijke werkloosheid in 2005 nog aanzienlijk boven het geschatte evenwichtsniveau, dit jaar duikt de

feitelijk werkloosheid daar duidelijk onder. De krapte op de arbeidsmarkt is dan ook merkbaar toegenomen. Dit uit zich onder meer in de stijging van de vacaturegraad, die vorig jaar zelfs hoger lag dan in 2000. Daar staat tegenover dat het aandeel moeilijk vervulbare vacatures nog wat lager ligt dan rond de eeuwwisseling.

In navolging van de gunstige productieontwikkeling en hoge winstgevendheid neemt dit jaar de werkgelegenheid in de marktsector naar verwachting met 2¼% toe. Samen met een substantiële stijging van de werkgelegenheid in de zorgsector en een bescheiden groei bij de overheid resulteert een toename van de werkgelegenheid met 145 000 arbeidsjaren. Opmerkelijk is de opleving van het aantal zelfstandigen. Vorig jaar groeide dit aantal al met ruim 4%, het hoogste groeicijfer in vijftig jaar, terwijl dit jaar het aantal zelfstandigen naar verwachting met 5¾% (circa 50 000 arbeidsjaren) toeneemt. Hoewel de rooskleurige situatie op de arbeidsmarkt vooral dit jaar veel extra aanbod ('encouraged workers') uitlokt, blijft de stijging van het aanbod van arbeid achter bij die van de vraag. Hierdoor neemt de werkloosheid gestaag verder af, tot gemiddeld 4½% van de beroepsbevolking. Komend jaar valt de werkgelegenheidsstijging in de marktsector scherp terug, tot krap 1%. De werkzame beroepsbevolking groeit naar verwachting iets harder, door een forse toename van de werkgelegenheid in de zorgsector en een voortgaande stijging van deeltijdarbeid. Stijging van de participatiegraad, beleidseffecten van reeds ingevoerde maatregelen en additioneel conjunctureel aanbod compenseren de daling van het arbeidsaanbod als gevolg van demografische ontwikkelingen, zodat komend jaar het arbeidsaanbod waarschijnlijk met ¾% stijgt. De verdere afname van de werkloosheid blijft volgend jaar hierdoor beperkt tot ½%-punt.

Lonen, inflatie en koopkracht

Door de snel oplopende spanning op de arbeidsmarkt trekt de contractloonsstijging in de marktsector naar verwachting aan, van 1¾% dit jaar naar 3¼% volgend jaar. De verwachte contractloonsstijging voor volgend jaar is minder fors dan in 2001 (4,2%). Rond de eeuwwisseling was de arbeidsmarktspanning, gedefinieerd als het verschil tussen de geschatte evenwichtswerkloosheid en de feitelijke werkloosheid, nog iets groter dan op dit moment. Ondanks de lagere contractloonsstijging loopt de arbeidsinkomensquote volgend jaar meer op dan in 2001, doordat de prijs van de toegevoegde waarde nu aanmerkelijk minder stijgt dan toen. De invoering van de verplichte werkgeversbijdrage voor kinderopvang leidt dit jaar tot iets hogere sociale lasten voor werkgevers; door het vervallen van werkgeversbijdragen voor kinderopvang, die in veel cao's waren overeengekomen, is het effect op de loonsom per saldo echter beperkt. De sociale lasten voor werkgevers stijgen volgend jaar door de voorziene verhoging van de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW van 6,5% naar 7,2%. De mutatie van de loonvoet in de marktsector versnelt van 2¼% dit jaar naar 4½% volgend jaar.

De inflatie loopt naar verwachting in bescheiden mate op, van 1¾% in 2007 naar 2% in 2008. Dit komt voort uit de toenemende stijging van de arbeidskosten per eenheid product, hogere energieprijzen en de verhoging van productgebonden belastingen. Doordat de sterke

kostenstijging met enige vertraging wordt doorberekend in de afzetprijzen, neemt de brutomarge volgend jaar naar verwachting af, wat ook in de oplopende arbeidsinkomensquote tot uiting komt. De onderliggende inflatie, die geschoond is voor veranderingen in energieprijzen en productgebonden belastingen, loopt naar verwachting op van 0,8% in 2006 naar 1½% in 2007 en 1¾% in 2008. Deze stijging weerspiegelt de toenemende conjuncturele spanning.

De koopkracht van huishoudens verbetert dit jaar in doorsnee met ¾%, maar blijft volgend jaar gemiddeld stabiel. De koopkrachtverbetering dit jaar is onder meer te danken aan lastenverlichting en verhoging van de kinderbijslag, de kinderopvangtoeslag en de AOW-tegemoetkoming. De koopkracht blijft volgend jaar, ondanks de reële inkomensstijging, gemiddeld stabiel door een hogere loonheffing en hogere ziektekosten. De spreiding in de koopkrachtontwikkeling is volgend jaar vrij groot door de overgang van de no-claim naar een eigen risico en de beperking van de aftrek buitengewone uitgaven. De overgang van no-claim naar eigen risico is ongunstig voor mensen met weinig ziektekosten en gunstig voor mensen met hoge ziektekosten. Mensen met meerjarig onvermijdbare ziektekosten ontvangen volgend jaar extra compensatie. Volledig arbeidsongeschikten gaan er dit en volgend jaar op vooruit door de verhoging van de uitkering van 70 naar 75% per 1 juli 2007.

1.3 Collectieve sector

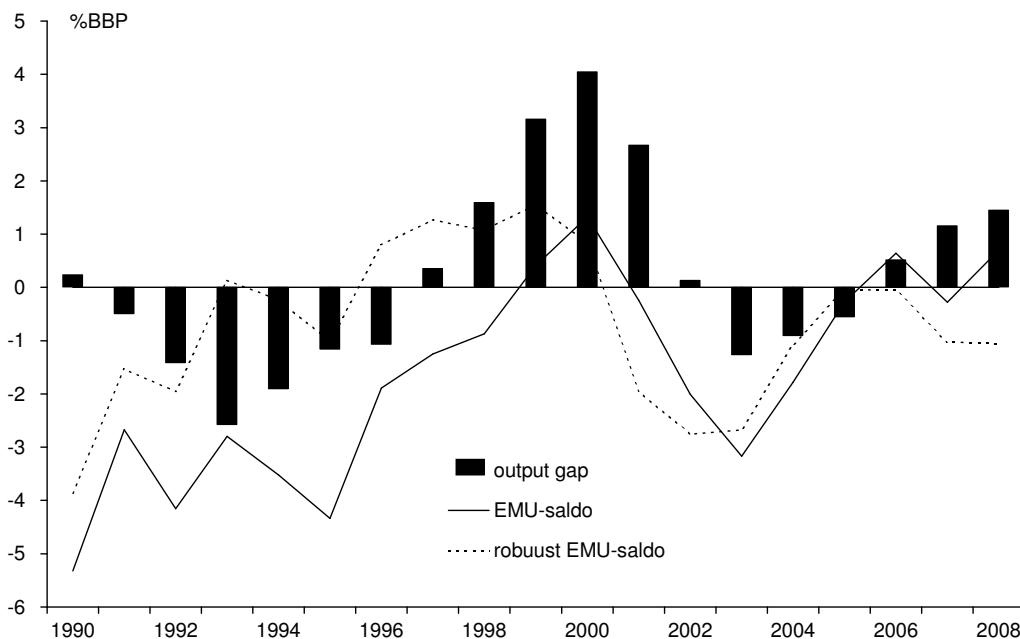
Het begrotingsoverschot van vorig jaar slaat in 2007 om in een tekort van 0,3% BBP. In 2008 komt het EMU-saldo naar verwachting uit op 0,7% BBP. Deze verbetering is de resultante van sterk toenemende aardgasbaten, de gunstige conjunctuur, uitgavenverhogingen en een lastenverzwaring van ruim 5 mld euro. Dit laatste weerspiegelt zowel nieuw beleid als hogere ZVW-premies door stijgende zorguitgaven en het wegwerken van exploitatietekorten.

EMU-saldo

Ondanks de gunstige conjunctuur, die tot uiting komt in een stijgende output gap, verslechtert het EMU-saldo van 0,6% BBP in 2006 tot -0,3% BBP in 2007. Een verklarende factor hierbij zijn de aardgasbaten die, na de sterke oploop in de afgelopen jaren, in 2007 tijdelijk terugvallen. Voor een beoordeling van de onderliggende ontwikkeling kan het beste worden gekeken naar het robuuste EMU-saldo, waarin wordt gecorrigeerd voor de conjunctuur, de aardgasbaten en de rentelasten en -ontvangsten (tabel 1.6). Volgens deze indicator is dit jaar sprake van een aanzienlijke budgettaire verruiming, welke al ten dele zichtbaar was ten tijde van de Miljoenennota 2007 van het vorige kabinet. Daarboven zijn bij de begrotingsuitvoering tegenvallers zichtbaar, onder meer bij de zorg en de volkshuisvestingsuitgaven. Deze tegenvallers zijn, bij het ontbreken van een uitgavenkader, niet volledig gecompenseerd. Voorts heeft het kabinet de uitkering voor volledig arbeidsongeschikten per 1 juli 2007 verhoogd.

Volgend jaar verbetert het begrotingssaldo naar verwachting tot 0,7% BBP als gevolg van de gunstige conjunctuur en de aantrekkende aardgasbaten. Weliswaar stijgen de lasten volgend jaar met 5 mld euro, maar een deel hiervan (1¼ mld euro) is niet relevant voor het EMU-saldo. En ondanks dat volgend jaar de ombuigingen en intensiveringen van het nieuwe kabinet elkaar ongeveer in evenwicht houden, stijgen de collectieve uitgaven. Naast de (endogene) stijging van de zorguitgaven betreft dit onder meer hogere uitgaven aan de zorgtoeslag en schuldsanering Antillen. Het structurele saldo verbetert dus wel aanzienlijk in 2008, maar dit wordt vooral gedragen door de toename van de aardgasbaten met 0,6% BBP. Bij de berekening van het robuuste saldo wordt hiervoor gecorrigeerd, zodat deze indicator niet verbetert (figuur 1.6).

Figuur 1.6 Output gap, EMU-saldo en robuust EMU-saldo, 1990-2008

Uitgaven

De reële groei van de collectieve uitgaven (gedefleerd met de prijsstijging van het BBP) is vanaf 2006 aanzienlijk versneld en komt dit jaar uit op 3% en volgend jaar op 2¾%. Dit reflecteert de omslag van netto ombuigingen naar netto intensiveringen in de tweede helft van de vorige kabinetsperiode en in de beleidsuitgangspunten van het nieuwe kabinet. De nadruk ligt hierbij op intensiveringen bij zorg, onderwijs, infrastructuur en veiligheid. In 2007 en in 2008 gaat de prijsstijging van de collectieve uitgaven aanzienlijk uit boven de prijsstijging van het BBP. Deze ruilvoetverslechtering is het gevolg van de reële loonstijging in de marktsector, die doorwerkt naar het loongevoelige deel van de collectieve uitgaven, van een aanzienlijke prijsstijging bij de zorgtoeslag en van de verhoging van de uitkering voor volledig arbeidsongeschikten.

Het aantal inactieven ten opzichte van het aantal actieven (de i/a-ratio) neemt in 2007 en 2008 verder af. Door de gunstige conjunctuur trekt de werkgelegenheid aan en neemt het aantal personen dat een werkloosheidsuitkering (WW en bijstand) ontvangt af. De budgetteringsystematiek van de WWB wijzigt in 2008. Hierdoor wordt het door de extra gemeentelijke inspanningen gegenereerde overschot op het bijstandsbudget pas in 2012 afgeroomd door het rijk en ontstaat een wat grotere prikkel voor gemeenten tot preventie en re-integratie. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen daalt eveneens door een aantal institutionele veranderingen. Allereerst is de instroom in de WIA aanzienlijk lager dan voorheen de instroom in de WAO, onder meer als gevolg van de aanpassing van het zogenoemde Schattingsbesluit, de verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte tot twee jaar en het vervallen van uitkeringen voor personen die tussen 15 en 35% arbeidsongeschikt zijn. Daarnaast vergroot de herkeuringsoveroperatie van WAO'ers jonger dan 45 jaar tijdelijk de uitstroom uit het WAO-bestand. Daarentegen is de afgelopen jaren het beroep op de Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening Jonggehandicapten (Wajong) fors toegenomen. De instroom per jaar is bijna verdubbeld, van 7 000 in 2001 tot bijna 13 000 personen in 2007 en 2008. Inmiddels is voor een cohort 18-jarigen de kans dat iemand in de Wajong terecht komt op 18-jarige leeftijd of later 1 op 21. Het aantal AOW-uitkeringen neemt door de vergrijzing in 2007 en 2008 met bijna 2% per jaar toe.

	2004	2005	2006 ^a		2007	2008
	% BBP					
Bruto collectieve uitgaven	46,1	45,2	46,2	(44,7)	46,4	46,5
Collectieve lasten	37,5	37,9	39,5	(38,0)	39,5	40,0
EMU-saldo collectieve sector	- 1,7	- 0,3	0,6		- 0,3	0,7
EMU-saldo structureel (EC-methode)	- 1,0	0,7	1,1		- 0,1	0,6
Idem, CPB-methode	- 1,1	0,2	0,8		- 0,7	0,0
Robuust EMU-saldo	- 1,1	- 0,0	- 0,1		- 1,0	- 1,1
EMU-schuld	52,4	52,3	48,1		46,8	44,8
Mutatie microlastendruk (mld euro)	3¼	2¾	- 1¼		- 1	5
Reële bruto collectieve uitgaven (% mutatie)	0,4	- 0,4	5,3	(1,9)	3	2¾
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	67,0	67,8	66,3		64½	63½

^a Cijfers tussen haakjes zijn in 2006 gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van de Zorgverzekeringswet (ZVW).

De groeicijfers voor de premiegefinancierde zorguitgaven (AWBZ en ZVW) worden in 2007 en 2008 sterk vertekend door financieringsverschuivingen. In 2007 wordt ruim 1¼ mld euro aan huishoudelijke verzorging overgeheveld van de AWBZ naar de gemeenten (WMO). Tevens wordt in 2008 een aantal onderdelen van de GGZ met een totale omvang van bijna 3 mld euro overgeheveld naar de ZVW. Verder leidt de omzetting van de no-claimteruggaveregeling in een verplicht eigen risico en een pakketuitbreiding (tandarts jongeren en de pil) per saldo tot een

financieringsverschuiving van 1¼ mld euro van collectieve zorguitgaven naar privaatgefinancierde zorguitgaven. Als voor deze verschuivingen wordt gecorrigeerd, neemt het volume van de functie zorg in beide jaren met 4% toe.

Deze kabinetsperiode wordt uitgegaan van een vaste voeding van het FES, waardoor meevallers (tegenvallers) in de aardgasbaten volledig ten gunste (ten laste) komen van het EMU-saldo.

Inkomsten

De lasten worden dit jaar met 1 mld euro verlicht en volgend jaar met 5 mld euro verzaamd. Dit laatste is voor 4 mld euro het gevolg van hogere ziektekostenpremies en verder van een pakket van lastenverhogende maatregelen van het nieuwe kabinet. De verhoging van de ziektekostenpremies hangt in de eerste plaats samen met de ontwikkeling van de zorguitgaven die, gecorrigeerd voor financieringsverschuivingen, met 1½ mld euro stijgen. Voorts is verondersteld dat verzekeraars in 2008 quitte zullen spelen, waar zij in 2007 naar verwachting nog een verlies van bijna ½ mld euro maken. Ten slotte is aangenomen dat het exploitatiesaldo van het zorgverzekeringsfonds volgend jaar met 1¾ mld euro verbetert. Door financieringsverschuivingen wordt deze lastenstijging van 4 mld euro overigens niet volledig zichtbaar bij de ZVW-premies. De nominale premie daalt in de raming voor 2008 zelfs met 46 euro tot 1057 euro. Daar staan echter het vervallen van de gemiddelde no-claimteruggave van 91 euro en de nieuwe gemiddelde eigen betaling van 109 euro als gevolg van het verplicht eigen risico tegenover. Als ook wordt gecorrigeerd voor de uitbreiding van het pakket nemen de nominale betalingen per saldo met gemiddeld 141 euro per volwassene toe.

Endogeen loopt de groei van de collectieve lasten dit jaar vrijwel in de pas met de ontwikkeling van het BBP, terwijl volgend jaar de endogene mutatie van de collectieve lastendruk $-0,1\%$ BBP bedraagt. Dit wordt met name veroorzaakt doordat de endogene ontwikkeling van de nominale ZVW-premie in reële termen alleen bestaat uit de groei van het aantal verzekerde volwassenen en daarmee achterblijft bij de volumegroei van het BBP.

1.4 Slot

De Nederlandse economie ontwikkelt zich dit en volgend jaar naar verwachting voorspoedig. Bij de neerwaartse risico's moet vooral de recente onrust op de financiële markten als gevolg van de problemen op de Amerikaanse hypotheekmarkt worden genoemd. Dit jaar verslechtert het begrotingssaldo substantieel, als gevolg van lastenverlichting en geplande intensiveringen van het vorige kabinet en tegenvallers in de uitgaven die niet zijn gecompenseerd door bezuinigingen. Volgend jaar verbetert het begrotingssaldo weliswaar flink, maar dat komt volledig door de gunstige conjunctuur en oplopende gasbaten.

Dit jaar zal de groei van het BBP waarschijnlijk 2¾% bedragen, voor volgend jaar wordt een groei van 2½% geraamd. Deze groeipercentages liggen weliswaar ongeveer anderhalf procent lager dan in de vorige fase van hoogconjunctuur, 1997-2000, maar dat is te wijten aan de afgenomen groei van het structurele arbeidsaanbod. De werkloosheid daalt in de ramingsperiode in snel tempo tot 4% van de beroepsbevolking, bijna 1½%-punt onder de geschatte evenwichtswerkloosheid. De geschatte output gap bedraagt eveneens bijna 1½%. Met andere woorden: de Nederlandse economie loopt tegen capaciteitsrestricties aan. Bij een toenemende spanning op de arbeidsmarkt en een oplopende lastendruk blijft de verwachte contractloonsstijging voor 2008 relatief beperkt.

Deze gematigde loonontwikkeling is vermoedelijk mede het gevolg van de toegenomen internationale mobiliteit. Enerzijds is het tegenwoordig gemakkelijker om in tijden van krapte op de arbeidsmarkt te putten uit het reservoir arbeidsaanbod in het buitenland, terwijl het anderzijds eenvoudiger is geworden om productiecapaciteit te verplaatsen naar landen met een ruimere arbeidsmarkt. Hierdoor kan het arbeidsaanbod zich flexibeler aanpassen aan conjuncturele fluctuaties in de arbeidsvraag; “Polen in de bouw” is hiervoor de populaire beelddruk.

Structureel zijn er beperkingen aan de verdere toename van het arbeidsaanbod. De stijging van de participatie van vrouwen lijkt tegen zijn grenzen aan te gaan lopen. Vooralsnog werken vrouwen in Nederland nog steeds vaak in deeltijd. Hun gemiddelde werkweek is 25 uur. Er zijn weinig aanwijzingen dat dit de komende jaren sterk zal toenemen. Zonder drastische en kostbare maatregelen zal het beleid daar ook geen grote invloed op hebben. Op het terrein van de participatie van ouderen is de afgelopen jaren al veel in gang gezet, waaronder de omzetting van VUT-regelingen in prepensioenregelingen. Ouderen blijven hierdoor in toenemende mate langer aan het werk. Verdere stijging vereist wel ingrijpende maatregelen. De snelle stijging van het aantal mensen met een Wajong-uitkering is wel een aanknopingspunt voor beleid. Thans stromen 5 van de 100 achttienjarigen de Wajong in. De instroom is de afgelopen vijf jaar bijna verdubbeld. Op termijn leidt dit ook tot een verdubbeling van het totale bestand, tot ruim 300 000 personen. Dit beperkt het arbeidsaanbod.

Sinds eind juli is de onzekerheid op de financiële markten toegenomen. In de Verenigde Staten hebben ook huishoudens met een gering inkomen of eigen vermogen toegang tot de hypotheekmarkt, waardoor ook deze groepen zich een eigen huis kunnen veroorloven. Het is gebruikelijk dat niet iedereen aan zijn rente- en aflossingsverplichtingen kan voldoen, zeker in deze groep. De schuld moet dan worden betaald uit de verkoop van het huis. Door de daling van huizenprijzen kan een deel van de hypotheekschuld niet worden afgelost. Nieuwe financiële technieken maken het mogelijk dergelijke risico's breed internationaal te spreiden. Op zichzelf leidt dit tot welvaartswinst, omdat de risicopremie omlaag kan. De prijs die daar echter thans voor wordt betaald is dat tegenvallers zich ook wereldwijd manifesteren. Soms is door de

complexiteit van de technieken ook onduidelijk welke partijen uiteindelijk met de strop blijven zitten.

Deze onzekerheid heeft ertoe geleid dat de risicopremie is toegenomen, zoals blijkt uit de stijging van het renteverskil op bedrijfs- en staatsobligaties. Deze ontwikkeling kan een meer permanent karakter hebben. Daarnaast zijn aandelenkoersen wereldwijd zijn gedaald en is hun volatiliteit is toegenomen, wat tot uiting komt in de gestegen optieprijsen. Aandelenkoersen zijn daardoor thans moeilijker te voorspellen dan normaal. Voor 2008 vormen deze ontwikkelingen een neerwaarts risico. Het is echter nog te vroeg om met enige zekerheid een uitspraak te kunnen doen over de kwantitatieve effecten hiervan.

Wat betreft de collectieve sector is het beeld voor 2007 duidelijk slechter dan dat voor 2006. Het EMU-saldo verslechtert van een overschot van 0,6% BBP vorig jaar tot een tekort van 0,3% BBP dit jaar. Voor de beoordeling van de lange termijn overheidsfinanciën is de ontwikkeling van het robuuste begrotingssaldo relevant. Daarbij blijven conjuncturele fluctuaties, rentebaten en -lasten en de gasbaten buiten beschouwing, omdat deze sterk fluctueren en omdat ze tijdelijk zijn. Het robuuste saldo verslechtert van -0,1% BBP in 2006 naar -1,0% BBP dit jaar. Dit is het gevolg van lastenverlichtingen en uitgavenintensiveringen die al waren aangekondigd in de Miljoenennota 2007 en van tegenvallers in de uitgaven die door het ontbreken van een uitgavenkader dit jaar niet zijn gecompenseerd door bezuinigingen elders.

In 2008 verbetert het feitelijke EMU-saldo fors, tot een overschot van 0,7% BBP. Deze verbetering wordt volledig gedragen door de gunstige conjunctuur en de weer oplopende gasbaten. Tegenover hogere inkomsten, onder meer door de lastenverzwaringen die het kabinet volgend jaar doorvoert, staan hogere collectieve uitgaven, deels structureel maar deels ook incidenteel van aard. Het robuuste saldo, dat vanuit het oogpunt van de vergrijzingskosten de relevante saldomaatstaf is, verbetert niet ten opzichte van 2007. De door het kabinet nagestreefde verbetering zal dus geheel in latere jaren moeten worden bewerkstelligd.

2 De internationale conjunctuur

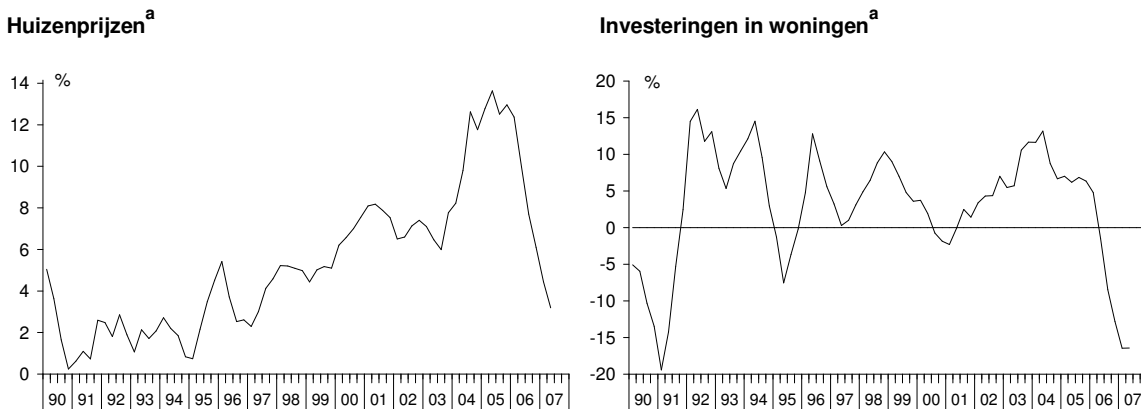
2.1 Productie, bestedingen, arbeidsmarkt en overheidsfinanciën

De mondiale economische groei bleef hoog in de eerste helft van dit jaar, ondanks zwakke groei in de Verenigde Staten. Ook in het eurogebied was de groei boventrendmatig, wat leidde tot een daling van de werkloosheid tot het laagste niveau in meer dan een kwart eeuw. De mondiale vooruitzichten voor de tweede helft van dit jaar en voor 2008 zijn positief. In het eurogebied blijft naar verwachting de groei meer dan trendmatig. Het is duidelijk dat de recente onrust op de financiële markten forse verliezen zal betekenen voor sommige betrokken partijen. Onzeker is in welke mate deze kredietcrisis negatief zal doorwerken op de mondiale economische groei.

2.1.1 Verenigde Staten

In de eerste helft van het jaar was de Amerikaanse economische groei zwak. De BBP-volume-groei bedroeg 1,8% op jaarbasis ten opzichte van de voorgaande periode, net als in het voorgaande halfjaar aanzienlijk lager dan de geschatte potentiële groei van circa 2¾%.¹ De crisis op de woningmarkt was de belangrijkste oorzaak voor de beperkte groei: de daling van de investeringen in woningen verminderden de BBP-groei direct met ¾%-punt. Daarnaast waren er indirecte effecten op de BBP-groei, zoals via lagere investeringen door de bouwnijverheid. De crisis leidde er ook toe dat huizenprijzen nauwelijks meer toenamen en in sommige regio's zelfs daalden, na de forse stijging van 10% per jaar in 2004-2006. Aan de sterke stijging van

Figuur 2.1 Huizenprijzen en investeringen in woningen in de Verenigde Staten, 1990-2007

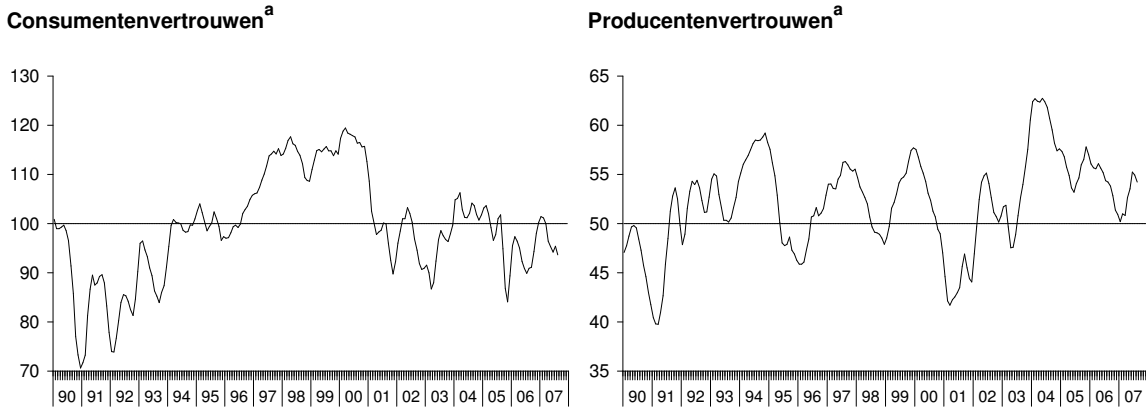

^a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in voorafgaand jaar, in procenten.

Bronnen: Office of Federal Housing Enterprise Oversight (OFHEO) en Bureau of Economic Analysis (BEA).

¹ Bij de jaarlijkse revisie van de Nationale rekeningen werd de BBP-groei over 2004-2006 neerwaarts herzien met 0,3%-punt per jaar. Vooral de particuliere consumptie werd neerwaarts bijgesteld, waardoor de spaarquote niet langer negatief is. Vorig jaar was de BBP-groei over 2003-2005 ook al met 0,3%-punt per jaar neerwaarts herzien. De revisies impliceren een sterkere stijging van de arbeidskosten per eenheid product, een neerwaartse herziening van de potentiële groei en een beperkter positieve output gap in 2006.

Figuur 2.2 Consumenten- en producentenvertrouwen in de Verenigde Staten^a, 1990-2007

^a Driemaands voortschrijdend gemiddelde.

gezinsvermogens kwam hierdoor een einde. Desondanks bleef de particuliere consumptie in het eerste halfjaar vooralsnog duidelijk toenemen. Dit kwam vooral doordat op de arbeidsmarkt de gunstige ontwikkeling aanhield. De afzwakking van de economische groei heeft tot nu toe vooral geleid tot een geringere stijging van de arbeidsproductiviteit en in veel mindere mate tot een afzwakking van de werkgelegenheidsgroei. In het eerste halfjaar is de werkloosheid dan ook nog niet opgelopen.

Gezien het zeer grote aantal te koop staande woningen zal zeker in de tweede helft van dit jaar de woningbouw blijven afnemen. De stijging van de hypotheekrentes en de aanscherping van hypotheekvoorwaarden dragen daar ook toe bij. De aanscherping geldt vooral voor hypotheekverstrekking aan huizenbezitters met een zwakke kredietgeschiedenis (*subprime mortgages*). Deze hypotheekleningen hebben in de afgelopen jaren een uitbundige groei gekend, maar blijken nu financieel niet te dragen voor veel van de betreffende huizenbezitters, wat leidt tot gedwongen verkopen. Deze gedwongen verkopen zullen nog oplopen doordat veel van de tweederangs hypotheekleningen afgesloten zijn met een tijdelijk lage rente in de eerste jaren, waardoor binnenkort de rentelasten voor hypotheekleningen afgesloten in 2005-2006 sterk zullen toenemen. Behalve door de daling van de investeringen in woningen zal de BBP-groei in de rest van dit jaar worden gedempt door het terugvallen van de consumptiegroei. Dit houdt verband met de hoge olieprijs, een zwakkere werkgelegenheidsgroei en grotere vermogensverliezen voor huizenbezitters. Daar staat tegenover dat de goede winstgevendheid de bedrijfsinvesteringen blijft stimuleren en de Amerikaanse uitvoer blijft profiteren van de sterke buitenlandse vraag en de uitstekende prijsconcurrentiepositie als gevolg van de depreciatie van de dollar. Door deze sterke uitvoergroei en de beperkte toename van de invoer als gevolg van de zwakke binnenlandse vraag kan dit jaar, voor het eerst sinds 2001, het tekort op de lopende rekening licht afnemen. Het tekort, geraamd op 6% BBP, blijft echter uitzonderlijk groot (figuur 2.3).

De Amerikaanse hypotheekmarkt

Problemen op de Amerikaanse markt voor *subprime* hypotheeklen leidden in juli tot wereldwijde onrust op financiële markten. *Subprime* hypotheeklen zijn hypotheeklen verstrekt aan minder kredietwaardige huishoudens. Dit zijn bijvoorbeeld huishoudens die in het verleden problemen hebben gehad met het betalen van rente en het doen van aflossingen, of waarvan het inkomen niet is geverifieerd. De schuldendienst (rente en aflossingen) op deze *subprime* hypotheeklen is meer dan 55% van het opgegeven inkomen, terwijl de hypotheekschuld meer dan 85% bedraagt van de waarde van het huis.^a In de afgelopen jaren heeft de markt van *subprime* hypotheeklen zich stormachtig ontwikkeld. Mede hierdoor had 68% van de Amerikaanse huishoudens een eigen woning in het tweede kwartaal van 2007, tegen 65% in 1995. *Subprime* hypotheeklen waren 20% van alle in 2006 afgesloten hypotheeklen, tegen een aandeel van 36% van traditionele *prime* hypotheeklen, 15% van jumbo hypotheeklen en 25% van Alt-A hypotheeklen. Eind 2006 was het nominale aandeel van *subprime* hypotheeklen in de uitstaande hypotheeklen opgelopen tot 13%. Eind 2006 was nog slechts 2% van de uitstaande hypotheeklen gegarandeerd door de overheid, tegen 9% in 1996.

De sinds 2005 afgesloten *subprime* hypotheeklen hebben voor het overgrote deel een variabele rente, veelal met een extra lage rente voor de eerste jaren. Door deze constructie kan, zelfs bij stabiele kapitaalmarktrentes, de schuldendienst na twee jaar met 50% toenemen. Meer en meer van deze hypotheeklen hebben te kampen met serieuze betalingsachterstanden. Doordat de overwaarde bij het afsluiten beperkt was, kan dit vooral in regio's waar de huizenprijzen zijn gedaald, snel tot gedwongen verkoop leiden. In juli was in bijna 15% van deze hypotheeklen sprake van een serieuze betalingsachterstand, tegen 5,5% op de *subprime* hypotheeklen met een vaste rente, 3% op de Alt-A hypotheeklen (gestegen van 1% twee jaar eerder) en 1% op de *prime* en jumbo hypotheeklen. In 2005 en 2006 is voor 1200 mld dollar aan *subprime* hypotheeklen afgesloten. Het verlies voor financiële instellingen op deze hypotheeklen alleen al zou 100 mld dollar kunnen bedragen (uitgaande van een verdere stijging van de betalingsachterstanden tot 20% en een verlies per hypotheek van 40% bij gedwongen verkoop). Daarnaast verhevigen de gedwongen verkopen de problemen op de woningmarkt.

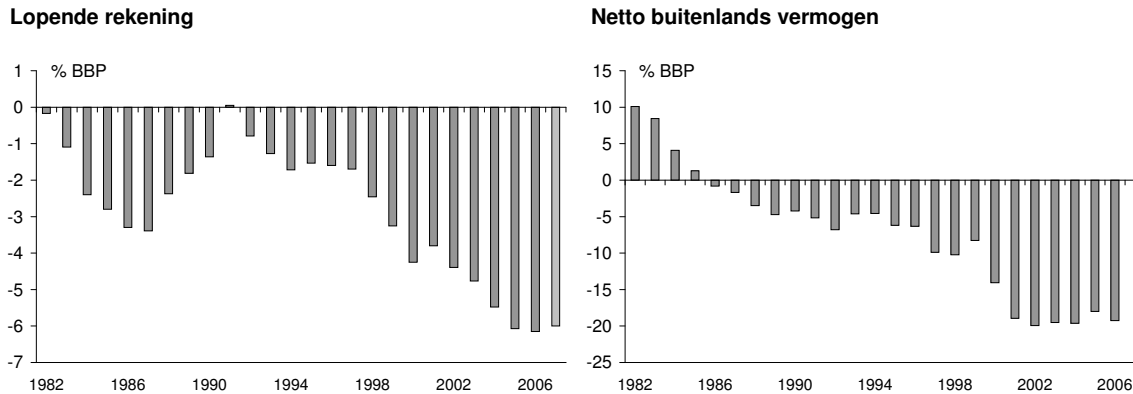
De instellingen die de hypotheeklen verstrekken, houden deze hypotheeklen slechts deels zelf in portefeuille. Het overgrote deel wordt doorgeleend (securitisering) door uitgifte van obligaties (*mortgage-backed bonds*). Het overgrote deel van de securitisering wordt uitgevoerd door Freddie Mac en Fannie Mae. Deze semi-overheidsinstellingen hebben echter alleen *prime* hypotheeklen gesecuritiseerd. Veel van deze obligaties zijn herverpakt en gesplitst in tranches met verschillende kredietwaardigheid (CDO's: *collateralised debt obligations*). Deze CDO's zijn deels gekocht door *conduits* gelieerd aan banken en gefinancierd via *asset-backed commercial paper*. Momenteel is 56% van de woninghypotheeklen gesecuritiseerd, tegen 10% in 1980 en minder dan 1% in 1970. Deze securitisering heeft de hypotheekverstrekking sterk gestimuleerd en daardoor bijgedragen aan de uitbreiding van eigenwoningbezit. De schaduwkant is dat doorlenen betekent dat de verstrekker weinig tot geen schade ondervindt bij groter dan verwachte betalingsproblemen op de verstrekte hypotheeklen. Huishoudens zijn daardoor in staat gesteld verplichtingen aan te gaan die hun draagkracht te boven gaan.

De recente afname van risicobereidheid van beleggers heeft er toe geleid dat in juli en augustus nauwelijks *subprime* hypotheeklen zijn afgesloten. Verder verdween bij beleggers de belangstelling voor *conduits* met beleggingen in Amerikaanse hypotheeklen, waardoor de gelieerde banken nootkrediet moesten verstrekken.

^a De traditionele *prime* hypotheeklen worden verstrekt aan huishoudens met een goede krediethistorie, hebben een lagere schuldendienst, zijn een kleiner deel van de waarde van het huis en zijn kleiner dan 417 000 dollar. Jumbo hypotheeklen verschillen alleen van *prime* hypotheeklen doordat zij groter zijn dan 417 000 dollar. Alt-A hypotheeklen zitten tussen *prime* en *subprime* hypotheeklen in; voor deze hypotheeklen is in tegenstelling tot *prime* hypotheeklen geen informatie geverifieerd over het inkomen van de huizenbezitter.

Volgend jaar zal de economische groei naar verwachting oplopen tot 2¾%, gelijk aan de geschatte potentiële economische groei. Echter, door de recente onrust op de financiële markten is de onzekerheid over de Amerikaanse economische groei in 2008 substantieel toegenomen.

Figuur 2.3 Externe positie van de Verenigde Staten, 1982-2007

Ondanks de zwakke conjunctuur zal het Amerikaanse overheidstekort dit jaar verder afnemen, tot naar verwachting 2% BBP. In 2004 was het tekort nog meer dan dubbel zo groot. De daling dit jaar komt vooral doordat de sterke conjunctuur van de afgelopen jaren nog positief doorwerkt op de belastingen, zowel op de vennootschaps- als op de inkomstenbelasting. De uitgavenstijging is beperkt, ondanks de sterke toename van de uitgaven voor gezondheidszorg aan ouderen (*Medicare*) en voor defensie. Deze uitgaven zullen volgend jaar vermoedelijk sterk blijven stijgen, maar het geprojecteerde conjuncturele herstel kan er toe leiden dat het overheidstekort volgend jaar desondanks stabiliseert op 2% BBP.

Tabel 2.1 Kerngegevens Verenigde Staten, 2004-2008	2004	2005	2006	2007	2008
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)	3,6	3,1	2,9	2	2¾
Particuliere consumptie	3,6	3,2	3,1	3	2¾
Overheidsconsumptie	1,5	0,8	1,4	2	2¼
Bruto investeringen	6,2	5,9	2,6	-2	2
Voorraadvorming (% BBP)	0,4	-0,2	0,0	-¼	0
Binnenlandse bestedingen	4,2	3,1	2,8	1½	2½
Uitvoer goederen en diensten	9,7	6,9	8,4	6¾	7
Invoer goederen en diensten	11,3	5,9	5,9	3	4½
Consumentenprijs	2,7	3,4	3,2	3	2¾
	niveaus in %				
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	5,5	5,1	4,6	4½	4¾
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	-4,6	-3,7	-2,3	-2	-2
Saldo lopende rekening (% BBP)	-5,5	-6,1	-6,2	-6	-6

2.1.2 Japan

Ondanks de daling van het BBP in het tweede kwartaal lag in de eerste helft van het lopende jaar de Japanse economische groei opnieuw boven de trendmatige ontwikkeling. De BBP-volume-groei bedroeg 2,5% op jaarbasis ten opzichte van de voorgaande periode, en was daarmee hoger dan in 2006. De groei wordt gedragen door de sterke vraag naar Japanse producten in Azië, met name door China, en door een forse groei van de bedrijfsinvesteringen. Ook dit laatste komt deels door de sterke buitenlandse vraag, die heeft geleid tot hoge bezettingsgraden. De andere oorzaken zijn de sterke winstgevendheid en de goede balansposities van het Japanse bedrijfsleven na de saneringen van het afgelopen decennium. De consumptiegroei was in het eerste halfjaar veel sterker dan in 2006, ondanks de verdere daling in de nominale lonen. Structurele veranderingen op de arbeidsmarkt zijn een belangrijke oorzaak van deze loondaling. Japan loopt voorop in vergrijzing die leidt tot de vervanging van relatief hoogbetaalde oudere werknemers door lagerbetaalde jongeren. Bovendien wordt de loonstijging gedempt door een verschuiving van reguliere voltijdbanen naar flexibele, tijdelijke banen. Door de geringe nominale loonstijging is ook sprake van een zeer beperkte inflatie. Exclusief energie en voedingsmiddelen bleven de prijzen zelfs dalen in het eerste halfjaar. Er is dan ook het risico dat deflatie terugkeert in Japan.

In de tweede helft van dit jaar zal de loonstijging naar verwachting oplopen als gevolg van een verdere daling van de werkloosheid. Dit zal positief uitwerken op de consumptie. Krachtig producentenvertrouwen maakt dat de groei in de bedrijfsinvesteringen zal aanhouden, terwijl de uitvoer een stimulans zal blijven krijgen van de sterke Aziatische vraag. Volgend jaar is de investeringsgroei naar verwachting gematigder. Hierdoor valt de geprojecteerde BBP-groei terug tot 2%, nog altijd boven de geschatte potentiële groei van 1½%. Het begrotingstekort blijft naar verwachting markant groter dan in de Verenigde Staten en het eurogebied.

Tabel 2.2 Kerngegevens Japan, 2004-2008

	2004	2005	2006	2007	2008
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)	2,7	1,9	2,2	2½	2
Particuliere consumptie	1,6	1,6	0,8	1¾	1½
Overheidsconsumptie	1,9	1,7	0,4	¾	1
Bruto investeringen	1,4	2,4	3,4	2¼	1½
Voorraadvorming (% BBP)	0,3	-0,1	0,0	0	0
Binnenlandse bestedingen	1,9	1,6	1,4	1¾	1½
Uitvoer goederen en diensten	13,9	7,0	9,6	7¾	7½
Invoer goederen en diensten	8,1	5,8	4,5	3¼	5
Consumentenprijs	0,0	-0,6	0,3	0	½
	niveaus in %				
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	4,7	4,4	4,1	3¾	3½
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	-6,2	-6,4	-2,4	-2¾	-3
Saldo lopende rekening (% BBP)	3,7	3,7	3,9	4½	4¾

2.1.3 Opkomende economieën

De opkomende economieën kenden in het eerst halfjaar opnieuw een zeer gunstige economische ontwikkeling. Dit geldt voor alle regio's, maar in het bijzonder voor China. In het eerste halfjaar nam het Chinese BBP toe met 11½% ten opzichte van de overeenkomstige periode een jaar eerder. Deze groei was zelfs nog wat hoger dan in 2006 en vond plaats ondanks overheidsmaatregelen om de groei in te tomen. Vooral de investeringen en de uitvoer bleven zeer sterk toenemen. Als gevolg hiervan verdubbelde het handelsoverschot in het eerste halfjaar bijna. Dit terwijl vorig jaar China al een overschot op de lopende rekening kende van maar liefst 9% BBP. Opvallend is dat sinds begin dit jaar China en de overige opkomende Aziatische economieën meer uitvoeren naar Europa dan naar Noord-Amerika. Restrictief monetair beleid door de Chinese centrale bank zal leiden tot een licht lagere groei in 2008. Overigens blijft de Chinese BBP-groei volgend jaar naar verwachting wel meer dan 10%.

Dit jaar is de Chinese inflatie fors versneld, tot 6,5% in augustus. Dit komt vooral door een prijsexplosie bij voedingsmiddelen. Deze heeft deels te maken met de sterke prijsstijging op de wereldgraanmarkten en had deels een bijzonder en tijdelijk karakter (een bijna verdubbeling van de prijs van varkensvlees als gevolg van het uitbreken van de blauwe-oreenziekte). Door de sterkere prijsstijging en door knelpunten op delen van de arbeidsmarkt versnelt ook de loonstijging. Doordat echter tegelijkertijd nog steeds de productiviteitsstijging enorm is, blijft de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product gematigd en is geen sprake van een duidelijk oplopende uitvoerprijs.

	Aandelen in wereld-BBP ^a	2004	2005	2006	2007	2008
	%	mutaties per jaar in %				
Opkomende economieën	50,8	7,6	7,3	7,8	7¾	7¼
Azië	29,5	8,4	8,7	9,1	9	8½
China	14,4	10,1	10,4	11,1	11¼	10½
Nieuwe industrielanden	3,4	5,8	4,7	5,3	4½	4¾
India	6,1	7,8	9,2	9,4	9	8¾
Overige landen	5,6	6,4	6,2	5,9	6	6
Latijns-Amerika	7,6	6,0	4,6	5,5	5	4½
Transitielanden	7,3	7,5	6,0	6,9	6¾	6½
Nieuwe EU-lidstaten	2,3	5,7	4,7	6,4	6¼	5¾
Overige landen	5,0	8,3	6,6	7,1	7	6¾
Afrika en Midden-Oosten	6,5	5,7	5,5	5,5	5¾	5½

^a Op basis van koopkrachtpariteiten 2005.

Zwaartepunt van de wereldeconomie verschuift richting Azië

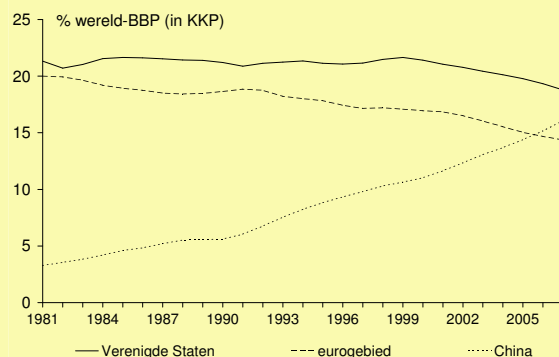
De opkomst van Azië leidt tot een aanzienlijke verschuiving van het zwaartepunt van de wereldeconomie. Onderstaande figuur laat zien hoe de productieaandelen van de Verenigde Staten en vooral het eurogebied afbrokkelen, terwijl het aandeel van China sterk toeneemt. De BBP-aandelen zijn daarbij gemeten in koopkrachtpariteiten (KKP). Het aandeel van China in de wereldeconomie is toegenomen van 3% in 1981 tot 16% in 2007. Daarmee is het aandeel van China vervijfvoudigd. China is nu al belangrijker dan het eurogebied, terwijl de Verenigde Staten, momenteel de grootste economie, waarschijnlijk aan het einde van dit decennium zullen worden gepasseerd.

Vanzelfsprekend zijn er ook andere maatstaven voor de betekenis van landen in de wereldeconomie. Zo kunnen BBP-aandelen worden berekend op basis van de wisselkoersen in plaats van koopkrachtpariteiten. Het gewicht van China en andere opkomende economieën is dan veel kleiner doordat internationaal niet-verhandelbare goederen en diensten daar op basis van de wisselkoersen veel goedkoper zijn. Zo is bijvoorbeeld een bezoek aan de kapper in China veel goedkoper dan in Nederland. In het geval van koopkrachtpariteiten worden vergelijkbare producten tegen dezelfde prijs gewaardeerd. Voor China komt daarbij dat zijn munt, de renminbi, momenteel vermoedelijk fors ondergewaardeerd is. Als de productieaandelen in de wereld worden gemeten op basis van wisselkoersen dan is de verschuiving van het zwaartepunt van de wereldeconomie in de richting van Azië dus minder sterk. Het aandeel van China is dan in de afgelopen 25 jaar "slechts" verdubbeld, van circa 3% naar 6%. Daarmee is de Chinese economie momenteel ongeveer even groot als de Duitse, de derde economie ter wereld na de Verenigde Staten en Japan. De Verenigde Staten en het eurogebied zijn op basis van deze maatstaf nog steeds dominant, met aandelen van respectievelijk 27% en 22%.

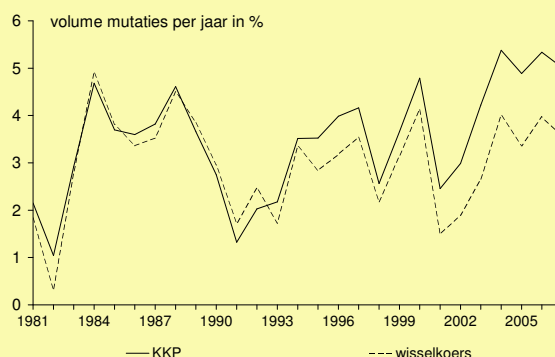
Het belang van landen in de wereldeconomie kan ook worden afgemeten aan de buitenlandse handel. Ook deze maatstaf geeft aan dat de betekenis van Azië fors is toegenomen. Zo steeg het aandeel van China in de wereldgoederenuitvoer van 1% in 1983 tot 8% in 2006, terwijl het aandeel in de wereldinvoer toenam van 1% tot 7%.

Ook voor de groei van de wereldeconomie zijn verschillende maatstaven beschikbaar. Het CPB maakt, net als het IMF en de OESO, gebruik van de BBP-volumegroei gewogen op basis van koopkrachtpariteiten. Sterk groeiende opkomende economieën hebben in deze berekening een groter gewicht dan in een berekening op basis van de wisselkoersen. Hierdoor is deze BBP-volumegroei van de wereldeconomie momenteel duidelijk hoger dan de groei berekend op basis van wisselkoersen (zie figuur). Ook op basis van wisselkoersen is de laatste jaren echter sprake van hoogconjunctuur, maar minder uitbundig dan wanneer met KKP-aandelen wordt gewogen. De groei van de wereldhandel overtreft die van beide productie-indicatoren als gevolg van globalisering. In de jaren 2003-2006 nam de wereldhandel toe met 8,7% per jaar, duidelijk meer dan de mondiale economische groei van 4,9% per jaar.

Aandelen in de wereldeconomie^a

BBP-groei van de wereldeconomie^a

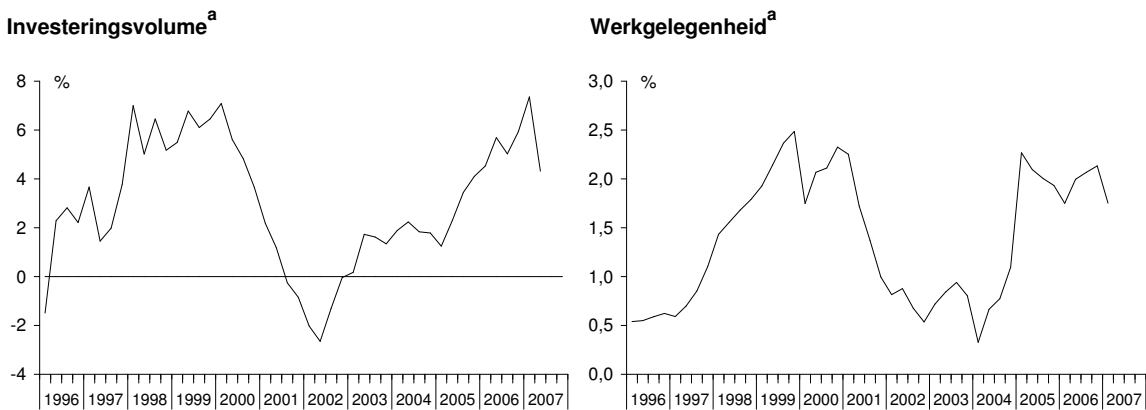

^a KKP: op basis van koopkrachtpariteiten.

2.1.4 Eurogebied

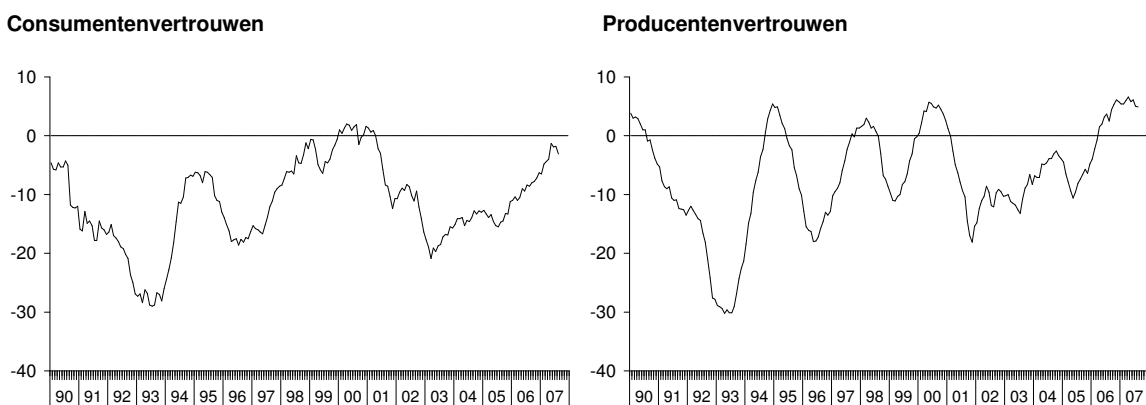
In het eurogebied hield de gunstige economische ontwikkeling in de eerste helft van 2007 aan. De BBP-groei bedroeg volgens voorlopige cijfers 2,7% op jaarbasis ten opzichte van de voorgaande periode. Dit is echter wel lager dan in de twee voorgaande halfjaarlijkse periodes. Oorzaken hiervan zijn de forse btw-verhoging in Duitsland, de stijging van geld- en kapitaalmarktrentes, de verdere appreciatie van de euro, de hoge olieprijs en de afzwakking van de Amerikaanse invoervraag. De uitvoer van het eurogebied nam opnieuw toe, maar de economische groei is al sinds vorig jaar sterk gebaseerd op de binnenlandse bestedingen. Daarmee past de huidige opgaande conjunctuur in het klassieke patroon: in eerste instantie trekt de uitvoer aan, vervolgens nemen de investeringen toe en verbetert de arbeidsmarkt, waarna de consumptie volgt.

Figuur 2.4 Indicatoren eurogebied, 1996-2007

^a Mutaties ten opzichte van dezelfde periode in het voorgaande jaar in procenten.

Figuur 2.5 Consumenten- en producentenvertrouwen in het eurogebied, 1990-2007

De investeringen bleven in het eerste halfjaar sterk toenemen, ondanks enige afzwakking van de investeringen in woningen in eurolanden waar de woningmarkt nu afkoelt, zoals Spanje. Hoge bezettingsgraden, uitstekende winstgevendheid en toenemend producentenvertrouwen

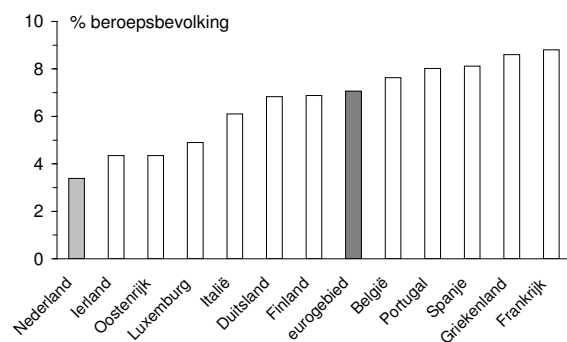
stimuleerden de bedrijfsinvesteringen in het eurogebied. De Duitse btw-verhoging had een tijdelijk negatief effect op de particuliere consumptie. Maar door de verbetering van de arbeidsmarktsituatie nam de consumptie toch toe.

Tabel 2.4 Kerngegevens eurogebied, 2004-2008					
	2004	2005	2006	2007	2008
mutaties per jaar in %					
Bruto binnenlands product (volume)	2,0	1,5	2,8	2¾	2¼
Particuliere consumptie	1,6	1,5	1,8	1½	2¼
Overheidsconsumptie	1,3	1,3	1,9	1½	2
Bruto investeringen	2,3	2,6	5,0	4½	3½
Voorraadvorming (% BBP)	0,2	0,1	0,1	0	0
Binnenlandse bestedingen	1,9	1,7	2,6	2¼	2½
Uitvoer goederen en diensten	6,9	4,3	8,0	5¾	5½
Invoer goederen en diensten	6,7	5,1	7,8	5	6
niveaus in %					
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	8,8	8,6	7,9	7	6½
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	-2,8	-2,5	-1,6	-1	-¾
Saldo lopende rekening (% BBP)	0,8	0,0	-0,1	½	¼

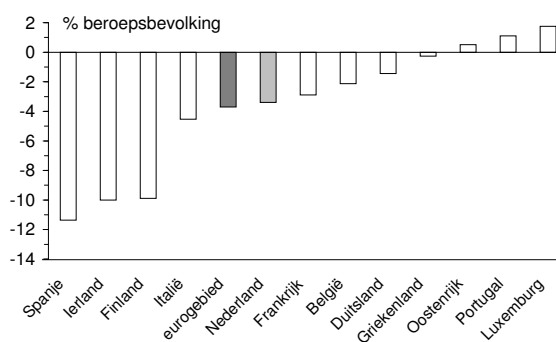
In het eerste halfjaar nam de werkgelegenheid in het eurogebied opnieuw fors toe (figuur 2.4). Door de opgaande conjunctuur is de werkloosheid gedaald tot 7,1% van de beroepsbevolking in de eerste helft van 2007, het laagste niveau in meer dan een kwart eeuw. Maar de verschillen tussen de eurolanden zijn groot: de gestandaardiseerde werkloosheid varieert van 3,4% in Nederland tot 8,8% in Frankrijk (figuur 2.6). Vermoedelijk als gevolg van doorgevoerde hervormingen is de daling niet alleen conjunctureel maar ook structureel van aard. Zo ligt de werkloosheid momenteel al lager dan tijdens de top van de vorige conjunctuurcyclus. Positief is dat deze daling samen gaat met een hogere arbeidsmarktparticipatie, met name van ouderen.

Figuur 2.6 Werkloosheid eurolanden

Eerste halfjaar 2007

Vershil eerste halfjaar 2007 en 1994

In de rest van 2007 en in 2008 blijft de economische groei naar verwachting meer dan trendmatig. De consumptie zal vermoedelijk aantrekken doordat deze niet langer afgeremd wordt door de Duitse btw-verhoging. Bovendien is er de stimulans van de verwachte verdere verbetering op de arbeidsmarkt en mogelijk ook van enige daling van de spaarzin samenhangend met het sterk gestegen consumentenvertrouwen. De bedrijfsinvesteringen ondervinden een stimulans van de goede winstgevendheid en de positieve afzetvooruitzichten. Het producentenvertrouwen is historisch gezien nog steeds groot, ook al is deze in recente maanden licht afgenomen (figuur 2.5). De uitvoer profiteert van de sterke vraag van opkomende economieën, en in 2008 van een verwacht herstel van de Amerikaanse invoervraag. De BBP-groei in 2007 wordt geraamd op 2¾%, even sterk als in het voorgaand jaar en voor het eerst sinds 2001 hoger dan in de Verenigde Staten.

In 2008² valt de groei licht terug tot 2¼%, nog altijd boven de geschatte potentiële groei. Deze vertraging hangt samen met de negatieve effecten van rentestijgingen en van de appreciatie van de euro. De aanhoudende groei leidt naar verwachting tot een verdere daling van de werkloosheid en enige versnelling van de loonstijging. Door de recente onrust op de financiële markten is echter de onzekerheid over de ontwikkeling van de werkloosheid en de economische groei in 2008 duidelijk toegenomen.

Het gemiddelde overheidstekort van de eurolanden is in 2006 gedaald tot 1,6% BBP, het kleinste tekort sinds 2000. Hierdoor nam voor het eerst sinds 2002 de overheidsschuld, uitgedrukt in procenten BBP, af. De boventrendmatige economisch groei en belastingmeevallers waren de oorzaken van de afname van het tekort. Beschikbare cijfers en de goedgekeurde begrotingen duiden op een verdere daling in 2007. De verwachte aanhoudend gunstige economische ontwikkeling leidt volgend jaar vermoedelijk tot een lichte verdere daling van het gemiddelde tekort, ondanks stimulerend begrotingsbeleid in met name Frankrijk.

In april kwamen de ministers van Financiën overeen om uiterlijk in 2010 hun begrotingen in evenwicht te brengen. Daarna heeft de nieuwe Franse regering echter aangegeven dat zij structurele hervormingen in eerste instantie vergezeld wil doen gaan van ruim begrotingsbeleid. Zo wordt overwerk minder zwaar belast en wordt de hypotheekrente deels aftrekbaar. Door deze stimulerende maatregelen bestaat volgens de Franse regering de mogelijkheid dat pas in 2012 de begroting in evenwicht komt. Ook de Italiaanse regering heeft aangegeven dat zij mogelijk pas in 2012 haar begroting in evenwicht zal hebben.

² Het eurogebied is in deze prognose nog exclusief Malta en Cyprus die begin volgend jaar zullen toetreden. Gezien hun beperkte omvang zou het meenemen van deze landen trouwens geen effect hebben op de geraamde groei.

Door de forse btw-verhoging per 1 januari was de Duitse economische groei in het eerste halfjaar lager dan in de rest van het eurogebied. De Duitse BBP-groei bedroeg 2,3% op jaarbasis ten opzichte van de voorgaande periode. Net als vorig jaar namen uitvoer en investeringen sterk toe. De gunstige prijsconcurrentiepositie, bereikt na jaren van zeer gematigde loonstijging en bedrijfssaneringen, stuwt de uitvoer op. Bovendien sluit het Duitse uitvoerpakket goed aan bij de sterke vraag naar kapitaalgoederen, vooral van opkomende economieën. De consumptiegroei was echter zeer beperkt. Dit kwam vooral door de btw-verhoging, maar ook door de gematigde loonstijging. De dit jaar afgesloten cao's laten zien dat de lonen wel beginnen aan te trekken. Na drie jaren met een nominale contractloonstijging van iets meer dan 1% per jaar, is de stijging dit en volgend jaar naar verwachting circa 2½%. In het licht van de productiviteitsstijging en de forse daling van de werkloosheid is deze echter nog steeds betrekkelijk gematigd.

In de tweede helft van het lopende jaar wordt de economische groei niet meer gedrukt door de btw-verhoging, terwijl de bedrijfsinvesteringen een tijdelijke stimulans ondervinden van de afschaffing begin volgend jaar van de gunstige afschrijvingsmogelijkheid. Voor het gehele jaar wordt de Duitse BBP-groei geraamd op 2¾%, nauwelijks lager dan vorig jaar en even hoog als in de rest van het eurogebied.

De Duitse begroting komt mogelijk dit jaar al in evenwicht; in het eerste halfjaar was sprake van een klein overschot. Begrotingsevenwicht zou betekenen dat de krachtige conjunctuur en begrotingsmaatregelen het overheidstekort in twee jaar met maar liefst 3¼%-punt BBP hebben verminderd. Als dit jaar de begroting in evenwicht komt dan is de verbetering in Duitsland nog sterker dan die in Nederland in 2004 en 2005, toen het overheidstekort verminderde met 2,8%-punt BBP, namelijk van 3,1% in 2003 tot 0,3% BBP in 2005.

Tabel 2.5	Kerngegevens Duitsland, 2004-2008				
	2004	2005	2006	2007	2008
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)	1,1	0,8	2,9	2¾	2¼
Particuliere consumptie	0,2	- 0,1	1,0	0	1¼
Overheidsconsumptie	- 1,5	0,5	0,9	2¼	1½
Bruto investeringen	- 0,2	1,0	6,1	5	2½
Voorraadvorming (% BBP)	- 0,1	0,0	- 0,1	0	0
Binnenlandse bestedingen	- 0,2	0,3	1,9	1½	1½
Uitvoer goederen en diensten	10,0	7,1	12,5	7¾	6½
Invoer goederen en diensten	7,2	6,7	11,2	5½	5½
Consumentenprijs (HICP)	1,8	1,9	1,8	2	1¾
	niveaus in %				
Werkloosheid (% totale beroepsbevolking)	9,5	9,5	8,4	6½	6
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 3,7	- 3,2	- 1,7	- ¼	0
Saldo lopende rekening (% BBP)	4,3	4,6	5,1	6½	7

2.2 Inflatie

Ondanks de verdere stijging van de grondstoffenprijzen neemt de inflatie dit jaar naar verwachting licht af in de Verenigde Staten en het eurogebied. De inflatie is dit jaar historisch gezien betrekkelijk laag, maar ligt naar verwachting wel hoger dan beoogd door de Amerikaanse en Europese centrale banken. Bij een beperktere grondstoffenprijsstijging kan in de Verenigde Staten volgend jaar de inflatie licht verder verminderen. Voor het eurogebied wordt, ondanks een hogere loonstijging als gevolg van de daling van de werkloosheid, een ongewijzigde inflatie verwacht.

De lichte daling in de inflatie die zich de afgelopen twee jaar in de Verenigde Staten heeft voorgedaan, zet zich in 2007 voort. De inflatie valt dit jaar naar verwachting terug tot 3%. Prijsstijgingen voor energie en voedingsmiddelen zijn een belangrijke component van de algehele prijsstijging. De kerninflatie (inflatie exclusief energie en voedingsmiddelen) is tamelijk stabiel en zal in 2007 naar verwachting 2¼% bedragen, iets lager dan vorig jaar. Niettemin ligt de kerninflatie nu voor het derde achtereenvolgende jaar boven de door de *Federal Reserve* beoogde bandbreedte. De daling van de kerninflatie houdt verband met de afzwakking van de economische groei, die leidt tot een lichte afname van de loonstijging. De eerder dit jaar vastgestelde verhoging van het minimumloon (in de loop van twee jaar) heeft geen zichtbaar effect op de loonontwikkeling.

De loonstijging zal volgend jaar nagenoeg even groot zijn als dit jaar. Dat leidt er toe dat de kerninflatie naar verwachting onveranderd 2¼% zal bedragen. De totale inflatie zal naar verwachting echter dalen, tot 2¾%, door een geringere stijging van de energieprijzen.

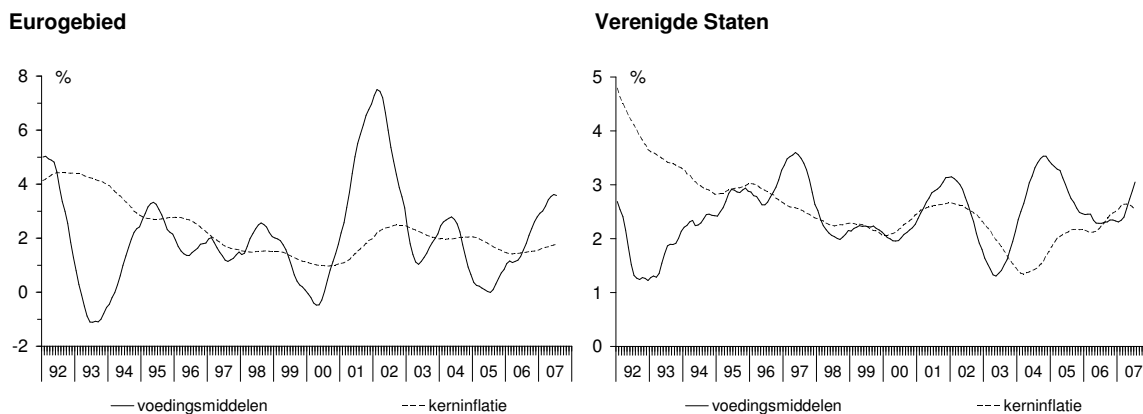
Tabel 2.6 Consumentenprijs, 2004-2008		2004	2005	2006	2007	2008
		mutaties per jaar in %				
Verenigde Staten						
Consumentenprijs		2,7	3,4	3,2	3	2¾
Kerninflatie ^a		1,8	2,2	2,5	2¼	2¼
Eurogebied^b						
Consumentenprijs		2,1	2,2	2,2	2	2
Kerninflatie ^a		2,1	1,5	1,5	2	1¾
Japan						
Consumentenprijs		0,0	- 0,6	0,3	0	½

^a Prijsstijging exclusief energie en voedingsmiddelen.

In het eurogebied wordt het effect van de stijging van de olieprijs uitgedrukt in dollars dit jaar geneutraliseerd door de appreciatie van de euro ten opzichte van de Amerikaanse dollar. Daar staat tegenover dat de kerninflatie dit jaar met ½%-punt toeneemt tot 2%. Deze toename houdt vooral verband met de verhoging van het btw-tarief in Duitsland januari jongstleden. Daarnaast

is er het opwaartse effect van de toenemende krapte op de arbeidsmarkt die leidt tot en een gestage, zij het bescheiden versnelling van de loonontwikkeling. Bovendien wijzen macrocijfers uit dat de bedrijfswinst per eenheid product in de tweede helft van 2006 sterk gestegen is, hetgeen een teken kan zijn van toenemende macht van bedrijven om prijzen te zetten. De totale inflatie zal in 2007 niettemin licht dalen tot 2%. Dit cijfer ligt nog steeds boven de middellangetermijndoelstelling van de ECB van dicht onder de 2% per jaar. Voor 2008 is de verwachting dat de stijging van consumentenprijzen opnieuw 2% zal bedragen.

Figuur 2.7 Voeding- en kerninflatie^a eurogebied en Verenigde Staten, 1992-2007

^a Mutaties t.o.v. dezelfde maand in voorafgaand jaar in procenten, 12-maands voortschrijdend gemiddelde.

In Japan blijft de inflatie in vergelijking met de andere hoogontwikkelde economieën zeer laag. In 2006 zijn de consumentenprijzen met slechts 0,3% gestegen, na een bijna voortdurende daling in de voorgaande zeven jaar. Voor 2007 wordt zelfs geen prijsstijging voorzien, ondanks de stijging van de olieprijs. In 2008 zal de inflatie naar verwachting oplopen tot ½%, mede als gevolg van het aanhoudend conjunctureel herstel.

De forse prijsdaling van olie eind vorig jaar en het prijsherstel dit jaar illustreren de onzekerheid waarmee inflatieramingen zijn omgeven. Daar komt bij dat er groeiende onzekerheid bestaat omtrent de invloed van de prijsstijging van grondstoffen op de kerninflatie. De sterke stijging van grondstoffenprijzen die zich de afgelopen jaren heeft voorgedaan, komt vooralsnog niet of slechts in zeer beperkte mate tot uitdrukking in de kerninflatie. Gedeeltelijk kan dit worden verklaard door de sinds de jaren zeventig gedaalde energie-intensiteit van de productie, door de onderbezetting van de afgelopen jaren en door het dempend effect van de globalisering. Maar het kan ook een aanwijzing zijn dat bedrijven en werknemers vertrouwen hebben in de consistentie en doeltreffendheid van het monetair beleid. Onderzoek wijst inderdaad uit dat inflatieverwachtingen momenteel beter ‘verankerd’ zijn dan in de jaren zeventig en het begin

van de jaren tachtig, die gekenmerkt werden door hoge en hardnekkige inflatie.³ Daarmee wordt bedoeld dat bedrijven bij het zetten van prijzen ervan uitgaan dat de monetaire autoriteiten op middellange termijn erin slagen de inflatie gematigd te houden. Hetzelfde geldt voor de loononderhandelaars. Inflatieverwachtingen zijn daardoor minder gevoelig voor schokken, zeker als men denkt dat die tijdelijk van aard zijn. Bijgevolg is de feitelijke inflatie ook minder beweeglijk.

Een andere belangrijke onzekerheid in de inflatieramingen betreft het effect van de arbeidsmarkt. In de Verenigde Staten leidde de jongste opgaande conjunctuur nauwelijks tot een versnelling in de loonstijgingen. De afnemende BBP-groei in de afgelopen twee jaar ging slechts gepaard met een licht afnemende loongroei. In het eurogebied leidt de toenemende krapte op de arbeidsmarkt nog maar mondjesmaat tot een versnelling van de loonontwikkeling. (De technische aanduiding van deze verschijnselen is het vlakker worden van de Phillips-curve.⁴) Naarmate het werkloosheidspercentage verder daalt in het eurogebied, valt echter te verwachten dat de opwaartse druk op de lonen zal toenemen.

2.3 Financiële markten

De Europese centrale bank heeft in de eerste helft van dit jaar haar rentes verder verhoogd, terwijl de Amerikaanse centrale bank haar officiële rentes niet aanpaste. Dit ging gepaard met een verdere appreciatie van de euro ten opzichte van de dollar. De opwaartse trend in de kapitaalmarktrentes hield aan op beide continenten. Naar verwachting loopt in het eurogebied de geldmarktrente verder op, terwijl deze in de Verenigde Staten stabiel zal zijn. De onrust die eind juli uitbrak op de financiële markten heeft de onzekerheid over het toekomstige monetaire beleid echter sterk vergroot. Ook de onzekerheid over de rentes op overheids- en bedrijfsobligaties is fors toegenomen.

2.3.1 Rentes

De Europese centrale bank is dit jaar doorgeshaan met het verhogen van haar beleidsrentes. De herfinancieringsrente kwam in juni op 4%, 0,5%-punt hoger dan eind vorig jaar en 2% meer dan in december 2005 toen de huidige fase van rentenormalisatie begon. De ECB wil met deze renteverhogingen de inflatie op middellange termijn dicht onder de 2% houden en daardoor haar bijdrage leveren aan duurzaam hoge groei en lage werkloosheid. De Japanse centrale bank zette in februari een tweede stap in haar rentenormalisatie, waardoor de officiële rente op 0,5% kwam. Daarentegen maakte de Amerikaanse centrale bank pas op de plaats en bleef, met een *federal funds rate* van 5¼%, haar monetaire beleid licht restrictief.

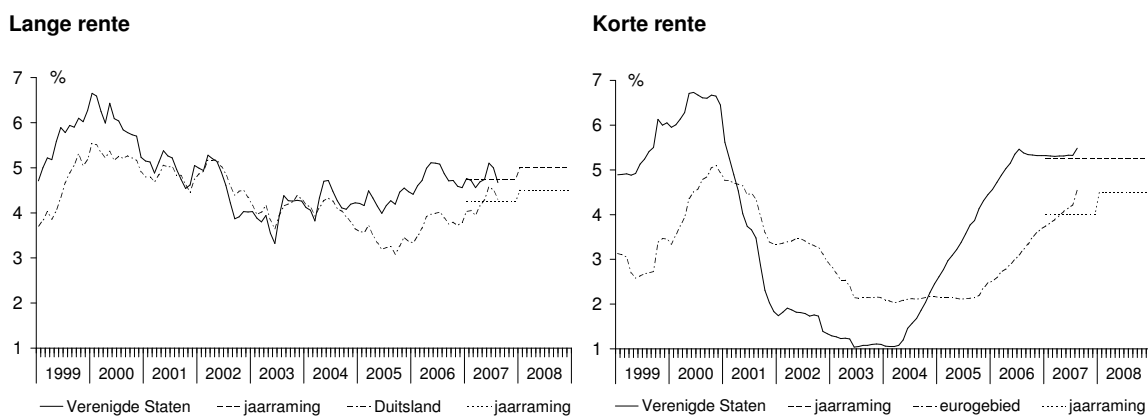
In juli brak onrust uit op de financiële markten doordat duidelijker werd dat op hypotheekleningen aan weinig kredietwaardige Amerikaanse huishoudens aanzienlijke

³ Zie bijvoorbeeld F.S. Mishkin, Inflation dynamics, rede gehouden voor Annual Macro Conference van de Federal Reserve Bank of San Francisco, maart 2007.

⁴ Zie bijvoorbeeld A. Weber, A central banker's interest in Phillips curves, rede voor symposium 'The Phillips curve and the Natural Rate of Unemployment', Kiel, juni 2007.

verliezen zijn geleden, terwijl door de gebruikte nieuwe financiële instrumenten onduidelijk is wie precies deze verliezen zullen lijden. Ook Europese en Aziatische marktpartijen hebben direct of indirect posities op de Amerikaanse hypotheekmarkt en hebben te maken met afwaardering op hun beleggingsportefeuilles. Tegelijkertijd nam vanaf juli de risicobereidheid van beleggers af. Onduidelijkheid over de kredietwaardigheid van tegenpartijen en grotere risico-aversie leidde tot problemen op de geldmarkten. Centrale banken stelden daarom meer liquiditeiten beschikbaar om daarmee het goed functioneren van de geldmarkt veilig te stellen en de geldmarktrente dicht bij de beleidsrente te houden. De onrust had ook lagere aandelenkoersen tot gevolg. Het effect was echter vooralsnog beperkt: begin september lagen de meeste aandelenindices net boven het niveau van eind vorig jaar en waren dus slechts de eerder dit jaar gemaakte koerswinsten vrijwel geheel verdwenen (figuur 1.3).

Figuur 2.8 Rentestanden Verenigde Staten en eurogebied, 1999-2008

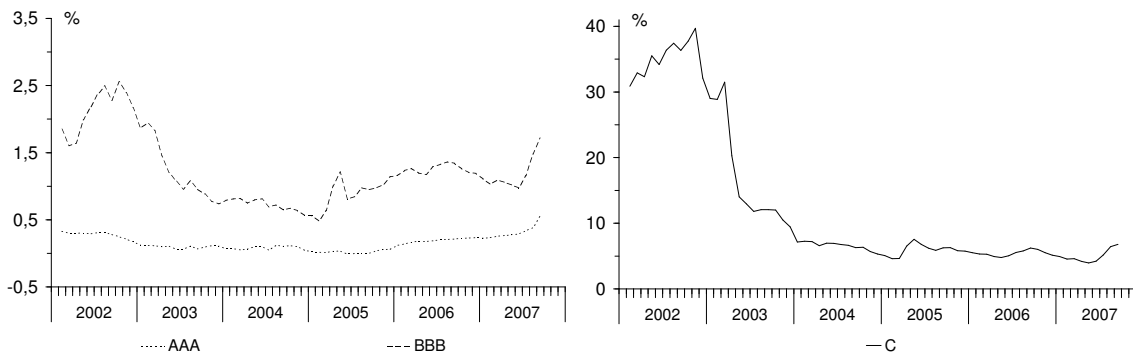
Naar verwachting zal de ECB in de prognoseperiode, mede gezien de zeer hoge geld- en kredietgroei, haar beleidsrente verder verhogen, tot 4½%, om de inflatie op middellange termijn dicht onder de 2% te houden. De Amerikaanse *federal funds rate* en de Amerikaanse rente op de geldmarkt is in de prognose stabiel op 5¼%. Dit is op basis van de projectie van groeiherstel en kerninflatie die hoger blijft dan beoogd door de Amerikaanse centrale bank. Door de onrust

Tabel 2.7 Korte en lange rentes, 2004-2008

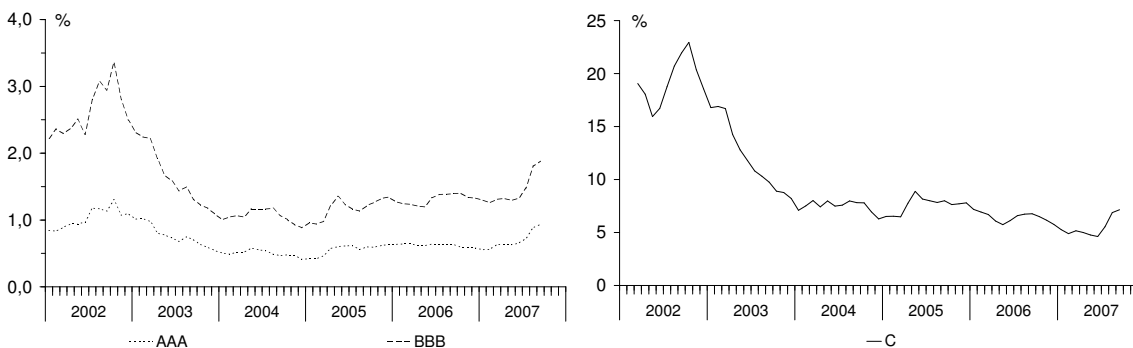
	2004	2005	2006	2007	2008
	%				
Korte rente					
Verenigde Staten	1,6	3,5	5,2	5¼	5¼
Eurogebied	2,1	2,2	3,1	4	4½
Japan	0,0	0,0	0,2	¾	1
Lange rente					
Verenigde Staten	4,3	4,3	4,8	4¾	5
Duitsland	4,1	3,4	3,8	4¼	4½
Japan	1,5	1,4	1,7	1¾	2

Figuur 2.9 Renteverval tussen bedrijfs^a - en overheidsobligaties^b, eurogebied en Verenigde Staten, januari 2002 - september 2007^c

Eurogebied

Verenigde Staten

Bron: Merrill Lynch en Thomsom Financial Datastream.

^a AAA: Bedrijfsobligaties die door de kredietbeoordelaar Standard and Poor's als het minst risicovol zijn beoordeeld. BBB dragen een groter risico, terwijl C de bedrijfsobligaties met het meeste risico zijn.

^b Tienjarige staatsobligaties.

^c September 2007 is het gemiddelde van 3 t/m 10 september.

op de financiële markten is de onzekerheid over het monetaire beleid echter sterk toegenomen. Rentetermijnmarkten die halverwege het jaar geen Amerikaanse renteverlaging tot eind volgend jaar inprijsden, gaan momenteel uit van een forse renteverlaging door de *Federal Reserve* vanaf september. In augustus werd de Amerikaanse discontovoet al verlaagd als reactie op de problemen op de financiële markten. Onmiskenbaar staan de monetaire autoriteiten voor een dilemma. Enerzijds is stabiliteit van het financiële systeem essentieel en is een renteverlaging daarvoor wellicht noodzakelijk. Anderzijds kan een renteverlaging ongewenste gevolgen hebben voor de inflatie en onverantwoord gedrag door marktpartijen in de toekomst bevorderen (*moral hazard* probleem).

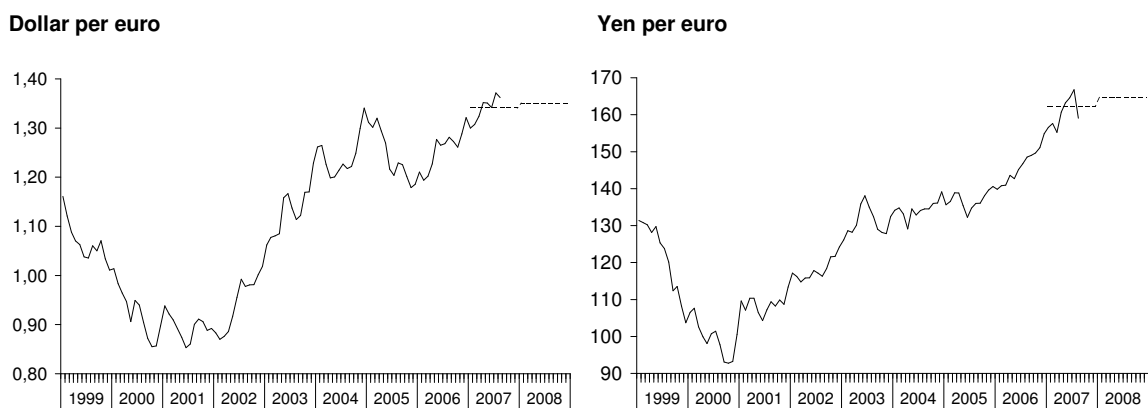
In het eerste halfjaar hield de opwaartse trend in kapitaalmarktrentes internationaal aan. Zo kwam de rente op Duitse 10-jarige overheidsobligaties in juni op 4,6%, tegen 3,8% eind vorig jaar en 3,1% in september 2005 toen de opwaartse trend startte. Stijgende reële lange rentes

waren de reden voor de hogere nominale rentes. Inflatieverwachtingen waren relatief stabiel en speelden daardoor nauwelijks een rol.

De onrust op de financiële markten en de daarmee gepaard gaande grotere risico-aversie hadden vanaf juli een dempend effect op de rente op overheidsobligaties, omdat het risico op deze vermogenstitels beperkt is. Begin september was de rente op Duitse 10-jarige overheidsobligaties gedaald tot 4,1%. De geringere risicobereidheid betekende dat tegelijkertijd het renteversil tussen bedrijfsobligaties en overheidsobligaties flink steeg (figuur 2.9). De rentes op bedrijfsobligaties kwamen hierdoor hoger te liggen, vooral voor de risicovolle bedrijfsobligaties. Ook hypotheekrentes namen toe, met name in de Verenigde Staten.

In de projectieperiode blijven de rentes op overheidsobligaties naar verwachting in historisch opzicht laag. Op basis van de verwachte gunstige conjunctuur en renteverhogingen door de centrale bank wordt voor 2008 de Duitse lange rente geraamd op 4½%. De Amerikaanse lange rente wordt geraamd op 5%. Net als voor de geldmarktrentes is echter voor de kapitaalmarktrentes de onzekerheid sterk toegenomen door de recente onrust op de financiële markten.

Figuur 2.10 Dollar- en yenkoers van de euro, 1999-2008

2.3.2 Wisselkoersen

De euro steeg in het eerste halfjaar tot nieuwe recordniveaus ten opzichte van de Amerikaanse dollar en de yen. Dit komt mogelijk deels door het optrekken van de korte rente in Europa, bij een onveranderde korte rente in de Verenigde Staten. Midden 2007 was de euro nominaal maar liefst met 64% geapprecieerd ten opzichte van de dollar sinds de laagste notering op 26 oktober 2000. In deze periode apprecieerde de euro zelfs 87% ten opzichte van de yen. Voor het effect van wisselkoersveranderingen op de uitvoergroei kan het best worden gecorrigeerd voor inflatieverschillen. Halverwege 2007 bedroeg, na deze correctie, de appreciatie van de euro 29% sinds oktober 2000 (reële effectieve appreciatie ten opzichte van 44 andere valuta, op basis van de consumentenprijnsinflatie en zoals berekend door de ECB).

Op basis van de ontwikkelingen tot en met eind juli zijn de wisselkoersen van de euro voor de rest van de projectieperiode bepaald op 1,35 dollar per euro en 165 yen per euro. Door de onrust op de financiële markten (en tegenvallende cijfers over de Amerikaanse arbeidsmarkt in augustus) noteerde begin september de dollar-eurokoers iets hoger, op een nieuw recordniveau van 1,38. De yen-eurokoers was gezakt tot 157 yen per euro. De grotere risico-aversie leidde tot het afbouwen van *carry trade*: het geld lenen in laagrentende yens om dit vervolgens uit te zetten in hoogrentende valuta's. Het afbouwen had een appreciatie van de yen ten opzichte van de euro tot gevolg.

2.4 Wereldhandel

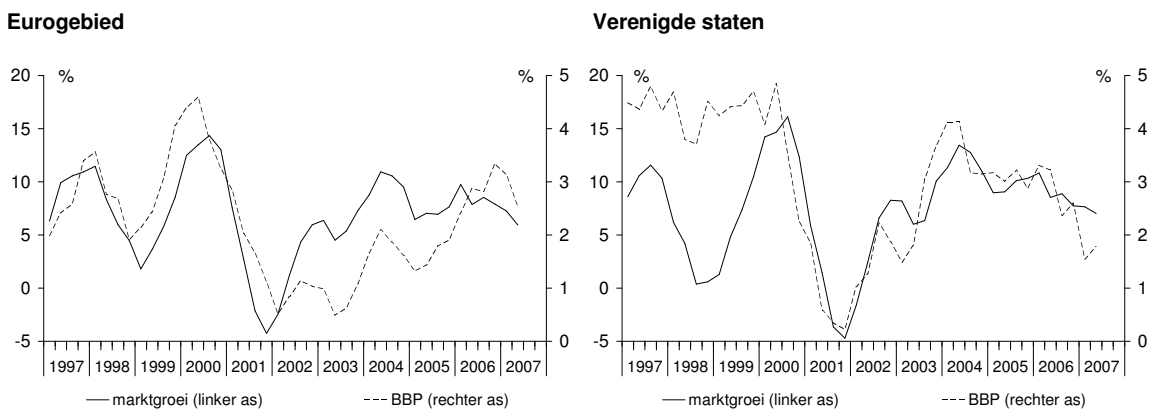
2.4.1 Wereldhandelsvolume

In de eerste helft van dit jaar is de wereldhandelsgroei volgens voorlopige cijfers teruggelopen tot 6% op jaarbasis ten opzichte van de voorgaande periode. In 2006 nam de wereldhandel nog met 9,5% toe. De afzwakking in het eerste halfjaar hing samen met de conjunctuurvertraging in de Verenigde Staten. Het effect van de lagere Amerikaanse invoergroei wordt dit jaar gedeeltelijk gedempt doordat de invoer van de OPEC flink aantrekt. De meeste extra verdiensten die voortvloeien uit de hoge olieprijsen worden echter door de OPEC-landen, en door andere olieproducerende landen, nog steeds teruggesluisd via het financiële circuit. Over heel 2007 wordt de wereldhandelsgroei geraamd op 7¾%. De voorziene lichte versnelling van de wereldinvoer in 2008 komt voor rekening van de hoogontwikkelde economieën, met name de Verenigde Staten. De handelsgroei van de opkomende economieën kan iets afzakken, maar blijft met een in- en uitvoergroei van circa 11% nog steeds aanzienlijk.

Tabel 2.8	Wereldhandelsvolume goederen, 2006-2008					
	Uitvoer			Invoer		
	2006	2007	2008	2006	2007	2008
	mutaties per jaar in %					
Wereld	9,9	8	8¼	9,1	7½	8¼
Hoogontwikkelde economieën	8,0	5½	5¾	7,0	4½	5¾
Verenigde Staten	10,7	6	7¼	5,6	3½	5½
Japan	10,6	8	7½	4,3	2	5
EU-15	7,5	5¼	5½	7,9	5	6
Eurogebied	7,5	6	5½	7,6	5½	6
Opkomende economieën	12,1	10½	10¾	12,3	12¼	11¼
Azië	14,4	12½	12¾	11,7	11¼	12
China	22,3	19	18½	15,6	16	16½
Latijns-Amerika	12,0	8	7	13,4	10	9
Transitielanden	11,8	11¾	11½	16,2	17¾	12½
Afrika en Midden Oosten	2,0	2½	3	8,2	10	9½

De vraagontwikkeling op de buitenlandse afzetmarkten is voor veel landen van grote betekenis voor de economische groei. Zoals bekend geldt dat in hoge mate voor de Nederlandse economie, maar ook voor grotere aggregaten, zoals het eurogebied, is het verband sterk (figuur 2.11). Additionele factoren die het verloop van de productie verklaren, zijn met name de ontwikkeling van de concurrentiepositie en binnenlandse factoren, waaronder het begrotingsbeleid. Het relatief gunstige verloop van de Europese productie in de tweede helft van de jaren negentig hangt mede samen met de verbetering van de internationale concurrentiepositie als gevolg van de sterke effectieve depreciatie van de euro in die tijd. De aantrekkende productiegroei vorig jaar was het gevolg van de sterk verbeterde interne dynamiek en niet van een versnelde vraagtoename op de externe markten of van een verbetering van de prijsconcurrentiepositie. In 2007 gaat voor het eurogebied afzwakking van de exportmarktgroei gepaard met een lichte afzwakking van de BBP-groei.

Figuur 2.11 Exportmarkt^a en BBP-groei, eurogebied en Verenigde Staten 1997-2007

^a Voor eurogebied exclusief intrahandel.

2.4.2 Prijzen van grondstoffen exclusief energie

De forse stijging in dollars van de grondstoffenprijzen (exclusief energie) over de afgelopen jaren is in het eerste halfjaar van dit jaar afgezwakt. Naar verwachting zal in de rest van dit jaar en volgend jaar de prijsstijging gematigd zijn. Onzekerheden zijn echter groot. Het is niet zeker dat de sterke verdere toename van de vraag naar grondstoffen op de wereldmarkt, als gevolg van de geprojecteerde aanhoudend uitbundige groei van de wereldeconomie, kan worden opgevangen door voldoende uitbreiding van het aanbod. Voorraden van de meeste grondstoffen zijn historisch gezien beperkt, zodat bij de minste aanbodverstoring de prijzen weer snel kunnen oplopen.

Voedingsmiddelen en agrarische grondstoffen zijn dit jaar een uitzondering op de algemene prijstrend. Deze grondstoffen zijn dit jaar wel sterker in prijs gestegen dan vorig jaar, vooral doordat weersomstandigheden in belangrijke productiegebieden negatieve effecten hadden op de oogsten. Bovendien heeft in de Verenigde Staten de sterk toegenomen vraag naar maïs voor

de productie van ethanol, een alternatief voor conventionele brandstoffen, bijgedragen aan de recente stevige stijging van de prijs van maïs. Mede doordat producenten hun maïsareaal in reactie hierop uitbreidden ten koste van andere producten, stegen ook de prijzen van andere agrarische grondstoffen. Al enige jaren is een debat gaande over de wenselijkheid van de snel groeiende ethanolproductie, dat inmiddels wordt aangeduid als het *food versus fuel* debat. In Brazilië, na de Verenigde Staten de belangrijkste ethanolproducent, wordt al bijna de helft van de suikerrietproductie gebruikt om ethanol te produceren. Overigens dekken de biobrandstoffen momenteel slechts circa 2% van de mondiale brandstofbehoefte voor transport.

In welke mate de prijzen van landbouwproducten op de langere termijn beïnvloed zullen worden door de vraag naar biologische brandstoffen, zal afhangen van overheidsbeleid op het gebied van landbouw, internationale handel en energie, van technologische vernieuwing in de productie van biobrandstoffen en van de toekomstige olieprijsontwikkeling.

Tabel 2.9 Grondstoffenprijzen (HWWA-index, OESO-landen), 2005-2008					
	Gewichten	2005	2006	2007	2008
mutaties per jaar in %, dollars					
Totaal exclusief energie	1,00	10,1	26,7	18	5
Voedings- en genotmiddelen	0,30	0,0	10,9	17	5
Industriële grondstoffen	0,69	14,5	32,6	19	5
Agrarische grondstoffen	0,31	1,3	11,8	21	5
Metalen	0,38	23,2	43,9	17	5
Non-ferro metalen	0,28	16,0	59,8	20	6
Ijzererts en schroot	0,10	38,2	16,1	11	2
mutaties per jaar in %, euro's					
Totaal exclusief energie		10,0	25,6	11	4

2.4.3 Olieprijs

De groeiende vraag naar olie als gevolg van de aanhoudend sterke groei van de wereldeconomie en de krappe aanbodsituatie waren de oorzaken voor de forse stijging van de olieprijs sinds januari van dit jaar. In januari was de gemiddelde Brent olieprijs gedaald tot 'slechts' 54 dollar per vat, om in juli uit te komen op 77 dollar per vat. Hierdoor werd het nominale recordniveau van 74 dollar per vat van juli vorig jaar doorbroken.⁵ De uitbreiding van de vraag vond in de eerste helft van 2007 opnieuw vooral plaats buiten het OESO-gebied. Gelet op de sterke economische groei in landen als China en India is een dergelijke ontwikkeling niet vreemd.

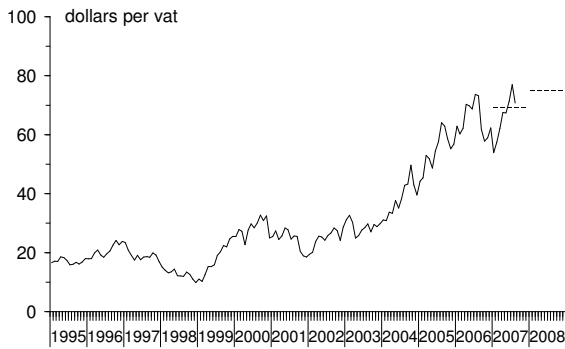
Het aanbod van olie, zowel van OPEC als niet-OPEC, had in het eerste halfjaar moeite om de vraagtoename bij te benen. Hierdoor namen de voorraden van de OESO-landen niet toe, na een stijging in de twee voorgaande jaren. Eind 2006 en begin 2007 hebben de leden van OPEC hun productie verlaagd met in totaal 1,7 mln vaten per dag (bijna 5% van de productie in 2006)

⁵ Gecorrigeerd voor inflatie is geen sprake van een record. In 1980 was de reële olieprijs hoger. Zie ook D. Kingma en W. Suyker, Frequently Asked Questions on oil and the world economy, CPB Memorandum 104, juli 2007.

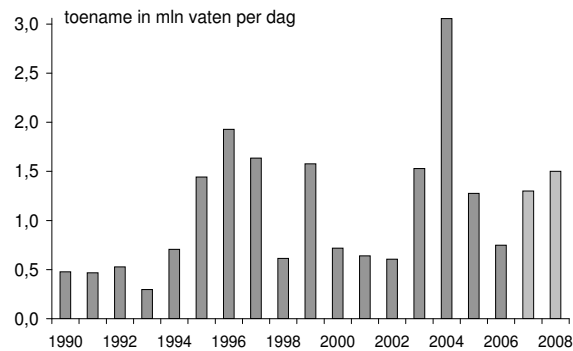
in reactie op de dalende olieprijs. Daarnaast zijn politieke spanningen in Nigeria nog steeds verantwoordelijk voor een productievermindering van een half miljoen vaten per dag. Het aanbod van niet-OPEC wordt gedrukt door uitputting van oude velden en vertragingen bij het in productie nemen van nieuwe velden.

Figuur 2.12 Oliemarkt indicatoren, 1995-2008

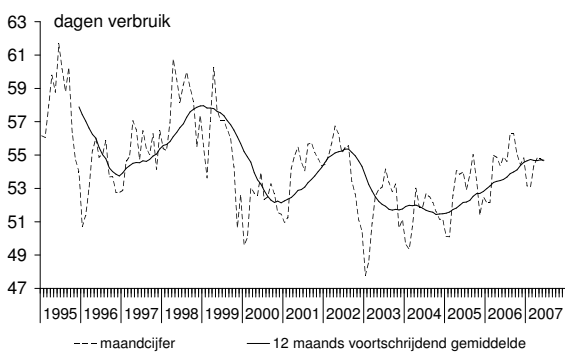
Olieprijs Brent

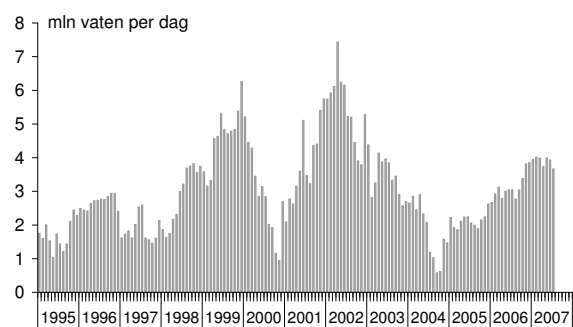
Wereldolievraag

Industriële olievoorraden OESO-landen^a

Reserve capaciteit OPEC

^a Twaalfmaands voortschrijdend gemiddelde.

De economische groei blijft hoog in de ramingsperiode. Daarmee blijft de vraag naar olie, met name in sterk groeiende opkomende economieën, duidelijk toenemen, ook al zal de hoge olieprijs een drukkend effect hebben op de vraag. De groei van het olieaanbod blijft bescheiden in het licht van deze vraagtoename. Niet-OPEC heeft moeite met uitbreiding van het aanbod, terwijl OPEC terughoudend blijft waar het de uitbreiding van de productiecapaciteit betreft. De recente nadruk van OESO-landen op de ontwikkeling van biobrandstoffen is door de OPEC als reden opgevoerd om geen haast te maken met investeringen in de olie-industrie. Als gevolg hiervan zal in de prognoseperiode vermoedelijk sprake zijn van gelijkblijvende of zelfs dalende voorraden en van nauwelijks tot geen toename van de reservecapaciteit van OPEC. De wereldoliemarkt blijft dus naar verwachting krap, tenzij de recente crisis op de financiële markten een markant negatief effect gaat hebben op de mondiale economisch groei. Dit

betekent dat de prijzen hoog zullen blijven en dat kleine verstoringen in vraag of aanbod voor grote fluctuaties kunnen zorgen.

Voor 2007 resulteert naar verwachting een olieprijs van 69 dollar per vat, bijna vier dollar hoger dan in 2006. Voor 2008 blijven de prijzen naar verwachting schommelen rondom het huidige niveau. Dit levert voor 2008 een prijs op van 75 dollar per vat. Onzekerheden over de oliemarkt zijn echter groot en hangen slechts ten dele samen met de ongewisse gevolgen van de recente onrust op de financiële markten.

Tabel 2.10 Kerngegevens wereldoliemarkt, 2004-2008					
	2004	2005	2006	2007	2008
	mutaties per jaar in %				
BBP-volume wereld	5,3	4,9	5,3	5	5
Volume primair energieverbruik (wereld)	2,5	1,8	2,1	2	2
Hoogontwikkelde economieën	1,3	0,9	1,0	$\frac{3}{4}$	1
Overige landen	3,9	3,4	3,5	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{4}$
	mln vaten per dag				
Vraag naar olie	82,4	83,6	84,4	$85\frac{3}{4}$	$87\frac{1}{4}$
Hoogontwikkelde economieën	45,4	45,5	45,1	45	$45\frac{1}{4}$
Overige landen	37,0	38,1	39,3	$40\frac{1}{2}$	42
Aanbod van olie	82,9	84,4	85,1	$85\frac{3}{4}$	87
Niet-OPEC	50,3	50,4	50,9	$50\frac{1}{2}$	$51\frac{1}{2}$
OPEC ^a	32,6	34,0	34,2	$35\frac{1}{4}$	$35\frac{1}{2}$
Voorraadmutatie	0,5	0,8	0,7	0	0
Marktaandeel OPEC	39,6	40,7	40,5	$41\frac{1}{4}$	$40\frac{3}{4}$
Ruwe-olieprijs (niveau, Brent, dollar per vat)	38,2	54,4	65,2	69	75
Ruwe-olieprijs (niveau, Brent, euro per vat)	30,7	43,7	51,9	52	56

^a Angola (productie in 2006 1,4 mln vaten per dag) met ingang van 1 januari 2007 van niet-OPEC naar OPEC.

2.4.4 Prijs van industrieproducten, concurrentieposities en uitvoerprestaties

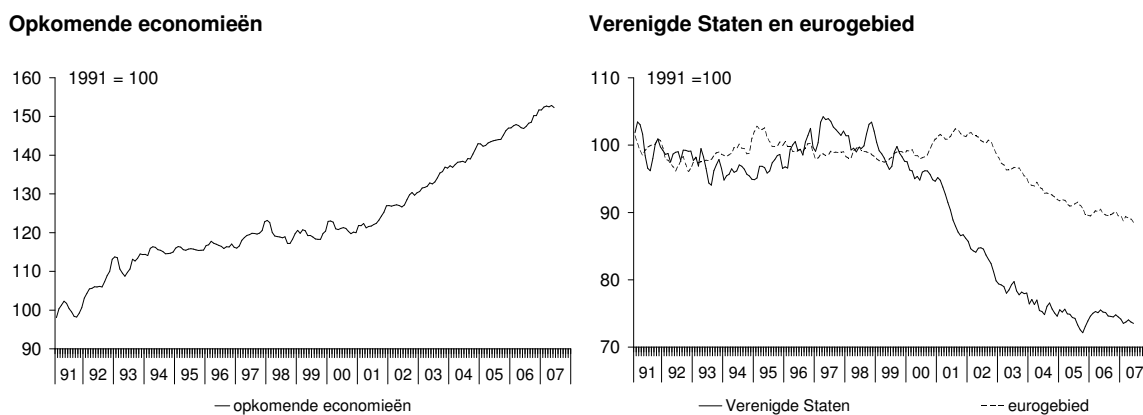
Vooraf onder invloed van de fors gestegen energie- en overige grondstoffenkosten zullen de fabrikatenprijzen in de valuta van de exporteurs in 2007 stijgen met circa 1%, een continuering van de trend over de voorbije vier jaar. Op langere termijn vertonen deze prijzen een licht dalende tendens onder invloed van de sterk stijgende arbeidsproductiviteit in de exporterende industrieën. Een saillant voorbeeld zijn LCD-televisies die in minder dan drie jaar tijd met 75% in prijs zijn gedaald. Bij de verwachte lichte stijging van de grondstoffenprijzen zullen de fabrikatenprijzen volgend jaar nauwelijks verder toenemen. In euro's dalen de fabrikatenprijzen op de wereldmarkt in 2007 met circa 2% door de appreciatie van de euro, gevolgd door stabilisatie in 2008.

Japan profiteert sterk van de dalende yen, waardoor de uitvoerprijsstijging van fabrikaten dit jaar circa 6%-punt achterblijft bij het wereldgemiddelde, na een voordeel van 4%-punt in 2006.

De prijsconcurrentiepositie van de Verenigde Staten en de opkomende economieën verbetert eveneens licht, terwijl de positie van het eurogebied (exclusief intra-handel) met circa 5%-punt verslechtert door de aantrekkende euro.

De export van het eurogebied bleef vorig jaar circa 2%-punt achter bij de marktgroei (zie ook figuur 2.13). Mede door de aanhoudende effectieve appreciatie van de euro zal het verlies van marktaandeel in 2007 en 2008 nog iets groter uitvallen. Duitsland daarentegen wist in 2006 een marktwinst te boeken van circa 1½%-punt en ook dit jaar stevent de grootste Europese exporteur af op een lichte toename van het marktaandeel. Japan en de Verenigde Staten weten hun positie op de wereldmarkt ongeveer te handhaven bij een daling van hun reële effectieve wisselkoers. De opkomende economieën, in het bijzonder China, zijn weer de winnaars. Zij breiden hun internationale marktaandeel steeds verder uit (figuur 2.13). Na een wat rustiger verloop in de tweede helft van de jaren negentig onder invloed van de Azië-crisis is de opwaartse trend dit decennium weer opgepakt. Van de hoogontwikkelde economieën betaalde vooral de Verenigde Staten een hoge tol, waarbij de sterke appreciatie van de dollar tot eind 2001 (met vertraging) een ongunstig effect sorteerde. Het eurogebied handhaafde zich op de wereldmarkten van goederen tot 2002, maar moest daarna, mede onder invloed van de sterke appreciatie van de euro, veel terrein prijsgeven. Daarbij moet worden aangetekend dat de uitvoer van het eurogebied inclusief de (tamelijk stabiele) onderlinge handel is. Als de onderlinge handel buiten beschouwing wordt gelaten is de uitvoerprestatie van het eurogebied de afgelopen vijf jaar een stuk slechter geweest.⁶

Figuur 2.13 Uitvoerprestatie^a opkomende economieën, Verenigde Staten en eurogebied, 1991-2007

^a Uitvoerprestatie is uitvoer ten opzichte van de geografische gewogen exportmarkt.

⁶ Door het buiten beschouwing laten van de onderlinge handel wordt de exportmarktgroei niet vertekend door wederuitvoer. Op het effect van de wederuitvoer voor Nederland wordt in hoofdstuk 3.1.4 nader ingegaan.

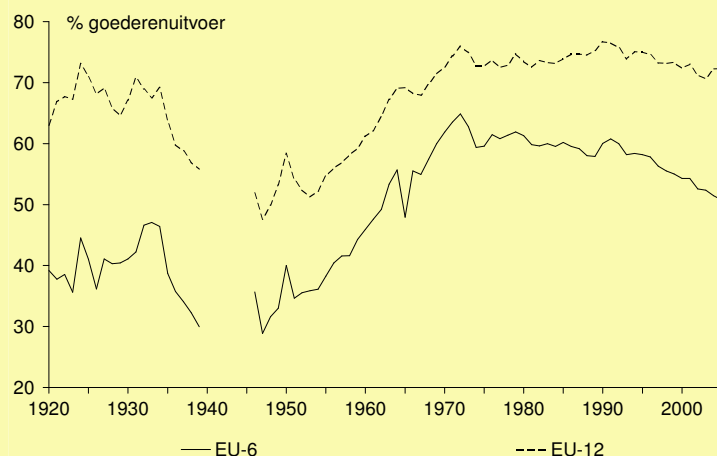
Het effect van vijftig jaar Interne Markt op de Nederlandse uitvoer naar West-Europa

Dit jaar is het vijftig jaar geleden dat met het ondertekenen van het Verdrag van Rome de Europese Economische Gemeenschap (EEG) werd opgericht. Het voornaamste doel van het verdrag was het mogelijk maken van vrije handel in goederen tussen Duitsland, Frankrijk, België, Luxemburg, Nederland en Italië ("EU6"). Zoals in de onderstaande grafiek te zien valt, ging na de Tweede Wereldoorlog ongeveer dertig procent van de Nederlandse uitvoer naar de overige EU6 landen, een kwart minder dan in de vooroorlogse periode. Tien jaar later werd het vooroorlogse aandeel weer bereikt. De groei van het EU6-aandeel zette echter door. Waarschijnlijk was dit het gevolg van liberalisering van de handel binnen de EEG. Zoals overeengekomen in het Verdrag van Rome, werden tussen 1961 en 1967 de tarieven op de handel in goederen binnen de EEG afgeschaft. In 1972 bereikte het EU6 aandeel met 65% een historisch hoogtepunt.

In de figuur wordt ook het aandeel van de EU12 in de Nederlandse uitvoer weergegeven. Opvallend is dat de naoorlogse groei van het EU12 aandeel tot 1973 wordt bepaald door de groei van de uitvoer naar de andere vijf oorspronkelijke lidstaten. Met de toetreding tot de EEG van Denemarken, Ierland en Groot-Brittannië in 1973 kwam er een einde aan deze ontwikkeling. Het aandeel van de EU12 blijft vanaf dat moment nagenoeg constant op 75%, terwijl het aandeel van de EU6 geleidelijk begint te dalen. Het toetreden van Griekenland (1981) en Portugal en Spanje (1986) heeft minder duidelijke effecten. Vanaf 1990 neemt het aandeel van de EU6 versneld af en treedt ook een lichte daling op in het aandeel van de EU12. Overigens moet worden opgemerkt dat deze cijfers met inbegrip van de wederuitvoer zijn. Het aandeel van Europese bestemmingen in de uitvoer van binnenlandse productie is met name door de opkomst van Aziatische economieën sterker afgenomen dan het Europese aandeel in de totale Nederlandse uitvoer inclusief wederuitvoer.

Hoe kan het terugzakken van de uitvoer naar de andere EU6-landen worden verklaard? Omdat het aandeel van de uitvoer naar de EU12 stabiel gebleven is, moet de relatieve daling van de uitvoer naar de EU6 gepaard zijn gegaan met een verschuiving van de uitvoer richting nieuwere lidstaten. Na 1972 lijken daarom vooral uitbreidingen van de EU van invloed te zijn op de Nederlandse uitvoer van goederen. Andere aspecten van Europese samenwerking – zoals harmonisatie van regelgeving – lijken minder effect te hebben. Het effect van toetreding loopt zowel via de uitvoer van binnenlandse productie als via wederuitvoer.^a Deze conclusie kan ook worden getrokken voor de EU als geheel: het zijn vooral uitbreidingen van de EU die de intra-Europese handel doen toenemen.^b

Nederlandse uitvoer van goederen naar West-Europa^c, 1920-2005

^c EU-6: Duitsland, Frankrijk, België, Luxemburg, Nederland en Italië; EU-12: EU-6, Denemarken, Ierland, Groot-Brittannië, Griekenland, Portugal, Spanje.

Bron: CBS (Statline).

^a J. Roos, *Wederuitvoer een Europese Zaak*, ESB 92 (4511), 2007.

^b CPB en SCP, *Marktplaats Europa: Vijftig jaar publieke opinie en marktintegratie in de Europese Unie*, 2007.

2.5 Externe data voor Nederland

De groei van de relevante wereldhandel ligt in 2007 naar verwachting dicht bij het langjarig gemiddelde, maar zal wel iets lager zijn dan vorig jaar. Voor volgend jaar wordt een licht aantrekkende invoervraag in de hoogontwikkelde economieën verwacht en een iets afzwakkende groei daarbuiten, in het bijzonder China. Dit resulteert naar verwachting in een marginale versnelling in de voor Nederlandse exporteurs relevante wereldhandelsgroei. De relevante wereldhandelsgroei is, net als in voorgaande jaren, lager dan de groei van de totale wereldhandel, doordat de economische groei in de ons omringende landen minder hoog is dan in verder gelegen landen, met name landen in Azië. In het kader in paragraaf 2.1.3. is ingegaan op deze verschuiving van het economisch zwaartepunt richting Azië.

Op basis van recente ontwikkelingen is gerekend met een koers van 1,35 dollar per euro voor de rest van het jaar en voor volgend jaar. Dit impliceert voor heel 2007 een forse appreciatie van de euro ten opzichte van de dollar. Ten opzichte van de yen apprecieert de euro nog sterker. Effectief stijgt de wisselkoers van de euro voor Nederlandse exporteurs dit jaar met 2¼% à 3%. Mede daardoor dalen de arbeidskosten per eenheid product bij onze concurrenten gemeten in euro's dit jaar fors.

Ondanks de appreciatie van de euro loopt de Nederlandse invoerprijs verder op. Dit komt door de stijging van de olieprijs en van de overige grondstoffenprijzen. Dit jaar stijgt de invoerprijs van goederen met 1½% en volgend jaar nog eens met 1%.

Tabel 2.11 Externe data voor Nederland, 2004-2008					
	2004	2005	2006	2007	2008
	mutaties per jaar in %				
Relevant wereldhandelsvolume ^a	7,8	5,6	7,7	6¼	6½
Concurrentenprijs ^a	0,2	1,4	1,0	1	½
Invoerprijs Nederland, (euro)	1,0	3,3	3,9	1½	1
Idem, exclusief energie	-0,7	-0,7	0,5	1	-¼
Energie	15,0	34,6	25,5	5	7¼
Arbeidskosten pep industrie (euro)					
Concurrenten totaal	-4,9	-0,3	-1,7	-2½	-¼
Concurrenten eurogebied	-0,8	-1,0	-1,4	-¾	-¼
Effectieve koers euro, industrieproducten, t.o.v.					
Concurrenten	3,0	-0,4	0,4	2¼	¼
Leveranciers	3,6	-0,2	0,6	3	¼
	niveau				
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	1,24	1,24	1,26	1,34	1,35

^a Goederen exclusief energie.

2.6 Onzekerheden

De hier gepresenteerde projecties komen in grote lijnen overeen met de voorjaarsprognoses van de internationale instellingen en de consensusvoorspelling van augustus. Het IMF heeft in juli zijn projectie voor de wereldeconomie opwaarts bijgesteld. De ramingen van het CPB hebben sinds dit voorjaar een zelfde tendens gekend. De in juli uitgebroken crisis op de financiële markten is te recent om al in de ramingen van de internationale instellingen of die van het CPB te zijn verwerkt.

Tabel 2.12 Overzicht Internationale ramingen, 2007 en 2008						
	CPB	Consensus	OESO	Europese	IMF	
Publicatiedatum 2007	September	Forecasts Augustus	September ^a	Commissie September ^a	Commissie September ^a	Juli ^b
2007	%					
BBP-volume						
Verenigde Staten	2	1,9	1,9 (2,1)	. (2,2)	. (2,2)	2,0 (2,2)
Japan	2½	2,4	2,4 (2,4)	. (2,3)	. (2,3)	2,6 (2,3)
Eurogebied	2¾	2,7	2,6 (2,7)	2,5 (2,6)	2,5 (2,6)	2,6 (2,3)
Hoogontwikkelde economieën	2¼	2,4	. (2,4)	. (2,4)	. (2,4)	. (2,3)
Wereld	5	.	. (.)	. (4,8)	. (4,8)	5,1 (4,8)
Wereldhandel	7¾	.	. (7,6)	. (8,6)	. (8,6)	. (7,2)
Inflatie eurogebied	2	2,0	. (1,8)	2,0 (1,9)	2,0 (1,9)	. (2,0)
Eurokoers (dollar per euro)	1,34	1,35	. 1,34)	. (1,33)	. (1,33)	. (1,30)
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	69	66,9	. 63,2)	68 (66,2)	68 (66,2)	63,8 (60,8)
2008						
BBP-volume						
Verenigde Staten	2¾	2,6	. (2,5)	. (2,7)	. (2,7)	2,8 (2,8)
Japan	2	2,1	. (2,1)	. (2,1)	. (2,1)	2,0 (1,9)
Eurogebied	2¼	2,3	. (2,3)	. (2,5)	. (2,5)	2,5 (2,3)
Hoogontwikkelde economieën	2½	2,5	. (2,4)	. (2,5)	. (2,5)	. (2,5)
Wereld	5	.	. (.)	. (4,8)	. (4,8)	5,0 (4,7)
Wereldhandel	8¼	.	. (8,2)	. (7,6)	. (7,6)	. (7,7)
Inflatie eurogebied	2	2,0	. (2,0)	. (1,9)	. (1,9)	. (2,0)
Eurokoers (dollar per euro)	1,35	1,35	. 1,35)	. (1,34)	. (1,34)	. (1,31)
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	75	.	. (65,0)	. (70,3)	. (70,3)	68,8 (64,8)
^a	Interim-raming september 2007, tussen haakjes de voorjaarsraming van mei 2007.					
^b	Interim-raming juli 2007, tussen haakjes de voorjaarsraming van april 2007.					

Onzekerheden over de gevolgen van de financiële crisis voor de mondiale economische groei zijn groot. Het is duidelijk dat sommige pensioenfondsen, verzekeraars, banken en andere beleggers in absolute bedragen enorme verliezen hebben geleden op de Amerikaanse hypotheekmarkt en op andere risicovolle beleggingen. Het is echter nog te vroeg om aan te geven of deze verliezen ten opzichte van hun totale beleggingsportefeuilles groter of kleiner zullen zijn dan die van vorige financiële crises.

De jongste crisis heeft geleid tot een grotere risico-aversie op de financiële markten die vermoedelijk niet tijdelijk is. Dit zal betekenen dat sommige bedrijven en consumenten geen krediet meer zullen krijgen. Het zal ook betekenen dat de andere bedrijven en consumenten een hogere risicopremie zullen moeten betalen op hun leningen. Op middellange termijn kan dit de wereldeconomie robuuster maken doordat minder risicovol wordt gehandeld, maar op korte termijn zal dit een negatief effect hebben op de bestedingen en dus op de economische groei en de werkgelegenheid. Het negatieve effect op de bedrijfsinvesteringen in de hoogontwikkelde economieën wordt beperkt door de goede balansposities van bedrijven en de hoge winstgevendheid, waardoor veel investeringen intern gefinancierd kunnen worden. De ontwikkeling op korte termijn zou ook negatief beïnvloed kunnen worden doordat consumenten- en producentenvertrouwen onder druk komen door de onrust op de financiële markten. Wellicht wordt ook de invoer van grondstoffenproducerende landen verminderd doordat de zwakkere wereldeconomie tot prijsdalingen op de wereldgrondstoffenmarkten leidt.

Kwalitatief vallen de gevolgen dus aan te geven, maar de mate waarin deze kredietcrisis negatief zal doorwerken op de mondiale economische groei is uiterst onzeker. De kredietcrisis beïnvloedt op de eerste plaats de Amerikaanse woningmarkt negatief. De negatieve effecten zullen dan ook groter zijn voor de Amerikaanse dan voor de Europese economie. In hoofdstuk 1 is een variant opgenomen die een indruk geeft van de mogelijke gevolgen voor de wereldeconomie en met name voor Nederland.

3 De Nederlandse conjunctuur

3.1 Volumeconjunctuur

De geraamde economische ontwikkeling in dit en komend jaar is breed gedragen. Circa de helft van de BBP-groei komt voor rekening van de buitenlandse afzet, die kan profiteren van een gunstige internationale economische ontwikkeling. De andere helft is afkomstig uit het binnenland, waar naar verwachting alle grote bestedingscategorieën in beide jaren ¼ à ½%-punt per jaar aan de economische groei bijdragen. De hogere arbeidskosten kunnen niet volledig in de afzetprijzen worden doorberekend, waardoor de winstgevendheid wat afkalft. Dit heeft een drukkend effect op de bedrijfsinvesteringen. De productiegroei in de marktsector valt terug, van 4% vorig jaar tot 2½% komend jaar. De BBP-groei vlakt minder sterk af, voornamelijk door een robuuste groei van de zorgsector en een gunstige ontwikkeling van de delfstoffenwinning in 2008.

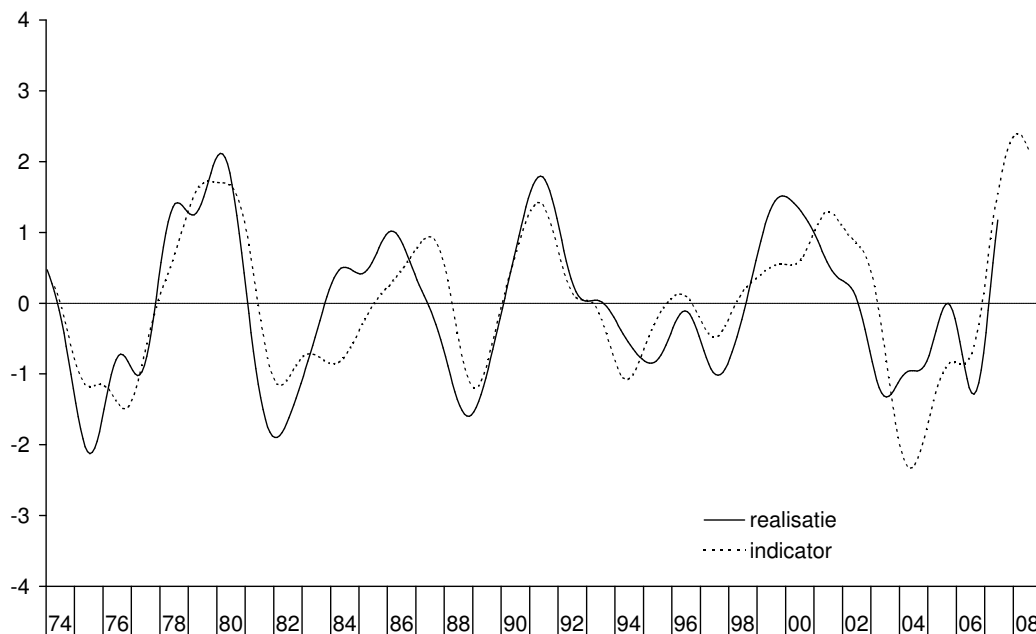
3.1.1 Particuliere consumptie

Vooralsnog is dit decennium niet het tijdperk van de consument. Gemiddeld neemt het bestedingsvolume in de periode 2000-2008 naar verwachting jaarlijks met 1,6% toe, een halvering ten opzichte van het gemiddelde groeicijfer in de jaren negentig van de vorige eeuw. Nadat vorig jaar de consumptieve bestedingen van gezinnen, gecorrigeerd voor de vertekening als gevolg van de herziening van het zorgstelsel, voor het eerst dit decennium met 2,7% meer dan gematigd toenamen, valt de groei waarschijnlijk dit jaar weer wat terug, tot 2%.

In de eerste helft van dit jaar lag de volumegroei weliswaar lager, maar dit kwam vooral doordat huishoudens door de zachte winter minder energie verbruikten. De onderliggende factoren wijzen nog niet op een lagere groei van de consumptieve bestedingen dit jaar. De situatie op de arbeidsmarkt is gunstig en het consumentenvertrouwen is in de eerste helft van dit jaar verder toegenomen. De conjunctuurindicator van de consumptieve bestedingen wijst op een terugval van de groei in het begin van volgend jaar (figuur 3.1). Verwacht wordt dat de bestedingen van de consument in de tweede helft van dit jaar zullen aantrekken en de volumegroei iets hoger zal liggen dan in de eerste helft.

Volgend jaar bedraagt de groei van de consumptieve bestedingen net als dit jaar 2%. Wel is de particuliere consumptie voor ½%-punt opwaarts vertekend door het vervangen van de no-claimteruggave in de zorgverzekering door een eigen risico. Hiervoor gecorrigeerd is er sprake van een lichte terugval van de groei, wat in overeenstemming is met de matige ontwikkeling van het beschikbaar inkomen. Het reëel beschikbare inkomen dat bestaat uit het looninkomen, het uitkeringsinkomen en het uitgekeerd winstinkomen, neemt komend jaar minder toe dan dit jaar en levert naar verwachting slechts een gematigde bijdrage aan de consumptiegroei. Ondanks een sterkere stijging van de contractlonen geldt dit vooral voor het reëel beschikbare looninkomen. Hogere belastingen en premies, een oplopende inflatie en een lagere werkgelegenheidsgroei zorgen voor een terugval van de toename van deze inkomenscomponent

Figuur 3.1 **Conjunctuurindicator consumptieve bestedingen, 1974-2008^a**

^a De indicator geeft de verhouding aan tussen het actuele en trendmatige niveau van het volume van de consumptieve bestedingen. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan de trendmatige groei.

tot 1¾%, tegen 2¾% dit jaar. Wel neemt het reëel beschikbare uitkeringsinkomen volgend jaar iets meer toe door een groei van het aantal AOW-uitkeringen, een gevolg van de vergrijzing van de bevolking. Het grotere aantal AOW-uitkeringen compenseert de daling van het aantal bijstands- en werkloosheidsuitkeringen, die het gevolg is van de economische hoogconjunctuur en de doorwerking van eerdere beleidsmaatregelen. De hogere groei van het uitkeringsinkomen is echter bij lange na niet voldoende om de lagere groei van het looninkomen te compenseren.

De groei van het reëel beschikbaar inkomen van gezinnen blijft volgend jaar naar verwachting ½%-punt achter bij die van de consumptieve bestedingen. Even afgezien van prijseffecten betekent dit dat de groei van de bestedingen niet volledig betaald kan worden uit de toename van het inkomen en dat dus een beroep moet worden gedaan op het gezinsvermogen. De afgelopen jaren was dit bijna altijd het geval. Het jaar 2001 is uitzonderlijk, omdat toen het reëel beschikbaar inkomen door een herziening van het belastingstelsel bijzonder sterk toenam.

Ook dit jaar dragen de vermogenswinsten naar verwachting bij aan de groei van de consumptieve bestedingen, vooral door een verdere stijging van de huizenprijs. In de projectie stijgen de beurskoersen volgens een vaste rekenregel.⁷ Deze raming is, gezien de turbulente stemming op de financiële markten, met grote onzekerheden omgeven. Nog afgezien van eventuele gevolgen van de kredietcrisis (zie paragraaf 1.2) stijgen in de centrale projectie de

⁷ De gebruikte technische ramingsregel luidt dat de gemiddelde groei van de aandelenkoersen overeenkomt met het niveau van de lange rente vermeerderd met een risicopremie en verminderd met een gemiddeld dividendrendement.

Tabel 3.1 Aspecten van de particuliere consumptie, 2004-2008	2006	2004	2005	2006	2006	2007	2008
					gecorr. ^a		
	waarde mld euro	mutaties in %					
Loon- en uitkeringsinkomen ^b	232,9	1,3	- 2,2	0,6	3,9	2¼	2
w.v. looninkomen	173,1	1,3	- 2,5	0,4		2¾	1¾
uitkeringsinkomen	59,8	1,5	- 1,2	1,0		¾	3
Uitgekeerd winstinkomen ^b	14,3	- 11,0	21,3	- 7,5		- 1¾	- 10½
Totaal gezinsinkomen ^b	247,2	0,6	- 1,0	0,1	2,9	2	1½
Particuliere consumptie, volume	253,5	1,0	0,7	- 0,8	2,7	2	2
w.v. voedings- en genotmiddelen	35,1	1,0	- 0,1	2,1		1¼	1
duurzame consumptiegoederen	50,4	0,4	1,0	5,7		4¼	1¼
vaste lasten ^c	56,9	2,5	1,8	- 11,6	- 0,1	1¼	4¼
overige goederen en diensten	111,1	0,4	0,3	1,7	2,8	1½	1½
Individuele besparingen ^d	- 6,3	- 1,5	- 3,1	- 2,3		- 2¼	- 2¾

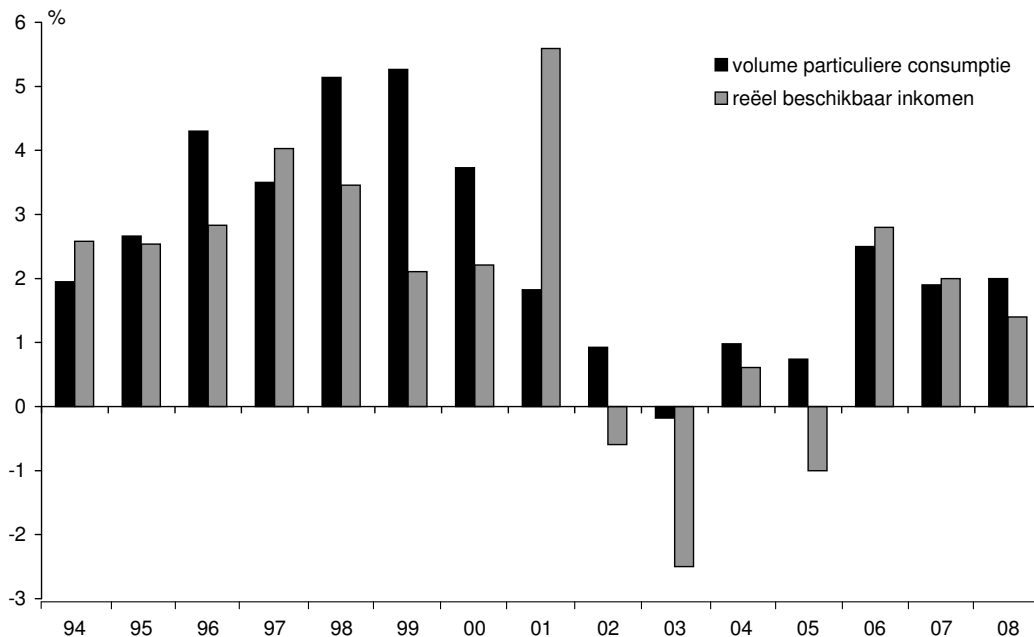
^a Gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van het nieuwe zorgstelsel.
^b Reëel beschikbaar.
^c Aardgas, woningdiensten en zorg.
^d Vanaf tweede kolom: niveaus als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen, vermeerderd met de correctie pensioenvoorziening.

huizenprijzen en de beurskoersen volgend jaar minder dan dit jaar en draagt de vermogensontwikkeling nauwelijks bij aan de consumptiegroei.

Naast de inkomens- en de vermogensgroei heeft ook de ontwikkeling van de reële rente invloed op de groei van het consumptievolume. Verder bestaat ruim 20% van de consumptieve bestedingen uit vaste lasten, dat wil zeggen uitgaven aan aardgas, woningdiensten en zorg. Bestedingen aan deze categorie zijn nauwelijks vrij te kiezen door de consument en hebben een heel ander karakter dan uitgaven aan bijvoorbeeld duurzame goederen.

De naar verwachting stijgende rente heeft dit en volgend jaar een drukkend effect op de consumptie. Daarentegen hebben de vaste lasten volgend jaar een relatief groot opwaarts effect. Dit is voor een substantieel deel het gevolg van een stijging van de zorguitgaven, veroorzaakt door het vervangen van de no-claimteruggave in de zorgverzekering door een eigen risico. Een deel van deze zorgkosten wordt nu door de consumenten zelf betaald in plaats van door de overheid. De particuliere zorgconsumptie neemt hierdoor met bijna 1,2 mld toe en de overheidsconsumptie met eenzelfde bedrag af.

Afgezien van beleidsmaatregelen en de invloed van zeer zachte of juist zeer strenge winters, vertoont de volumeontwikkeling van de vaste lasten doorgaans weinig hectiek. Ook de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen en overige goederen en diensten groeien doorgaans vrij gelijkmatig. De conjuncturele invloeden op de particuliere consumptie zijn vooral terug te vinden in de volumeontwikkelingen van de bestedingen aan duurzame goederen.

Figuur 3.2 Reëel beschikbaar inkomen en particuliere consumptie, 1994-2008

Vorig jaar nam het volume hiervan met 5,7% toe. Vooral de nieuwste ICT-producten vonden gretig aftrek, maar ook kleding en schoeisel waren zeer gewild. Ook dit jaar zijn deze goederen flink in trek, zodat naar verwachting de bestedingen aan duurzame goederen relatief fors blijven groeien. Daarentegen zijn de consumenten nog weinig geneigd nieuwe auto's aan te schaffen. De volumegroei wordt gedrukt doordat consumenten de laatste jaren een voorkeur hebben voor kleinere auto's. Een kader gaat hier dieper op in.

De individuele spaarquote is dit en volgend jaar negatief. Sinds 2002 is dit het geval. Dit houdt in dat gezinnen hun consumptieve bestedingen niet uitsluitend meer kunnen financieren uit hun inkomen, maar ook een deel van hun vermogen hiervoor moeten gebruiken. Dit jaar komt de individuele spaarquote uit op $-2\frac{1}{4}\%$, terwijl deze voor volgend jaar naar verwachting met $-2\frac{3}{4}\%$ nog iets lager zal zijn. De besparingen van gezinnen uit hoofde van collectief afgesproken pensioenvoorzieningen, de collectieve besparingen, veranderen dit jaar en volgend jaar nauwelijks. De totale besparingen van gezinnen liggen volgend jaar naar verwachting dus lager dan dit jaar en komen uit op 16,4 mld euro.

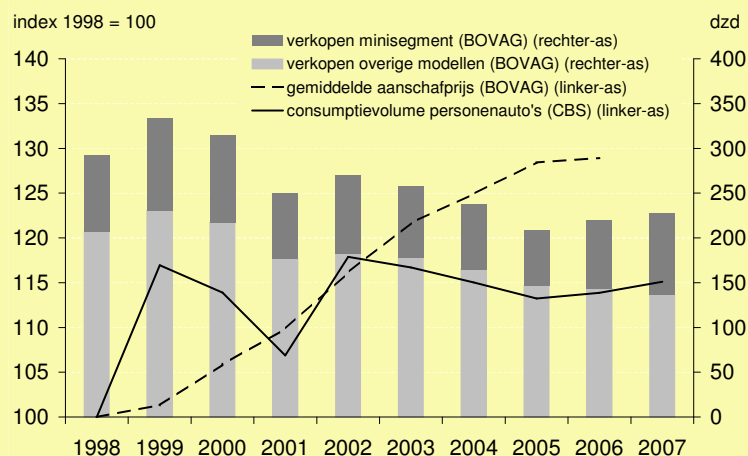
Vermogens van gezinnen

De totale besparingen worden gebruikt om de investeringen van gezinnen te financieren. Bij gezinnen gaat het met name om de investeringen in woningen. De besparingen minus de netto investeringen vormen samen het saldo van de financiële transacties. Dit is het geld wat gezinnen in een jaar over houden om vermogen (inclusief vermogen pensioenen en levensverzekeringsvoorzieningen) op te bouwen. Vorig jaar was het saldo van de financiële

Consumptie van automobielen

De 'eeuw van de automobiel' werd in 1999 afgesloten met een niet eerder bereikt 'hoogtepunt' van 334 duizend aan particulieren verkochte nieuwe personenauto's. Daarnaast werden er ook nog eens bijna 300 duizend stuks verkocht aan bedrijven, maar economisch gezien betreft dat investeringen en geen consumptie. Na het topjaar ging het bergafwaarts met de autoverkoop, tot vorig jaar. In 2006 werden er weer meer personenauto's verkocht dan in 2005 en in 2007 lijkt deze ontwikkeling zich voort te zetten. Maar er is niettemin een verschil met voorheen. De kleinere en zuinigere modellen zijn in opmars en vergroten hun marktaandeel.^a In absolute aantallen zet de verkoopdaling in het segment van midden- en topklasse zich ook na 2005 voort en wordt de omslag zelfs geheel verklaard door het minisegment. Dit komt ook tot uiting in de gemiddelde aanschafprijs die na aanhoudende stijging lijkt te stabiliseren (zie figuur).

Particuliere verkopen nieuwe personenauto's¹

¹ Cijfers voor 2007 zijn een raming van het CPB gebaseerd op realisaties van de eerste maanden.

De autoconsumptie vormt onderdeel van de duurzame consumptie van huishoudens, maar heeft toch wel een bijzonder karakter. Enerzijds is het een luxe artikel, een heilige koe, maar anderzijds is de auto in onze mobiele maatschappij bijna uitgegroeid tot een primaire levensbehoefte, althans voor velen. Sinds 1999 bevindt het consumptievolume zich op een stabiel niveau, uitgezonderd een dip in 2001. Werd in de periode tot 2005 een dalend aantal verkopen gecompenseerd door een stijgende kwaliteit (lees grotere en duurder auto's), daarna stijgt het aantal verkopen weer, maar daalt de kwaliteit door het toenemende aandeel van kleinere, goedkopere auto's.

Uit recent CPB-onderzoek^b is gebleken dat de ontwikkeling van het consumptievolume van personenauto's relatief zeer gevoelig is voor veranderingen in het beschikbaar inkomen, de rentestand, en het belastingregime (BPM). De inkomenselasticiteit ligt daarbij, anders dan bij andere categorieën, ruim boven de één, terwijl de rentestand alleen bij de auto's van invloed is. Hiermee wordt de status aparte van de auto als consumptieartikel nog eens benadrukt.

^a Het betreft hier het zogeheten A- en B-segment conform de BOVAG-indeling.

^b Zie Paul Westra, 2007, De som der delen: onderzoek raming onderdelen vrije consumptie, Intern CPB Memorandum 2/2007/07.

transacties negatief. Naar verwachting zal dit in 2007 en 2008 eveneens het geval zijn. Dit houdt in dat gezinnen naar verwachting geen vermogen opbouwen door actieve besparingen.

Het in tabel 3.2 weergegeven vermogen is exclusief het door gezinnen opgebouwde vermogen aan pensioenen en levensverzekeringsvoorzieningen, omdat gezinnen hier niet vrij over kunnen beschikken. In de eerste helft van dit jaar is het vermogen van gezinnen vooral

door vermogenswinsten sterk gestegen. Deze stijging wordt gedragen door een toename van zowel het huizenvermogen als het financieel vermogen. Geschaald naar het beschikbaar inkomen is het vermogen vergeleken met december vorig jaar ongeveer 18%-punt toegenomen. Het vermogen is nu bijna vijf keer zo groot als het beschikbaar inkomen.

De spaartegoeden van huishoudens zijn opgelopen tot ongeveer 234 mld euro in juni. Gewoonlijk nemen de spaargelden in de eerste helft van het jaar sterker toe dan in de tweede helft, omdat in mei en juni het vakantiegeld wordt uitgekeerd, dat pas in de maanden erna wordt uitgegeven. Internetspaarrekeningen blijven in populariteit toenemen. Dit zijn spaarrekeningen waarbij uitsluitend via het internet geld kan worden gestort of opgenomen. Op dit moment staat ongeveer één derde van het spaargeld op dit soort rekeningen.

Het aandelenbezit van gezinnen ligt in juni eveneens hoger dan in december vorig jaar. De toename van het aandelenvermogen wordt veroorzaakt door een stijging van de beurskoersen in de eerste helft van dit jaar. Volgens de jaarlijkse enquête van het Milward Brown Centrum is het aantal beleggers in maart van dit jaar met zeventigduizend gestegen vergeleken met een jaar eerder. Volgens deze cijfers neemt, na het dieptepunt in 2003, het aantal beleggers jaarlijks weer toe. Het zijn vooral nieuwkomers zonder eerdere ervaring die de markt betreden.⁸ Wel is dit volume effect beperkt doordat sommige gezinnen hun vermogenswinsten hebben verzekerd en aandelen hebben verkocht. Eind juni bereikten de beurzen voorlopig een hoogtepunt, na een min of meer gestage toename gedurende drie jaar. Sinds juli dit jaar zijn de financiële markten onrustig door de verdieping van de crisis van de Amerikaanse hypotheekmarkten. De beurskoersen zijn eind juli - begin augustus sterk gedaald, maar zijn in de tweede helft van augustus geleidelijk hersteld.

Het directe effect van de onrust op de beurzen op de ontwikkeling van het gezinsvermogen is beperkt. Ook zonder een toename van het aandelenvermogen neemt het vermogen van gezinnen toe. Wel zal het vertrouwen in de economie en de bereidheid om vermogen aan te wenden voor consumptie verminderen. Ten slotte mag verwacht worden dat consumenten in de toekomst weer voorzichtiger zullen worden bij het samenstellen van hun portefeuille.

Het huizenvermogen is verder toegenomen door zowel een toename van het aantal eigen woningen als een stijging van de huizenprijzen. De aankoop van een woning wordt bijna altijd voor een groot deel gefinancierd met een hypotheek. Het netto vermogen neemt door zo'n transactie dan ook slechts in beperkte mate toe. Het netto huizenvermogen stijgt vooral door aflossing van hypotheek en vermogenswinsten. Bijna de helft van de hypotheek bestaat tegenwoordig uit een aflossingsvrije hypotheek, waarbij er alleen rente over de hypotheek wordt betaald en in het geheel niet wordt afgelost. De groei van het netto huizenvermogen is in de afgelopen jaren dan ook vooral gedragen door de stijging van de huizenprijzen.

⁸ Milward Brown, 2007, Groei van particuliere beleggers zet door, persbericht, 28 mei, www.cma.nl.

Tabel 3.2 Vermogens van gezinnen, 2002-2007^a		2006	2003	2004	2005	2006	2007 ^b
	waarde		% beschikbaar gezinsinkomen				
	mld euro						
Liquide financieel bezit	532	179	184	190	197	204	
w.v. aandelen (beursgenoteerd)	161	55	55	56	60	61	
spaargeld	222	75	75	79	82	85	
overige ^c	149	53	53	55	55	57	
Eigenwoningbezit	1203	384	399	417	445	458	
Andere bezittingen ^d	191	63	65	70	71	71	
Schulden	640	191	202	219	236	239	
w.v. hypotheekschulden	532	148	162	181	197	200	
Netto vermogen	1287	435	445	456	476	494	
			% liquide financieel bezit				
Schulden		106	110	116	120	117	
Aandelen		31	30	29	30	30	
			% waarde eigenwoningbezit				
Hypotheekschulden		39	41	43	44	44	

^a Niveau aan het einde van het jaar, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief collectieve pensioenbesparingen. De vermogens zijn ongerekend het pensioenvermogen dat gezinnen hebben opgebouwd bij verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen.

^b Stand juni 2007 als percentage van het gemiddeld beschikbaar inkomen (inclusief collectieve pensioenbesparingen) in 2006 en 2007.

^c Chartaal geld, girale deposito's en obligaties.

^d Aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen van zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

De schulden zijn in de eerste helft van dit jaar minder toegenomen dan het vermogen. De toename van de schulden komt geheel door een toename van de hypotheekschulden. Het uitstaande consumptief krediet neemt al een aantal jaren nauwelijks toe. Dit valt samen met een wijziging van het belastingstelsel, waardoor rente op leningen voor consumptieve doeleinden niet meer aftrekbaar is van de belastingen. Ook speelt vervanging van consumptief krediet door andere vormen van lening een rol.

3.1.2 Woningbouw

De investeringen in woningen⁹ nemen in 2007 naar verwachting met 3¾% toe. De groei is lager dan het jaar daarvoor, wat voor een belangrijk deel het gevolg is van een terugval in het volume van de overdrachtskosten. In de eerste helft van dit jaar lag het aantal verkopen van bestaande woningen, mede door de opgelopen hypotheekrente, 5% onder het niveau van de overeenkomstige periode in 2006. Aangenomen wordt dat het jaargemiddelde minder sterk afneemt, omdat het aantal verkopen in de tweede helft van 2006 al relatief laag was en de omvang in de rest van 2007 daar naar verwachting weinig van zal afwijken. De groei van de

⁹ De investeringen in woningen zijn inclusief de overdrachtskosten bij de koop/verkoop van bestaande woningen. De overdrachtskosten bestaan onder meer uit overdrachtsbelasting, makelaars- en notariskosten.

investerings in woningen exclusief de overdrachtskosten is voor 2007 geraamd op ruim 5%. De prognose voor de investeringen in nieuwbouw impliceert een bescheiden toename van het aantal gereedgekomen woningen in vergelijking met het sterk gestegen aantal uitgegeven vergunningen in de afgelopen jaren. Tot dusverre valt de nieuwbouwproductie tegen: in de eerste vijf maanden van 2007 was het aantal gereedgekomen woningen zelfs geringer dan in dezelfde maanden van 2006.

Voor 2008 wordt van een verdere matiging van de investeringsgroei uitgegaan. Bij de investeringen in nieuwbouw hangt deze matiging nauw samen met de veronderstelling dat het aantal afgegeven vergunningen, na een inhaalslag in 2006, terugzakt naar een lager niveau.

Tabel 3.3 Aspecten van de investeringen in woningen, 2004-2008						
	2006	2004	2005	2006	2007	2008
	aandeel	volumemutaties in %				
Investerings in woningen		4,1	5,7	4,5	3¾	2½
w.v. nieuwbouw	0,53	5,8	6,7	6,4	5½	2½
herstel- en verbouw	0,27	1,9	5,0	3,1	5	4
overdrachtskosten	0,20	2,9	4,5	1,4	- 3	0
		niveaus in dzd				
Verleende vergunningen nieuwbouwwoningen		76,2	83,2	96,5	85	85
w.v. huur		17,3	18,6	23,9	22	22
koop		58,9	64,6	72,5	63	63
Gereedgekomen nieuwbouwwoningen ^a		65,3	67,0	72,4	75½	79
w.v. huur		14,1	16,9	20,2	20	20
koop		51,2	50,1	52,2	55½	59
		niveau in %				
Hypotheekrente		4,2	3,8	4,4	5,0	5,2

^a Exclusief nieuwe woningen die uit woonruimtesplitsing of omzetting van niet-woongebouwen in woonruimte voortkomen.

Omdat het gemiddeld 1½ à 2 jaar duurt eer een afgegeven vergunning daadwerkelijk in een woning is omgezet, daalt het aantal gereedgekomen woningen pas na 2008. Naar verwachting zwakt de groei van de investeringen in herstel- en verbouw nauwelijks af. Uitgangspunt daarbij is dat de renovatie van de aandachtswijken met kracht wordt voortgezet. Het aantal verkopen van bestaande woningen en daarmee het volume van de overdrachtskosten wordt even hoog geraamd als in 2007. De gematigde koopkrachtontwikkeling in 2008 en de voortgaande stijging van de rente zetten een rem op het aantal transacties.

3.1.3 Bedrijfsinvesteringen

Dit en volgend jaar groeien de totale bedrijfsinvesteringen naar verwachting met ongeveer 5% per jaar, meer dan een halvering ten opzichte van de groei met 10% in 2006. Voor een economische interpretatie van de investeringsontwikkeling is het echter zinnvoller te kijken naar het verloop van de conjunctuurgevoelige investeringen die een ander patroon laten zien. De niet-conjunctuurgevoelige investeringen, bestaande uit energieprojecten, immateriële investeringen en overige vervoermiddelen (schepen, vliegtuigen en spoorwagematerieel), groeiden vorig jaar met name door de oplevering van enkele grote energieprojecten fors. Dit jaar worden zij vooral gedrukt door een ruime halvering van de investeringen in treinen en vliegtuigen, die juist in 2008 weer sterk oplopen. Indien voor het grillige verloop van deze niet-conjunctuurgevoelige investeringscomponenten wordt gecorrigeerd, ontstaat het beeld dat met een groei van 9% vooral in 2007 fors door bedrijven wordt geïnvesteerd en dat de groei komend jaar scherp terugvalt, tot 2%.

Conjunctuurgevoelige investeringen worden vooral beïnvloed door fluctuaties in verwachte productiegroei, bezettingsgraden en winstverwachtingen. Daarnaast spelen incidentele factoren een rol, zoals anticipatieaankopen als gevolg van veranderende wet- en regelgeving. Ten aanzien van de twee eerstgenoemde grootheden is er sinds 2005 sprake van een keer ten goede, doordat in eerste instantie de productie vooral bij de zakelijke dienstverlening en de wegtransportsector in een groeiversnelling terecht kwam. Halverwege 2006 kwam daarbij ook de industriële productie op stoom. Dit jaar stralen de producenten in al deze sectoren nog steeds veel vertrouwen uit in de economie. De bezettingsgraad in de industrie loopt geleidelijk op, met een toenemende vraag naar uitbreidingsinvesteringen als gevolg. Omdat ook de winstgevendheid in historisch perspectief hoog is, zijn bijna alle ingrediënten voor een forse groei van de conjuncturele investeringen in 2007 aanwezig.

Volgend jaar vlakt de investeringsgroei duidelijk af. De productiegroeivertraging bij de marktsector maakt uitbreidingsinvesteringen minder noodzakelijk en bovendien zijn de investeringen minder gemakkelijk te financieren vanwege de afnemende winstgevendheid en de oplopende rentestand.

De verwachte investeringsontwikkeling komt ook naar voren in het verloop van de investeringsquote. Na de gestage daling van de investeringen van bedrijven in vaste activa in procenten van de bruto toegevoegde waarde in de periode 2000-2005 veerde vorig jaar de investeringsquote met 1%-punt op, tot 14,7%. Dit jaar stijgt deze quote waarschijnlijk nog iets verder, tot 15%, om volgend jaar op dat niveau te blijven steken.

Tabel 3.4 Aspecten van de investeringen van bedrijven, 2004-2008						
	2006	2004	2005	2006	2007	2008
	waarde		mutaties per jaar in %			
	mld euro					
Machines en computers	22,0	- 2,9	3,3	13,9	12¼	2¼
w.v. machines	18,3	- 4,5	1,6	11,7	10¼	- 1½
computers	3,7	5,4	11,5	25,1	23	21
Bedrijfsgebouwen	11,5	- 3,4	- 3,6	1,6	5	3
Wegvervoermiddelen	7,3	8,4	- 2,1	9,5	1½	3
w.v. personenauto's	5,6	8,4	2,6	4,9	3½	2
overige wegvervoermiddelen	1,8	8,3	- 17,2	27,0	- 4¾	6½
Overige vervoermiddelen	1,6	- 40,4	- 14,8	47,0	- 41	169
w.v. schepen	0,4	- 23,8	- 9,0	5,4	7½	22
railvoertuigen (treinen, trams)	0,4	- 2,6	2,3	- 12,4	- 13½	190
vliegtuigen	0,7	- 66,4	- 45,5	309,7	- 86	739
Overige materiële en immateriële activa	13,6	- 2,3	6,9	8,2	1	¾
Totaal bedrijven	56,0	- 3,0	1,4	10,0	5¼	4¾
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	41,4	- 0,9	1,2	5,8	9	2
		niveau in procenten				
Cash-flowquote ^b		175	171	177	173	160
Investeringsquote ^c		14,0	13,8	14,7	15	15

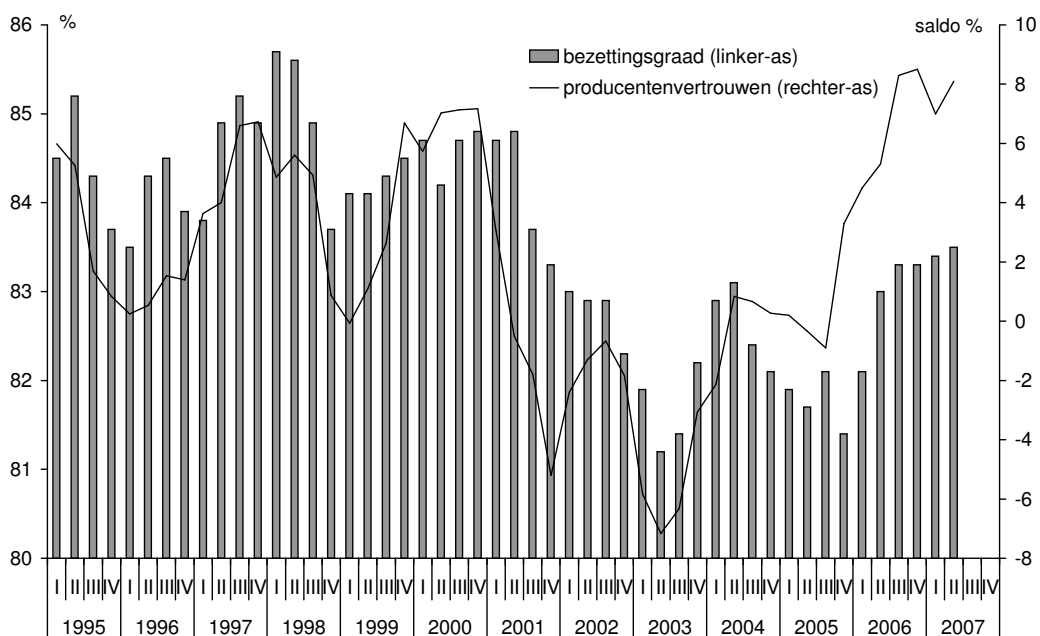
^a Exclusief overige vervoermiddelen, energiesector en immateriële activa.
^b Afschrijvingen en winst van productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in vaste activa in Nederland.
^c Investeringsquote in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief verhuur van en handel in onroerend goed).

Investerings in de energiesector vertonen een grillig verloop. Met een omvang van bijna 5 mld euro in 2006 zijn deze investeringen niet alleen grillig, maar spelen ze ook een belangrijke rol in het verloop van de totale bedrijfsinvesteringen. Van deze categorie niet-conjunctuurgevoelige investeringen bestaat ruwweg tweederde deel uit machines en installaties, wat neerkomt op ongeveer 15% van de totale bedrijfsinvesteringen in machines en installaties in 2006. In dat jaar was meer dan de helft van de forse groei van investeringen in machines toe te schrijven aan de oplevering van enkele energieprojecten. Naar verwachting zullen de energie-investeringen dit jaar stabiliseren op een hoog niveau, om volgend jaar weer met 7½% toe te nemen.

De conjunctuurgevoelige component van de investeringen in machines vertoonde, na de stagnatie in 2005, vorig jaar een duidelijk herstel met een groei van 6,5%. Dit jaar versnelt de groei verder tot ruim 11½%, mede onder invloed van de groeiversnelling bij met name de industriële productie, die sinds de tweede helft van vorig jaar op stoom kwam en die begin dit jaar verder doorzette. Omdat de industriële productie naar verwachting de komende tijd afvlakt, neemt de vraag naar machines voor uitbreiding van de capaciteit naar verwachting af. De verwachte groei met 5% van de energie-investeringen biedt onvoldoende compensatie, maar beperkt wel de daling voor de totale vraag naar machines tot 1½%.

Het onveranderd hoge ondernemersvertrouwen bij de dienstensector komt tot uiting in de investeringen in computers en bedrijfsgebouwen. De investeringen in computers vertonen al een paar jaar hoge groeicijfers van meer dan 20%, terwijl bij de investeringen in bedrijfsgebouwen het lichte herstel in 2006 zich dit jaar en volgend jaar met respectievelijk 5% en 3% doorzet. Bij de computers vormen de goede gang van zaken bij de zakelijke dienstverlening, de snelle technologische veranderingen, die gepaard gaan met een steeds kortere economische levensduur, alsmede de (voor kwaliteitsstijgingen gecorrigeerde) prijsdalingen hiervoor de belangrijkste verklaringen. De investeringen in bedrijfsgebouwen weerspiegelen de trend naar meer uitbreidingsinvesteringen, terwijl ook de leegstand van kantoren drastisch teruggelopen is. Omdat volgend jaar naar verwachting de productiegroei in de marktsector iets vertraagt, zal ook de investeringsgroei in bedrijfsgebouwen enigszins afnemen.

Figuur 3.3 Bezettingsgraad en producentenvertrouwen in de industrie, 1995-2007^a

^a Het cijfer van het producentenvertrouwen per kwartaal is het gemiddelde maandcijfer van dat kwartaal. De bezettingsgraadcijfers hebben betrekking op de laatste maand van het kwartaal.

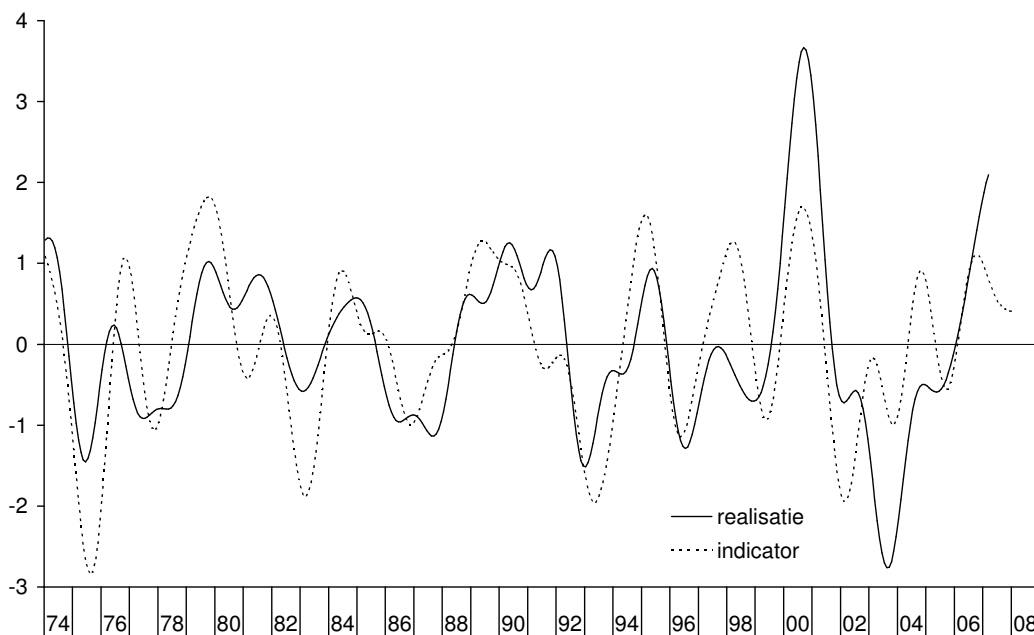
De investeringen in bedrijfsauto's vallen na de sterke stijging vorig jaar in dit jaar naar verwachting terug als gevolg van het echo-effect van de anticipatieaankopen eind 2006. Vrachtovervoerders schaften in 2006 waarschijnlijk versneld materieel aan om de extra kosten van nieuwe wettelijke veiligheids- en milieueisen te ontlopen en om aan het eind van 2006 nog juist te profiteren van tijdelijke subsidies op schonere motoren voor vrachtauto's, die op 1 januari 2007 wegvielen. De terugval blijft waarschijnlijk beperkt tot ongeveer 4%, omdat de geraamde forse stijging (20%) van de aankopen van bestelauto's de vrijwel evengrote daling bij overige bedrijfsauto's (vrachtauto's, trekkers en bussen) grotendeels compenseert. Deze groei

bij bestelauto's hangt waarschijnlijk samen met de sterke toename van het aantal kleine zelfstandigen.

3.1.4 Buitenlandse handel

In de eerste helft van dit jaar profiteerde de Nederlandse uitvoer ten volle van de weer opgeleefde Europese economie. De Nederlandse uitvoer van goederen (exclusief energie) blijft stevig groeien. Vooral het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer neemt sterk toe vergeleken met het gemiddelde groeicijfer in deze eeuw. Voor de rest van dit en volgend jaar zijn de verwachtingen minder positief. De economische groei in de Verenigde Staten hapert en bovendien is de koers van de dollar ten opzichte van de euro in de periode januari 2006 tot juli 2007 met bijna 12% gedaald, wat een negatief effect heeft op de prijsconcurrentiepositie van Nederlandse exporteurs ten opzichte van de concurrentie uit zogenoemde dollarlanden. De voorlopende indicator van de uitvoer wijst op een lagere groei vanaf de tweede helft van dit jaar (zie figuur 3.4). De verwachting is dan ook dat de volumegroei van de binnenslands geproduceerde uitvoer terug zal vallen, van 4% dit jaar naar 3½% volgend jaar.

Figuur 3.4 Conjunctuurindicator van de uitvoer, 1974-2008^a

^a De indicator geeft de verhouding aan tussen het actuele en trendmatige niveau van het volume van de uitvoer. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan de trendmatige groei.

Naar verwachting is de ontwikkeling van de wederuitvoer dit en volgend jaar iets minder gunstig dan vorig jaar, maar het groeicijfer blijft boven de 10%. De afgelopen drie jaar stuwden de economische groei in China en de vraag naar ICT-producten de wederuitvoer op. In de eerste helft van dit jaar is de wereldwijde afzet van halfgeleiders, een belangrijke voorlopende indicator van de ontwikkeling van de wederuitvoer, wat teruggevallen. Er is sprake van wereldwijde overcapaciteit in deze sector, wat leidt tot een stevige prijsconcurrentie. Daarom zijn de berichten over de omzetten en winsten somber, terwijl er ook weinig aanleiding is om te investeren. Desalniettemin blijft de vraag naar mobiele telefoons en de nieuwste ICT-producten wereldwijd groeiende, zodat in volume de groei van de halfgeleidersverkopen op peil blijft.¹⁰

Tabel 3.5 Aspecten van de goederenuitvoer (exclusief energie), 2005-2008

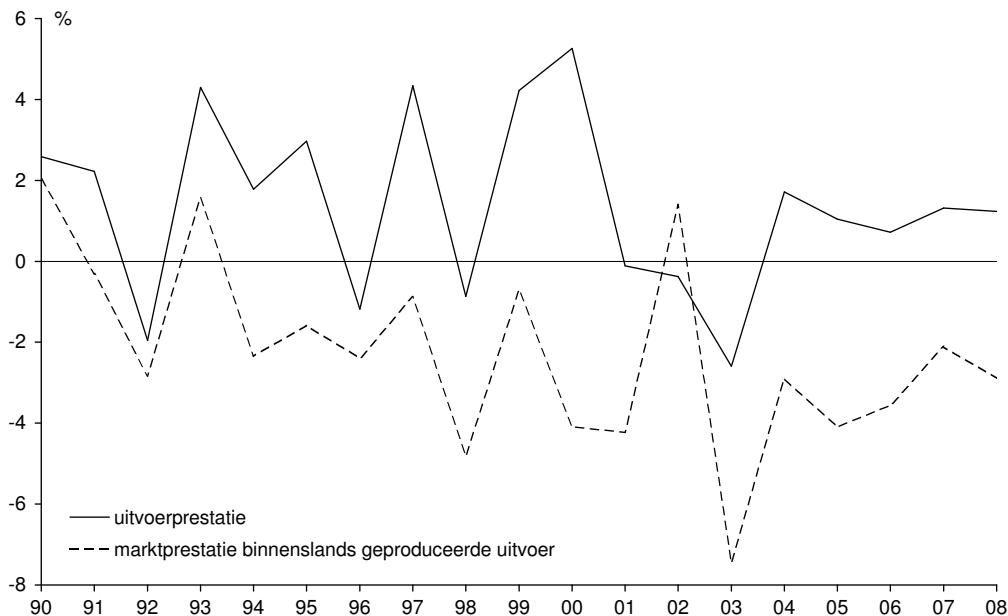
	2006	2005	2006	2007	2008
	mld euro	mutaties per jaar in %			
Uitvoervolume	274,1	6,7	8,4	7½	7¾
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	135,8	1,5	4,1	4	3½
wederuitvoer	138,3	12,4	12,8	10¾	11½
Relevant wereldhandelsvolume		5,6	7,7	6¼	6½
Uitvoerprestatie ^a		1,0	0,7	1¼	1¼
Marktprestatie ^b		- 4,1	- 3,6	- 2	- 3
Prijsconcurrentiepositie ^c		- 0,7	- 0,8	¼	¼
Effectieve koers van de euro t.o.v. concurrenten		- 0,6	0,2	1	0

^a Totale uitvoer minus relevante wereldhandel.
^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
^c Uitvoerprijs concurrenten minus uitvoerprijs van binnenslands geproduceerde goederen (exclusief energie).

Het volume van de totale uitvoer neemt dit en volgend jaar naar verwachting met 7½% en 7¾% toe. Het verschil tussen de groei van de uitvoer en die van de relevante wereldhandel, de uitvoerprestatie, is in de projectie positief. In de afgelopen twintig jaar was dit meestal het geval. De marktprestatie is dit en volgend jaar naar verwachting negatief, wat inhoudt dat het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer minder toeneemt dan de relevante wereldhandel (zie figuur 3.5). Wel moet worden opgemerkt dat deze indicator het marktaandeelverlies van Nederlandse exportproducten overschat.¹¹ Ook na correctie voor deze vertekeningen is er sprake van marktaandeelverlies voor de in Nederland geproduceerde uitvoer, onder andere door de verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in de afgelopen jaren. Pas dit en volgend jaar verbetert de prijsconcurrentiepositie iets, maar dat leidt nog niet tot een groter marktaandeel.

¹⁰ Semiconductors Industry Association, 2007, Worldwide chip sales grew by 2.1% in first half of 2007, persbericht, 3 augustus, www.sia-online.org.

¹¹ Voor meer achtergronden over de verschillende prestatie-indicatoren van de uitvoer en de kwantificering van de effecten, zie Mellens, Noordman en Verbruggen, 2007, Wederuitvoer: internationale vergelijking en gevolgen voor prestatie-indicatoren, CPB Document 143.

Figuur 3.5 Marktprestatie en uitvoerprestatie van de Nederlandse uitvoer, 1990-2008

Concurrentiepositie

Na een daling van drie jaar zullen de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie naar verwachting dit en volgend jaar licht stijgen, met respectievelijk ¼% en ½%. Voornaamste oorzaak hiervan is dit jaar de terugvallende ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. De toenemende krapte op de arbeidsmarkt leidt tot extra looneisen, waardoor de loonvoet in de verwerkende industrie volgend jaar naar verwachting met 4% stijgt. Ondanks de hogere arbeidsproductiviteitsgroei nemen de arbeidskosten per eenheid product in de projectie daarom ook volgend jaar toe.

Anders dan in de Nederlandse verwerkende industrie nemen dit en volgend jaar in de projectie de arbeidskosten per eenheid product voor hun concurrenten af. De euroconcurrenten profiteren dit jaar van een wat hogere groei van de arbeidsproductiviteit, terwijl volgend jaar de loonontwikkeling naar verwachting wat gematigder is dan in Nederland. Bij de niet-euroconcurrenten speelt vooral dit jaar de ten opzichte van de euro goedkopere dollar een belangrijke rol, waardoor de arbeidskosten per eenheid product in euro's dalen.

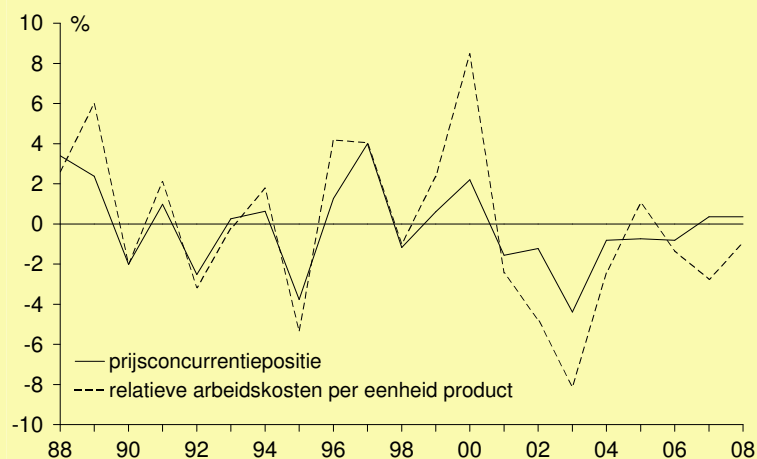
De relatieve ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie is een indicator voor de ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie van de uitvoer. Voor dit en volgend jaar hebben de relatieve arbeidskosten per eenheid product naar verwachting een negatieve invloed op de Nederlandse prijsconcurrentiepositie. De prijsconcurrentie wordt echter niet uitsluitend bepaald door de ontwikkeling van de arbeidskosten. Een kader gaat dieper in op de verschillen. In 2004 en 2005 hebben Nederlandse exporteurs hun winstmarge ondanks de stijgende grondstofprijzen kunnen verbeteren, doordat de relatieve arbeidskosten zich toen gunstig ontwikkelden. In de projectie wordt ingeteerd op de winstmarge om niet verder marktaandeel te verliezen. Hierdoor verandert de prijsconcurrentiepositie dit en volgend jaar nauwelijks.

Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie en prijsconcurrentiepositie

De prijsconcurrentiepositie is in de Macro Economische Verkenning gedefinieerd als het verschil tussen de ontwikkeling van de concurrentenprijs en de prijsontwikkeling van de binnenslands geproduceerde uitvoer. Voor de volumegroei van de binnenslands geproduceerde uitvoer is de ontwikkeling van deze relatieve prijs belangrijk. Een indicator voor de verandering van de prijsconcurrentiepositie is de relatieve ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie. Hierbij wordt de ontwikkeling in de Nederlandse verwerkende industrie vergeleken met die van hun concurrenten. Als de arbeidskosten per eenheid product voor Nederlandse exporteurs sneller stijgen dan voor hun buitenlandse concurrenten is het waarschijnlijk dat de Nederlandse exportproducten duurder worden en de prijsconcurrentiepositie verslechtert.

Het is niet zo dat ontwikkelingen in de arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie één op één weerspiegeld worden in de ontwikkelingen van de binnenslands geproduceerde uitvoerprijs. Ten eerste bestaat de binnenslands geproduceerde uitvoer van fabrikaten niet alleen uit industrieproducten, maar is deze voor ongeveer 10% ook afkomstig uit de land- en tuinbouw en visserij. Belangrijker is dat kostenveranderingen vanwege vastliggende contracten niet onmiddellijk kunnen worden verrekend in de uitvoerprijs. Naar schatting duurt het 2 à 3 jaar voordat een verandering van de arbeidskosten volledig is doorberekend in de uitvoerprijs. De vertraagde doorwerking van kostenmutaties in afzetprijzen vertaalt zich in de winstmarges. Ten slotte zijn er nog andere factoren dan arbeidskosten. De uitvoerprijs wordt ook bepaald door de prijsontwikkeling van de gebruikte grondstoffen en halffabrikaten, de energiekosten en de winstmarges. Immers, exporteurs kunnen ervoor kiezen de verandering van de arbeidskosten niet door te berekenen in de uitvoerprijs.

Relatieve ontwikkeling arbeidskosten per eenheid product en uitvoerprijs, 1988-2008

Ondanks deze factoren is er sprake van een grote samenhang tussen de ontwikkeling van de relatieve arbeidskosten per eenheid product (concurrenten minus Nederland) en de verandering van de prijsconcurrentiepositie (zie figuur). Wel zijn de fluctuaties van de relatieve arbeidskosten per eenheid product groter dan die van de prijsconcurrentiepositie. De correlatie wordt positief beïnvloed, doordat een verandering van de dollarkoers beide grootheden in dezelfde richting wijzigt. Daarnaast speelt een rol dat naar de internationale verschillen wordt gekeken. Als de invloed van de andere factoren dan arbeid op de uitvoerprijs even groot is voor Nederlandse exporteurs als voor hun concurrenten, dan wordt dit effect eruit gefilterd. Dit blijkt logischerwijs vaak het geval te zijn. Als bijvoorbeeld de olieprijs sterk stijgt, hebben niet alleen Nederlandse fabrikanten daar last van, maar ook hun buitenlandse concurrenten. Ook structurele verschillen in bijvoorbeeld efficiëntie van het productieproces hebben weinig invloed, omdat ontwikkelingen met elkaar worden vergeleken. Samenvattend, de ontwikkelingen van de relatieve arbeidskosten per eenheid product zijn een redelijk goede indicator voor de richting van de verandering van de prijsconcurrentiepositie, maar minder voor de orde van grootte van de verandering.

Tabel 3.6 Arbeidskosten per eenheid product in de verwerkende industrie, in euro's, 2003-2008	2003	2004	2005	2006	2007	2008
	mutaties per jaar in %					
Nederland						
Loonvoet ^a	4,3	4,1	1,7	2,9	2¾	4
Arbeidsproductiviteit	2,4	6,7	3,1	3,2	2½	3½
Arbeidskosten per eenheid product	1,9	- 2,5	- 1,4	- 0,3	¼	½
Euroconcurrenten						
Loonvoet ^a	2,9	3,7	1,8	2,6	2¼	3
Arbeidsproductiviteit	2,1	4,6	2,7	4,0	3¼	3¼
Arbeidskosten per eenheid product	0,8	- 0,8	- 1,0	- 1,4	- ¾	- ¼
Niet-euroconcurrenten						
Loonvoet ^a	3,9	1,8	2,9	3,0	4¼	3¼
Arbeidsproductiviteit	4,0	5,5	3,5	4,2	4¼	3½
Effectieve wisselkoers euro	14,2	5,6	- 0,7	0,7	4½	¼
Arbeidskosten per eenheid product	- 12,5	- 8,6	0,2	- 1,9	- 4¼	- ½
Alle concurrenten						
Loonvoet ^a	3,9	2,8	2,4	2,8	3½	3¼
Arbeidsproductiviteit	3,1	5,0	3,1	4,1	3¾	3½
Effectieve wisselkoers gulden euro	7,5	3,0	- 0,4	0,4	2¼	¼
Arbeidskosten per eenheid product	- 6,2	- 4,9	- 0,3	- 1,7	- 2½	- ¼
^a	In nationale valuta.					

3.1.5 Productie en nationaal inkomen

De hiervoor beschreven ontwikkeling van de bestedingen resulteert in een economische groei die licht vertraagt van 3% in 2006 tot 2¾% dit jaar en 2½% volgend jaar. Naast de afnemende dynamiek bij de overheidsbestedingen in beide jaren neemt in 2008 ook de bijdrage van de bedrijfsinvesteringen iets af. Dit valt echter weg in de afronding. De afname van de bijdrage van de binnenlandse bestedingen wordt volgend jaar deels gecompenseerd door een hogere bijdrage van de uitvoer, met name van aardgas en diensten. Daardoor zal de buitenlandse vraag in 2008 weer zorgen voor meer dan de helft van de economische groei, waar de BBP-groei in 2006 en 2007 voor iets meer dan de helft uit de binnenlandse vraag afkomstig was.

Het CBS heeft over de eerste helft van 2007 een economische groei gepubliceerd van 2½%. Het onderliggende groeitempo lag met krap 2¾% iets hoger, omdat het eerste kwartaal een werkdag minder kende. Naar verwachting zal de groei in zowel de tweede helft van dit jaar als ook voor volgend jaar marginaal lager uitkomen. Het vlakke profiel in de BBP-groei verhuult de dynamiek bij de achterliggende bestedingencategorieën. Bij de particuliere bestedingen werd de groei in de eerste helft van het jaar incidenteel gedrukt doordat gezinnen vanwege de zachte weersomstandigheden minder gas hoefden te verstoken. Dat zal waarschijnlijk in de tweede helft van dit jaar gedeeltelijk 'gecompenseerd' worden door extra uitgaven. Daartegenover staat dat het zachte weer de bouwinvesteringen hebben gestimuleerd in de eerste maanden; dat

Tabel 3.7 Bijdragen aan de BBP-groei, 2003-2008^a						
	2003	2004	2005	2006 ^b	2007	2008
	bijdragen in %-punten					
Particuliere consumptie	0,2	0,6	0,3	- 0,6 (0,8)	½	½
Investerings in woningen	- 0,2	0,2	0,3	0,2	¼	¼
Bedrijfsinvesteringen	- 0,3	0,0	- 0,1	0,2	¼	¼
Overheidsbestedingen	0,8	- 0,2	0,1	2,0 (0,5)	½	¼
Uitvoer	- 0,2	1,6	1,0	1,3	1¼	1½
w.v. binnenslands geproduceerd	- 0,3	0,8	0,2	0,6	½	½
wederuitvoer	0,2	0,3	0,3	0,3	¼	¼
diensten en energie	- 0,1	0,5	0,5	0,4	½	½
Totaal (BBP-groei)	0,3	2,2	1,5	3,0	¾	2½

^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.
^b De cijfers tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel.

positieve effect zal in de resterende maanden van dit jaar naar verwachting afwezig zijn. Voor de nabije toekomst ligt in de raming besloten dat de uitvoer eveneens iets lagere groeicijfers noteert dan in de eerste helft van dit jaar. De afnemende dynamiek bij de productie zal volgend jaar ook merkbaar worden in lagere groeicijfers voor de werkgelegenheid, vooral in de tweede jaarhelft.

De prognose van een licht afzwakkende economische groei wordt ondersteund door de CPB-conjunctuurindicator. Meerdere indicatoren lijken een omslagpunt te naderen of zijn al over de top heen. Dat betreft zowel grootheden die relevant zijn voor de binnenlandse bestedingen als voor de uitvoer. Daarnaast zijn er echter ook variabelen die op een voortduren van de opgaande fase wijzen, waaronder het consumentenvertrouwen, de bouwvergunningen, de geldhoeveelheid en het aantal faillissementen. Het zijn juist deze reeksen die ook iets verder vooruitkijken en een belangrijk aandeel leveren aan de long-leading indicator (stippellijn in figuur 3.6). Volgens deze indicator houdt de opgaande lijn tot en met het eerste kwartaal van 2008 aan, hetgeen een signaal is dat er de komende maanden (nog) geen omslag of scherpe groeivertraging is te verwachten. Deze informatie is in de figuur weergegeven met een stippellijn om de extra onzekerheid te illustreren die kleeft aan het gebruik van slechts zes reeksen, waar de CPB-conjunctuurindicator gebaseerd is op zo'n vijftientig indicatoren.¹²

¹² H.C. Kranendonk, J.P.M. Bonenkamp en J.P. Verbruggen, 2004, A Leading Indicator for the Dutch Economy, Methodological and empirical revision of the CPB system, CPB Discussion Paper 32.

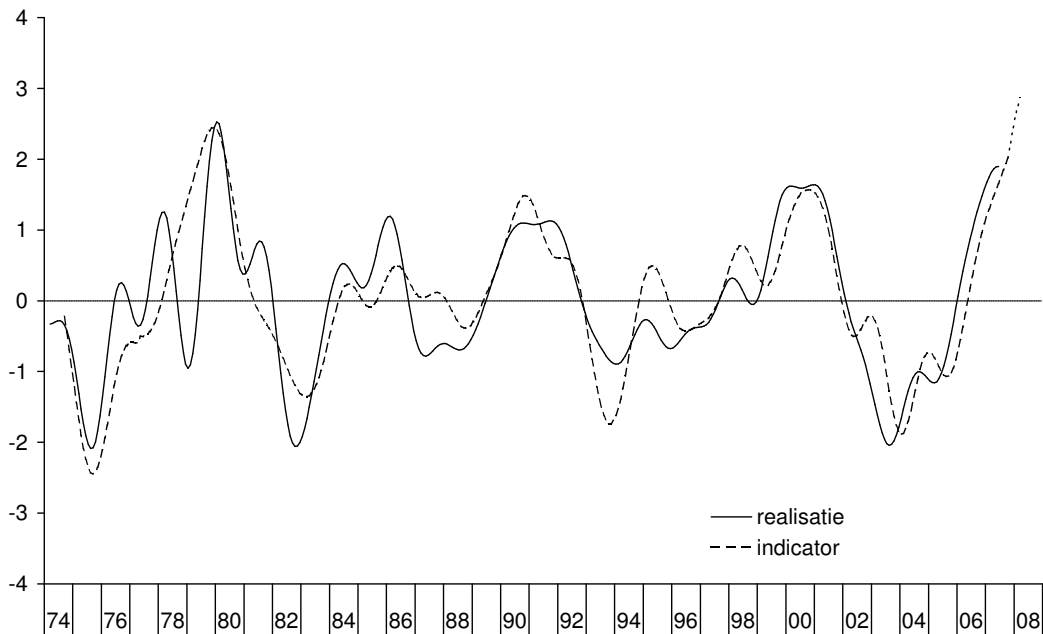
Tabel 3.8 Volumeontwikkeling van bestedingen, productie en werkgelegenheid in jaren en halve jaren, 2006-2008^a

	2006			2007		2008				
	I		II	I	II	I	II	I	II	
	mutaties in %									
Particuliere consumptie	- 3/4	2	2	- 1/2	- 1 1/4	1 1/2	2 1/4	2	2	
Particuliere consumptie gecorrigeerd ^b	2 3/4			3	2 1/4					
Investerings in woningen	4 1/2	3 3/4	2 1/2	4 3/4	4 1/4	3 1/2	4	2 3/4	2	
Overige bedrijfsinvesteringen	10	5 1/4	4 3/4	6 1/4	13 1/2	9	1 1/2	4 3/4	4 3/4	
Uitvoer van goederen, excl. energie	8 1/2	7 1/2	7 3/4	9 1/4	7 1/2	8 1/2	6 1/2	6 3/4	8 1/4	
w.v. binnenslands geproduceerd	4	4	3 1/2	3 3/4	4 1/2	5 1/2	2 3/4	3 1/2	3 1/2	
wederuitvoer	13	10 3/4	11 1/2	15 1/2	10 1/2	11 1/2	10 1/4	10 1/4	12 1/2	
Overheidsbestedingen	8 3/4	2 1/2	3/4	8 3/4	8 3/4	3	1 3/4	3/4	3/4	
Overheidsbestedingen gecorrigeerd ^b	2 3/4			2 3/4	2 3/4					
Invoer van goederen	9 1/4	7	6 3/4	10 1/2	8	6 1/4	7 1/2	6 3/4	6 3/4	
Bruto binnenlands product (BBP)	3	2 3/4	2 1/2	3 1/4	2 3/4	2 3/4	2 1/2	2 1/2	2 1/2	
Werkzame beroepsbevolking	2 1/4	2 1/4	1 1/4	2	2 1/2	2 1/2	1 3/4	1 3/4	3/4	

^a Gecorrigeerd voor werkdageffecten, ten opzichte van overeenkomstige periode in voorafgaand jaar.

^b Gecorrigeerd voor de statistische vertekening als gevolg van de invoering van het nieuwe zorgstelsel.

De groeivertraging die de indicatoren suggereren heeft vooral betrekking op de marktsector, waar de groei afzwakt van 4% in 2006 en 3 3/4% in 2007 naar 2 1/2% in 2008. Uitgaande van gemiddelde temperaturen neemt de productie in de delfstoffenwinning volgend jaar naar verwachting toe met 9 1/2%. Dat tempert dan de afvlakking van de BBP-groei.

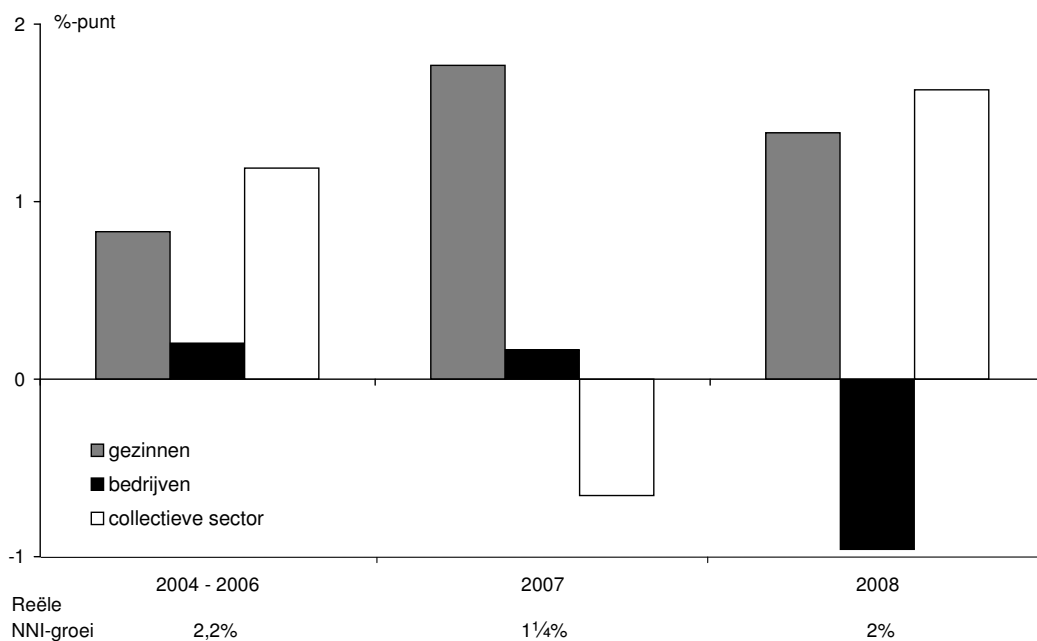
Figuur 3.6 CPB-conjunctuurindicator, 1974-2008^a

^a Deze indicator geeft de verhouding aan tussen het actuele en het trendmatige niveau van het BBP-volume. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan de trendmatige groei.

Voor het netto nationaal inkomen (NNI) is naast de productie in eigen land ook van belang wat er per saldo wordt verdiend op activiteiten in het buitenland. De inkomensontwikkeling wordt bijvoorbeeld mede beïnvloed door keuzes van multinationals ten aanzien van de vraag waar zij hun winsten laten neerslaan. Daarnaast is van belang hoe de ruilvoet, het verschil tussen uitvoer- en invoerprijs, zich ontwikkelt.

De afgelopen drie jaar steeg het volume van nationaal inkomen gemiddeld met 2,2% per jaar, dat was vrijwel evenveel als de groei van het productievolume. Vooral de collectieve sector zag de inkomenspositie verbeteren, het vorderingensaldo sloeg om van een tekort van 3%-punt in 2003 naar een overschot van 0,6%-punt in 2006.¹³ De inkomensgroei in 2007 en 2008 blijft achter bij de productiegroei, met name doordat het saldo primaire inkomens met het buitenland zal afnemen tot, in historisch perspectief gezien, meer gemiddelde waarden. Daarnaast draagt ook de ruilvoetverslechtering, vooral in 2007, bij aan de achterblijvende inkomensgroei. In 2007 zal het aandeel van de inkomensgroei van gezinnen meer zijn dan in de afgelopen jaren, dankzij de werkgelegenheidsgroei en de koopkrachtverbetering. Het inkomen van de collectieve sector daalt enigszins, wat wordt weerspiegelt in een negatief vorderingensaldo. Volgend jaar profiteren gezinnen in mindere mate van de inkomensgroei,

Figuur 3.7 Verdeling netto nationaal inkomen, 2004-2008

¹³ De zogenoemde individualiseerbare overheidsconsumptie, met name uitgaven voor zorg en onderwijs, worden in deze analyse toegerekend aan het inkomen van gezinnen, omdat die daarvan rechtstreeks profiteren. Daarnaast wordt het winstinkomen toegerekend aan bedrijven. De gezinnen, bedrijven en de collectieve sector gebruiken het inkomen voor het doen van uitgaven (consumptie en/of investeringen) en voor schuldreductie/vermogenstoename. Een nadere toelichting op deze methode van het analyseren van de inkomensontwikkeling van de sectoren is opgenomen in het *Centraal Economisch Plan 2006*, blz 92.

door een geringere toename van de werkgelegenheid en de koopkracht, die voor veel huishoudens niet of nauwelijks verbetert. Bedrijven ondervinden dan een negatieve inkomensontwikkeling, hetgeen ook is af te lezen uit de verwachte stijging van de arbeidsinkomensquote met 1¼%-punt. De collectieve sector ontvangt volgend jaar het grootste deel van de reële inkomensstijging, waardoor het vorderingensaldo fors kan verbeteren.

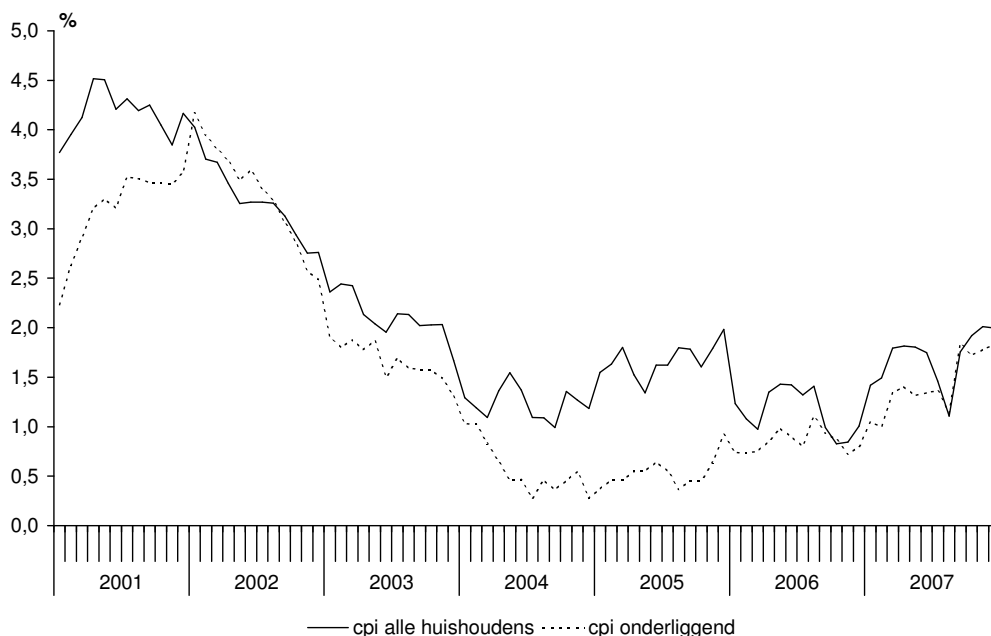
3.2 Prijzen en winsten

Door een toenemende stijging van de arbeidskosten per eenheid product neemt de inflatie toe van 1¾% dit jaar tot 2% volgend jaar. De prijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer stijgt daarentegen minder dan in 2006. Dit komt vooral omdat exporteurs naar verwachting interen op hun winstmarge. Oplopende arbeidskosten drukken de winsten van de bedrijven in de marktsector. De solvabiliteit loopt naar verwachting iets terug.

3.2.1 Inflatie

De inflatie, afgemeten aan de consumentenprijsindex, loopt naar verwachting op van 1,1% in 2006 naar 1¾% in 2007 en 2% in 2008. De oploep van de inflatie komt voort uit de toenemende stijging van de arbeidskosten per eenheid product. De stijging van de invoerprijzen draagt bij aan de inflatie, maar het effect is minder groot dan vorig jaar. De bijdrage van huur en zorg aan de inflatie is in vergelijking tot andere jaren gering; de stijging van de huur met 1,4% per 1 juli jongstleden is de laagste huurstijging sinds 1959.

Figuur 3.8 Inflatie en onderliggende inflatie, 2001-2007

Ook de stijging van de arbeidskosten per eenheid product is zeer gematigd. De afschaffing van de heffing voor milieukwaliteit elektriciteitsproductie (MEP-heffing) van 52 euro per aansluiting werkt niet door in de prijs particuliere consumptie in de Nationale rekeningen, maar heeft wel een neerwaarts effect van 0,16%-punt op de inflatie volgens de CPI. De stijging van de brutomarge, na de daling in de afgelopen jaren, wijst op een verbetering van de winstgevendheid.

De oploop van de inflatie volgend jaar is het gevolg van een samenloop van een sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product, hogere productgebonden belastingen en de veronderstelde stijging van de gasprijs. De arbeidskosten per eenheid product, die volgend jaar sterk stijgen door de oploop van de contractloonstijging en de sociale lasten voor werkgevers, leveren volgend jaar een aanzienlijk bijdrage (1¼%) aan de inflatie. De bijdrage is echter nog niet zo hoog als aan het begin van dit decennium. De gasprijs, die met enige vertraging reageert op de olieprijs, zal volgend jaar naar verwachting weer stijgen. Invoering van een vliegbelasting en verhoging van de accijns op tabak, diesel en LPG en van heffingen op milieu-onvriendelijke auto's hebben in 2008 samen een opwaarts effect op de inflatie van ongeveer 0,2%-punt. Doordat de kostenstijgingen met enige vertraging worden doorberekend in de afzetprijzen, zal de brutomarge volgend jaar naar verwachting dalen.

Tabel 3.9 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 2005-2008				
	2005	2006	2007	2008
	bijdragen in %-punten			
Invoer	0,9	1,4	¾	½
Indirecte belastingen en niet-marktsector	1,3	1,1	½	¾
Arbeidskosten	0,0	0,4	¼	1¼
Brutomargeverbetering ^a	0,0	-0,5	½	-½
Totaal: consumptieprijs	2,1	2,4	2¼	2¼
	in %			
Inflatie (CPI alle huishoudens)	1,7	1,1	1¾	2
Afgeleide inflatie ^b	1,4	1,5	1½	2
Onderliggende inflatie ^c	0,5	0,8	1½	1¾
Geharmoniseerde inflatie (HICP)	1,5	1,7	1½	2¼
^a	Inclusief afschrijvingen en rente.			
^b	Inflatie exclusief het effect van veranderingen in de tarieven van productgebonden en consumptiegebonden belastingen.			
^c	Afgeleide inflatie exclusief aardappelen, groente, fruit, energie, autobrandstoffen, overheidsdiensten en uitgaven gedaan door Nederlanders in het buitenland.			

De onderliggende inflatie, die geschoond is voor veranderingen in energieprijzen en belastingen, loopt naar verwachting op van 0,8% in 2006 naar 1½% in 2007 en 1¾% in 2008. Deze stijging weerspiegelt het conjuncturele herstel. De geharmoniseerde inflatie loopt sneller op dan de CPI-inflatie. Door het nieuwe huurbeleid neemt de huurstijging af van 2% in 2007 tot

Het woningbezit van woningcorporaties en de kosten van het nieuwe huurbeleid

Wat is het woningbezit van woningcorporaties waard? Het antwoord op deze vraag hangt sterk af van de gehanteerde waarderingsmethode. Hiervan zijn er verschillende in omloop, waaronder de bedrijfswaardemethode en de marktwaardemethode.

De bedrijfswaardemethode wordt gehanteerd door het Centraal Fonds voor de Volkshuisvesting (CFV). Bij deze methode wordt de contante waarde genomen van de netto huurinkomsten over de resterende levensduur van het bezit. Men neemt daarbij aan dat de corporatie het huidige huurbeleid continueert, ook als na afloop van een bestaand huurcontract de woning opnieuw verhuurd wordt. Uit cijfers van het CFV is af te leiden dat de bedrijfswaarde van een corporatiewoning eind 2005 gemiddeld 40 duizend euro bedroeg, aanzienlijk minder dan de gemiddelde WOZ-waarde van 140 duizend euro. De 2,4 mln corporatiewoningen zijn dan 96 mld euro waard. Rekening houdend met andere activa van 15 mld euro en schulden van 65 mld euro, resulteert in 2005 een eigen vermogen van 47 mld euro.^a

De marktwaardemethode is gebaseerd op de hoogste prijs die kan worden verkregen bij verkoop in verhuurde staat aan een derde. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de huidige aangegane verplichtingen gestand worden gedaan, maar dat overigens door de aankopende *markt*partij wordt gestreefd naar inkomensmaximalisatie. Dit betekent onder meer dat de mogelijkheden voor huurverhogingen maximaal worden benut en dat specifiek voor woningcorporaties geldende regelgeving niet van toepassing is. Dit is een objectieve manier van waarderen ('fair value'), omdat zij onafhankelijk is van beleidsvoornemens van de eigenaar. Vanwege die objectiviteit is de marktwaardemethode enkele jaren geleden de internationale standaard geworden voor het waarderen van onroerend goed (cf. de IAS 40-norm van de Internationale Financiële Rapportage Standaarden). Uit cijfers van de Stichting Corporatie Vastgoedindex (Aedex) is af te leiden dat de marktwaarde van een corporatiewoning eind 2005 gemiddeld 92 duizend euro bedroeg.^b Hiermee wordt het woningbezit van alle corporaties samen op 220 mld euro gewaardeerd en bedraagt het eigen vermogen van de woningcorporaties 170 mld euro.

Wat betekent het nieuwe huurbeleid voor de waarde van het woningbezit? Het kabinet bevestigt de maximale jaarlijkse huurverhoging op het niveau van de inflatie. Dit beleid komt in de plaats van het wetsvoorstel Modernisering Huurbeleid 2007 dat door het kabinet is ingetrokken. Deze wet regelde een meer marktconforme vaststelling van de woningwaardering, de gefaseerde vergroting van het geliberaliseerde segment van de huurwoningmarkt en een geleidelijke toename van de ruimte voor de jaarlijkse huurverhogingen.

Het is niet helemaal duidelijk met hoeveel de huren onder de ingetrokken wet zouden zijn gestegen, omdat corporaties de ruimte die geboden wordt doorgaans niet volledig gebruiken. Als woningcorporaties de huren, net zoals de afgelopen jaren, met ongeveer 1% boven de inflatie zouden hebben verhoogd, verlaagt het dit jaar ingezette nieuwe beleid de huurontwikkeling tot en met 2009 met 1% per jaar, zodat vanaf 2009 de huren 3% lager zullen zijn. Een dergelijke huurverlaging verbetert de koopkracht van huurders met gemiddeld ongeveer ¾%.

Tegenover de koopkrachtverbetering voor huurders staan echter lagere huurinkomsten voor woningcorporaties. In het geschetste scenario loopt het jaarlijkse verlies van huurinkomsten op tot ruim ¼ mld euro in 2009. De contante waarde van de misgelopen huurinkomsten in de komende vijftien jaar bedraagt circa 3 mld euro. Uitgaande van een ongewijzigde restwaarde na vijftien jaar betekent dit ook een verlaging van de bedrijfswaarde van de corporatiewoningen van circa 3 mld euro. Volgens de marktwaardemethode bedraagt het waardeverlies als gevolg van het nieuwe huurbeleid echter naar schatting 6 mld euro.^c Dit komt doordat bij de bepaling van de marktwaarde wordt uitgegaan van maximale benutting van de ruimte voor huurverhoging en het nieuwe huurbeleid de maximale huurverhoging veel sterker beperkt dan de feitelijke huurontwikkeling uit het hierboven geschetste scenario.

^a Zie CFV, 2006, Sectorbeeld woningcorporaties 2006; verslagjaar 2005.

^b Zie Aedex/IPD Corporatie Vastgoedindex 2005 op www.aedex.nl.

^c Aedex berekent dat het nieuwe huurbeleid de marktwaarde van het woningbezit van de aangesloten woningcorporaties met circa 2 mld euro verlaagt. De bij Aedex aangesloten woningcorporaties bezitten 32% van alle corporatiewoningen.

1½ à 1¾% in 2008. Een kader gaat in op de gevolgen van het nieuwe huurbeleid op de vermogens van woningcorporaties. De huurstijging werkt sterker door in de CPI dan in de HICP, doordat deze bij de CPI ook wordt toegerekend aan huiseigenaren. De inflatie ligt dit jaar naar verwachting nog onder het gemiddelde van de EMU-landen, maar volgend jaar erboven.

3.2.2 Uitvoerprijs

De prijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer (exclusief energie) zal dit jaar naar verwachting ¾% hoger liggen dan een jaar eerder. Deze stijging is minder groot dan in de afgelopen drie jaar. Een belangrijke oorzaak is dat de energiekosten een minder grote positieve bijdrage leveren, omdat de olieprijs naar verwachting minder sterk zullen toenemen. De prijzen van andere ingevoerde grondstoffen en halffabrikaten hebben dit jaar daarentegen een wat sterkere opwaartse invloed op uitvoerprijzen dan vorig jaar. De grote vraag van de sterk groeiende Chinese economie en de vertraagde doorwerking van de gestegen olieprijs hebben een opwaartse invloed op de prijzen van ingevoerde grondstoffen en halffabrikaten. Bovendien is door de hoge olieprijs ook de vraag naar biobrandstoffen vergroot met hogere prijzen voor sommige landbouwproducten als gevolg. Verwacht wordt dat de ingevoerde grondstoffen volgend jaar een minder sterke positieve invloed op de uitvoerprijzen zullen hebben.

De arbeidskosten hebben volgend jaar een sterk opwaarts effect op de uitvoerprijzen, omdat de krappe arbeidsmarkt leidt tot hogere looneisen. Op de korte termijn leidt dit tot een verslechtering van de winstmarge, omdat deze kostenverhogingen niet gelijk kunnen worden doorgevoerd in de uitvoerprijzen. Vooral in 2004 en 2005 zijn de arbeidskosten flink gedaald, zodat exporteurs ondanks de stijgende olieprijs hun winstmarge konden verbeteren. Nu kostenstijgingen de prijsconcurrentiepositie dreigen aan te tasten, kiezen de exporteurs ervoor de winstmarge wat te verlagen om het verlies van marktaandeel te beperken. Verwacht wordt dat de prijzen in 2008 met ¼% zullen toenemen, een iets minder grote stijging dan dit jaar.

Tabel 3.10 Aspecten prijzen buitenlandse handel in goederen, exclusief energie, 2004-2008					
	2004	2005	2006	2007	2008
bijdragen in %-punten					
Invoer grondstoffen en halffabrikaten	0,4	0,2	0,5	1	¼
Energiekosten	0,8	2,4	2,9	½	1
Arbeidskosten	- 1,1	- 1,1	- 0,6	- ¾	¾
Brutomargeverbetering ^a	1,0	0,8	- 1,0	- ¼	- 1¾
Totaal: prijs binnenslands geproduceerde uitvoer	1,0	2,2	1,8	¾	¼
mutaties per jaar in %					
Prijs wederuitvoer	- 1,5	- 1,3	- 0,2	- ¾	- ¾
Uitvoerprijs	- 0,2	0,4	0,8	0	- ¼
Invoerprijs	0,7	- 0,7	0,5	1	- ¼
Ruilvoet	0,5	1,1	0,3	- 1	0
Concurrentenprijs	0,2	1,4	1,0	1	½

^a Inclusief afschrijvingen en rente.

In de projectie zijn de prijzen van alle door Nederland uitgevoerde goederen dit jaar gelijk aan die van vorig jaar. Voor volgend jaar liggen de prijzen $\frac{1}{4}\%$ -punt lager. In het algemeen ligt de prijsontwikkeling van de totale uitvoer onder die van de binnenslands geproduceerde uitvoer. Dit komt omdat de totale uitvoer, dat wil zeggen inclusief wederuitvoer, voor een groter deel bestaat uit ICT-producten die de laatste jaren sterk in prijs zijn gedaald.

De ruilvoet verslechtert dit jaar, terwijl deze volgend jaar gelijk blijft. Het is voor het eerst sinds 1994 dat de ruilvoet van fabriekaten, dat wil zeggen, goederen ongerekend energie, negatief is. Deze ontwikkeling weerspiegelt de gunstiger ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie in dit en volgend jaar. Voor een belangrijk deel is de ontwikkeling van de ruilvoet een weerspiegeling van de per saldo neerwaartse invloed die de arbeidskosten en de margeontwikkeling dit en volgend jaar leveren aan de prijs van de binnenslands geproduceerde uitvoer.

3.2.3 Winstgevendheid

Na een drietal goede jaren zijn de financiële vooruitzichten voor de bedrijven in de marktsector dit en komend jaar naar verwachting wat minder voorspoedig. Er is een neerwaartse druk op zowel de winsten als de solvabiliteit. Wel blijven beide kerngrootheden op een historisch gezien hoog niveau.

	2004	2005	2006	2007	2008
	mutaties per jaar in %-punt				
Arbeidsinkomensquote	80,2	78,6	79,4	79	80 $\frac{1}{4}$
Idem, mutatie	- 0,1	- 1,5	0,8	- $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{4}$
Bijdrage arbeidskosten per eenheid product	- 0,7	- 1,2	- 0,1	$\frac{1}{2}$	2
w.v. bijdrage loonvoet	2,8	1,2	1,9	1 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{2}$
bijdrage arbeidsproductiviteit ^a	- 3,5	- 2,4	- 2,0	- 1 $\frac{1}{4}$	- 1 $\frac{1}{2}$
Bijdrage marge binnenlandse afzetprijs ^b	- 0,1	- 0,6	- 0,1	- 2	- 1 $\frac{1}{4}$
Bijdrage externe ruilvoet	0,7	0,3	0,9	1	$\frac{3}{4}$

^a Netto toegevoegde waarde per arbeidsjaar.
^b Ongerekend indirecte belastingen en subsidies.

Vooraf volgend jaar staan de winsten onder druk. Een indicator voor de winsten is de kapitaalinkomensquote, het complement van de arbeidsinkomensquote. In 2005 bereikte de arbeidsinkomensquote van de marktsector het laagste niveau van de afgelopen twintig jaar. Sinds die tijd is er een opwaartse druk op de arbeidsinkomensquote. Weliswaar neemt de quote dit jaar iets af, maar volgend jaar is er naar verwachting sprake van een duidelijke stijging, met 1 $\frac{1}{4}\%$ -punt tot 80 $\frac{1}{4}\%$. Voornaamste drijfveer achter deze ontwikkeling is het oplopen van de arbeidskosten per eenheid product. Daarnaast draagt ook de ontwikkeling van de externe ruilvoet bij aan de daling van de winsten. Exporteurs kunnen door de teruglopende

wereldhandel de gestegen kosten niet volledig doorberekenen in de uitvoerprijzen en moeten interen op de marge om concurrerend te blijven. Daarentegen levert de ontwikkeling van de binnenlandse winstmarge een positieve bijdrage aan de winsten. Voor een deel heeft dit te maken met de invoerprijzen die het afgelopen jaar door de duurdere grondstoffen sterk zijn gestegen. Deze prijsstijgingen worden vertraagd doorberekend in de binnenlandse afzetprijzen.

Om het effect van de rentelasten op de winsten in kaart te brengen, worden de winsten in de marktsector gecorrigeerd voor de resultaten van de banken en het verzekeringswezen. De inkomsten van banken bestaan uit de vergoeding die aan banken wordt betaald voor geleverde diensten (FISIM) en de inkomsten uit door banken uitgezet vermogen. In tabel 3.11 wordt de eerste component weerspiegeld door de gecorrigeerde kapitaalinkomensquote, terwijl de tweede, voor zover deze inkomsten afkomstig zijn uit leningen van banken aan bedrijven, wordt verrekend in de rentelastenquote. Na twee goede jaren behaalden de banken in 2006 minder winst uit productie in Nederland. Dit kwam vooral omdat de stijgende korte rente de marge op geleverde bankdiensten drukte. Daarom is de ontwikkeling van de kapitaalinkomensquote van de niet-financiële marktsector gunstiger dan die van de marktsector als geheel. De korte rente zal dit jaar naar verwachting verder stijgen, waardoor de winsten van de banken worden gedrukt. Op de lange termijn volgen de andere markttrentes de ontwikkeling van de korte rente, wat leidt tot een hogere marge op geleverde bankdiensten. Verwacht wordt dat de winsten van banken uit productie in Nederland volgend jaar daarom meer toenemen dan die van andere branches in de marktsector.

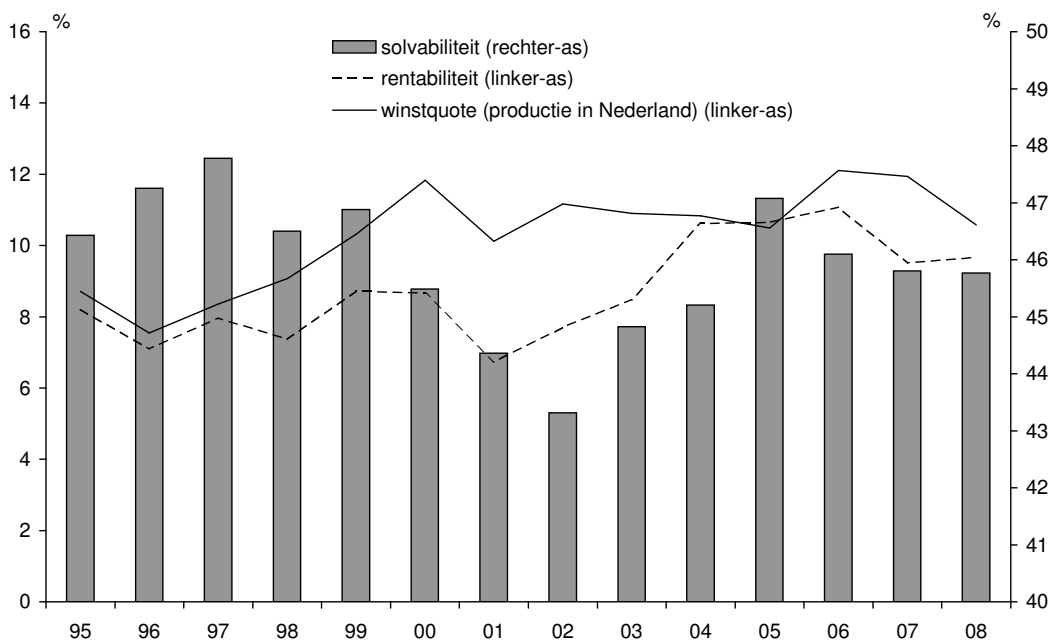
	2004	2005	2006	2007	2008
	%				
Kapitaalinkomensquote marktsector	19,8	21,4	20,6	21	19¾
Idem, gecorrigeerd ^a	17,6	18,6	19,2	21	18½
Netto rentelastenquote	3,4	3,9	3,0	4½	3¾
Belastingquote	3,6	4,3	4,3	4½	4¼
Winstquote (van productie in Nederland)	10,8	10,5	12,1	12	10½
Rentabiliteit eigen vermogen	10,6	10,7	11,1	9½	9¾
Solvabiliteit ^b	45,2	47,1	46,1	45¾	45¾
Lange rente	4,1	3,4	3,8	4¼	4½
Korte rente	2,1	2,2	3,1	4	4½

^a Exclusief banken en verzekeringswezen, inclusief winstdeling van beleggingsresultaten op collectieve pensioenregelingen.
^b Eigen vermogen als percentage van het totale vermogen in de niet-financiële marktsector.

De vergoeding voor geleverde bankdiensten wordt verrekend in de rentestromen tussen banken en bedrijven. De lagere vergoeding heeft dit en volgend jaar een opwaarts effect op de rentelastenquote. Per saldo is het effect van de veranderde vergoeding voor geleverde bankdiensten op de winstquote van productie in Nederland nagenoeg neutraal. Wel stijgt de rente die bedrijven moeten betalen over hun schulden. Dit heeft een drukkend effect op de winsten van bedrijven. De netto-rentelastenquote ligt dit en volgend jaar op een hoger niveau dan in 2006. Toen werd de rentelastenquote gedrukt door extra renteontvangsten van investeringen door Nederlandse bedrijven in het buitenland. In de projectie wordt verondersteld dat deze ontvangsten dit en komend jaar iets lager zullen liggen. De belastingquote ligt voor de ramingsjaren naar verwachting ongeveer op hetzelfde niveau als vorig jaar. Dit alles resulteert in een winstquote van productie in Nederland van respectievelijk 12% en 10½% in 2007 en 2008.

Voor de rentabiliteit op het eigen vermogen zijn ook de winsten die behaald worden door Nederlandse bedrijven in het buitenland van belang. Verwacht wordt dat deze winsten de ontwikkeling van de internationale conjunctuur zullen volgen. In de projectie trekken de winsten volgend jaar weer aan, maar liggen dit en volgend jaar wel lager dan in 2006.

Figuur 3.9 Solvabiliteit, rentabiliteit en winstgevendheid van productie in Nederland, 1995-2008

De solvabiliteit ligt dit en volgend jaar naar verwachting lager door negatieve herwaarderingen van de activa enerzijds en het oplopen van de schulden anderzijds. In de periode 2002-2005 is de solvabiliteit gestegen, vooral doordat bedrijven hun schulden hebben gesaneerd. Bovendien kon in 2005 nog worden geprofiteerd van een tijdelijke opleving van de dollar, waardoor de bezittingen van Nederlandse bedrijven in de Verenigde Staten in waarde stegen. De afgelopen jaren is de dollar echter gestaag in waarde gedaald ten opzichte van de euro. In de projectie

wordt eveneens uitgegaan van een lagere koers van de dollar ten opzichte van de euro. Ook de beurskoersen zullen dit jaar naar verwachting minder sterk stijgen dan in de afgelopen jaren. Vanwege deze prijsfluctuaties zijn de herwaarderingen van materiële en financiële activa dit jaar en volgend jaar naar verwachting negatief.

Na een aantal voorzichtige jaren lieten de bedrijven vorig jaar de schulden weer oplopen. De uitstaande leningen van bedrijven bij monetaire financiële instellingen namen met ruim 9% toe. Gezien het optimisme van ondernemers in de Nederlandse economie en de hoge economische groei, wordt verwacht dat de schulden ook dit jaar zullen toenemen. De balansen geven weinig aanleiding de investeringen te financieren uit ingehouden winsten. Ook het financieren door middel van de uitgifte van aandelen is met de sterk fluctuerende beurskoersen weinig aantrekkelijk. In de projectie wordt er daarom vanuit gegaan dat meer gebruik wordt gemaakt van vreemd vermogen, zij het wel wat voorzichtiger dan het afgelopen jaar gezien de oplopende rente.

4 Arbeid en inkomen

4.1 Arbeidsmarkt

Door toenemende krapte op de arbeidsmarkt en oploop van de inflatie trekt de contractloonstijging in de marktsector naar verwachting aan van 1¾% in 2007 naar 3¼% in 2008. De sociale lasten voor werkgevers stijgen volgend jaar door de hogere inkomensafhankelijke bijdrage voor de zorgverzekering. De mutatie van de loonvoet in de marktsector neemt toe van 2¼% dit jaar naar 4½% volgend jaar. De werkzame beroepsbevolking groeit in 2007 en 2008 naar verwachting met 2¼% respectievelijk 1%. Vooral de toename van het aantal zelfstandigen draagt naar verhouding sterk bij aan de werkgelegeningsgroei. De werkloosheid daalt in de prognose tot gemiddeld 310 000 personen in 2008, ofwel 4% van de beroepsbevolking. Dit is ruim onder de geschatte evenwichtswerkloosheid.

4.1.1 Loonvoet

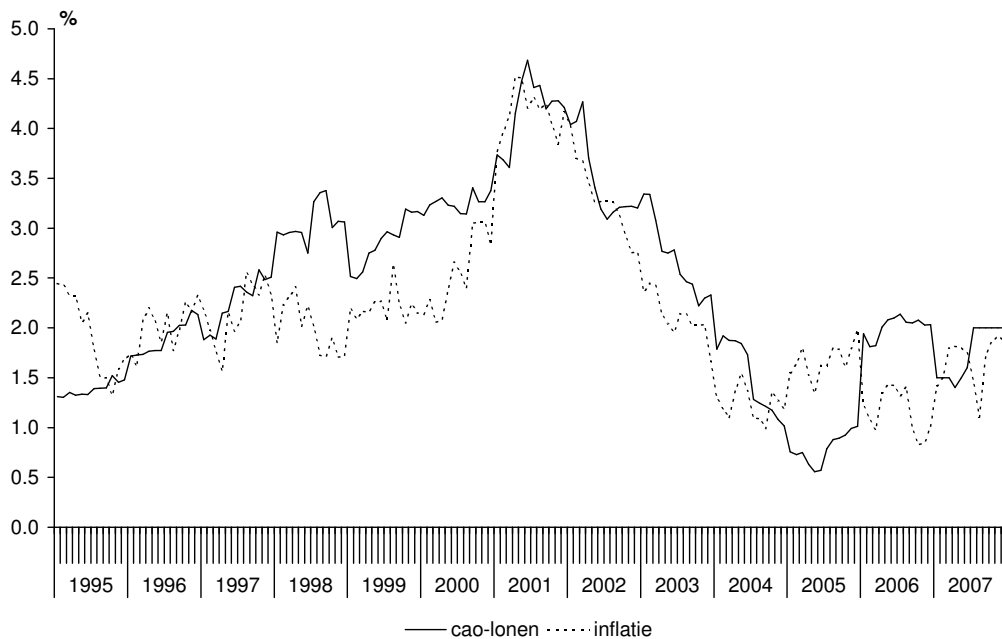
De contractloonstijging in de marktsector trekt naar verwachting aan van 1¾% in 2007 naar 3¼% in 2008. De contractloonstijging loopt vooral op door de daling van de werkloosheid tot onder het geschatte evenwichtsniveau. Zoals gebruikelijk reageert de contractloonstijging met enige vertraging op veranderingen in de werkloosheid. Ook de inflatie, die naar verwachting stijgt van 1¾% in 2007 naar 2% in 2008, stuwt de contractlonen in toenemende mate op. De geraamde contractloonstijging in 2008 is minder hoog dan in 2001, het hoogtepunt van de vorige conjunctuurcyclus, met name doordat de prijs toegevoegde waarde volgend jaar 3%-punt minder stijgt dan destijds. De prijs van de toegevoegde waarde, een maatstaf voor de inflatie vanuit het perspectief van bedrijven, staat onder druk doordat de stijging van de energieprijzen, de productgebonden belastingen en de sociale lasten met enige vertraging wordt doorberekend in de afzetprijzen.

Tabel 4.1	Opbouw loonvoetmutatie marktsector, 2005-2008					
	2005	2005 gecorr. ^a	2006	2006 gecorr. ^a	2007	2008
	mutaties per jaar in %					
Contractloon (incl. overloop)	0,7	0,7	2,0	2,0	1¾	3¼
Incidenteel	1,1	1,4	0,7	1,0	½	½
Brutoloon	1,8	2,1	2,7	3,0	2¼	3¾
Sociale lasten werkgevers	- 0,3	- 0,3	- 0,3	- 0,3	0	¾
Loonvoet marktsector	1,4	1,8	2,4	2,7	2¼	4½
Effect loonkostensubsidies	0,3	0,3	0,1	0,1	0	0
Loonvoet inclusief loonkostensubsidies	1,7	2,0	2,5	2,8	2¼	4½

^a Gecorrigeerd voor de effecten van de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ).

De voorziene versnelling van de contractloonmutatie is slechts gedeeltelijk zichtbaar in de reeds afgesloten cao's voor de marktsector. Voor 62% van de werknemers is een cao voor geheel 2007 afgesloten en voor 12% van de werknemers voor geheel 2008. De mutatie van de contractlonen (inclusief bijzondere beloningen) voor die werknemers bedraagt op jaarbasis gemiddeld 1,8% in 2007 en 2,8% in 2008. Voor de nog af te sluiten cao's voor 2008 wordt uitgegaan van een contractloonstijging van ongeveer 3½%.

Figuur 4.1 Contractloonmutatie marktsector en inflatie, in %, 1995-2007

De incidentele loonontwikkeling in de marktsector bedraagt in de raming dit jaar en volgend jaar ½%. De toenemende krapte op de arbeidsmarkt, in combinatie met de betrekkelijk gematigde contractloonstijging, leidt dit jaar naar verwachting tot 0,5% loondrift.

Veranderingen in de samenstelling van het bestand van werknemers, zoals een verdere stijging van het opleidingsniveau, hebben in beide jaren een opwaarts effect op het loon van 0,5% (structureffect). Het vervallen van de eerdere bijdragen van werkgevers aan werknemers voor de kosten van kinderopvang (-0,15%-punt) en de conjuncturele stijging van het ziekteverzuim (-0,4%-punt) hebben dit jaar een neerwaarts effect op de incidentele loonontwikkeling. Het effect van het ziekteverzuim is statistisch van aard: bij de bepaling van het brutoloon per arbeidsjaar tellen de zieke werknemers wel mee in het arbeidsvolume, maar de loondoorbetaling bij ziekte wordt geboekt onder de sociale lasten voor werkgevers.

De stijging van de brutolonen in de marktsector in 2007 wordt zodoende geraamd op 2¼%. Deze raming is ongewijzigd ten opzichte van het *Centraal Economisch Plan 2007*, maar de opbouw is wel gewijzigd. De contractloonstijging valt ½%-punt lager uit dan eerder verwacht; de raming voor de incidentele loonstijging is ½%-punt opwaarts aangepast. Gezien de krapte op de arbeidsmarkt en de opwaartse bijstelling van de inflatieraming sinds het *CEP* is er geen

reden om de raming voor de brutoloonstijging neerwaarts aan te passen. De raming voor de loonstijging is met meer dan gebruikelijke onzekerheid omgeven, omdat het Centraal Bureau voor de Statistiek hierover nog geen cijfers voor de eerste twee kwartalen van dit jaar heeft gepubliceerd.

De invoering van een verplichte werkgeversbijdrage kinderopvang in de vorm van een opslag van 0,28%-punt op de WGF- en UFO-premie heeft dit jaar een opwaarts effect op de sociale lasten voor werkgevers. De geraamde stijging van het ziekteverzuim leidt tot hogere kosten van loondoorbetaling bij ziekte. Volgend jaar stijgen de sociale lasten voor werkgevers vanwege een verhoging van de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW van 6,5% naar 7,2% en de verhoging van de opslag op de WGF- en UFO-premie vanwege kinderopvang met 0,06%-punt. Bovendien leidt de opwaartse bijstelling van de levensverwachting in de bevolkingsprognoses naar verwachting tot enige verhoging van de pensioenpremies in de marktsector.

De mutatie van de loonvoet in de marktsector wordt voor dit jaar geraamd op 2¼% en voor volgend jaar op 4½%. De versnelling van de loonvoetmutatie is vooral het gevolg van het aantrekken van de contractloonstijging en de forse verhoging van de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW.

4.1.2 Werkgelegenheid

De arbeidsmarktindicatoren, die gewoonlijk één tot anderhalf jaar voorlopen op de feitelijke ontwikkeling, duiden op een verdere toename van de werkgelegenheid in 2007 en in mindere mate in 2008 (tabel 4.2). Het aantal uitzenduren en vacatures neemt nog steeds toe, terwijl het aantal faillissementen en ontslagaanvragen verder daalt. Recente informatie over de ontwikkeling van het arbeidsvolume is niet beschikbaar. Gegevens uit de Enquête Beroepsbevolking wijzen erop dat de groei van de werkgelegenheid in personen zich in de eerste helft van 2007 heeft doorgezet.

	2005				2006				2007	
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II
	niveau	jaarmutaties ^a								
Arbeidsvolume ^b	5571	- 59	- 30	- 2	47	52	70	98		
Vacatures ^c	154	18	44	37	32	56	48	51	38	27
Uitzenduren ^d	56	11	10	11	13	12	11	11	10	10
Ontslagaanvragen ^e	20	- 2	- 3	- 7	- 5	- 8	- 6	- 7	- 7	- 5
Faillissementen ^f	1375	- 13	- 79	- 49	- 154	- 149	- 252	- 300	- 299	- 225

^a Ten opzichte van het overeenkomstige kwartaal in het vorige jaar.
^b In duizenden, arbeidsjaren van werknemers.
^c In duizenden, inclusief vacatures bij overheid, ultimo cijfers.
^d In miljoenen.
^e In duizenden, ontslagaanvragen ingediend bij de CWI's.
^f In eenheden, uitgezonderd eenmansbedrijven.

De gunstige economische vooruitzichten leiden naar verwachting tot een toename van de totale werkgelegenheid in arbeidsjaren met 2¼% in 2007 en 1% in 2008 (tabel 4.3). Het gestegen productievolume in de marktsector vormt verreweg de belangrijkste oorzaak van de werkgelegenheidsgroei in beide ramingsjaren. Vorig jaar nam de productie in de marktsector met ruim 4% toe, wat vooral de vraag naar arbeid in 2007 stimuleert. Komend jaar valt zowel de productiegroei als de winstgevendheid terug, wat zich naar verwachting vertaalt in een afvlakking van de groei van de werkgelegenheid bij bedrijven, tot 1%.

Tabel 4.3 Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren, 2003-2008

	2006	2003	2004	2005	2006	2007	2008
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %					
Loontrekkers bedrijven	4962	- 1,8	- 1,2	- 0,5	1,8	1¾	1
Marktsector ^a	4104	- 2,9	- 1,6	- 0,9	1,7	1¾	½
Zorg	787	4,8	0,9	1,2	2,3	2¾	2¾
Zelfstandigen	835	0,2	1,3	2,7	4,1	5¾	2
Overheid	783	2,0	- 1,9	- 1,6	- 0,6	¾	½
Totaal	6579	- 1,1	- 1,0	- 0,3	1,8	2¼	1

^a Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

Met een geraamde groei van 5¾% dragen naar verhouding vooral zelfstandigen bij aan de groei van de werkgelegenheid in 2007. Recente CBS-cijfers laten een toename zien van 4,1% in 2006. Dergelijke forse stijgingen zijn de laatste vijftig jaar niet voorgekomen. De trendmatige afname van de zelfstandigen in de landbouw wordt momenteel ruimschoots gecompenseerd door een toename van zelfstandigen in de overige sectoren. Door de vergrijzing zijn er meer oudere werknemers die korter gaan werken en als aanvulling op hun dienstverband in deeltijd gaan ondernemen.¹⁴ Ook beleidsmaatregelen, zoals de verhoging van de zelfstandigenaftrek en het actief stimuleren van werklozen om met behoud van een uitkering een eigen bedrijf op te zetten, dragen vermoedelijk bij aan de groei van de zelfstandigen. Een andere beleidsmaatregel die van invloed is op het aantal zelfstandigen is de wetwijziging met betrekking tot de Verklaring Arbeidsrelatie (VAR) in 2005. De VAR vrijwaart werkgevers van naheffing premies werknemersverzekeringen en loonbelasting, waardoor zij minder huiverig zijn om zelfstandigen in te huren. Gecombineerd met de stijgende vraag door de gunstige economische ontwikkeling is deze wetwijziging een mogelijke verklaring voor de forse stijging van het aantal zelfstandigen.

De groei van zelfstandigen zonder personeel (ZZP-ers) is vooral voorzien in de bouw en de zorg. Een verklaring voor de toename in de bouwsector is dat bouwbedrijven steeds vaker zelfstandigen inhuren omdat dit meer flexibiliteit biedt. Bij de zorg hangt de toename samen met een reorganisatie in de thuiszorg, waardoor sommige verzorgers die voorheen in loondienst

¹⁴ EIM, 2007, Kleinschalig ondernemen 2007.

bij de thuiszorg waren nu zelfstandig ondernemer zijn (de zogenoemde alphahulpen). Omdat alphahulpen in deeltijd werken is de toename gemeten in arbeidsjaren gering.

De werkgelegenheid in de zorgsector neemt de komende jaren toe door de stijgende vraag naar zorg. De werkgelegenheid bij de overheid neemt na jarenlange krimp in 2007 en 2008 naar verwachting met ¾%, respectievelijk ½% per jaar toe. Binnen de overheidssector is het beeld gevarieerd. Aan de ene kant stijgt de werkgelegenheid door de intensivering bij het onderwijs en veiligheid, maar aan de andere kant daalt het aantal rijksambtenaren. De aangekondigde intensiveringen en bezuinigingen bij de overheid zullen naar verwachting in latere jaren verder gestalte krijgen.

4.1.3 Arbeidsaanbod

De beroepsbevolking neemt naar verwachting toe met 85 000 personen in 2007 en met 55 000 personen in 2008. In 2007 bedraagt de toename 1¼% van de beroepsbevolking. Tabel 4.4 brengt de factoren in beeld die aan de toename van de beroepsbevolking een bijdrage leveren. Hieronder wordt ingegaan op de trendmatige groei, beleidseffecten en conjunctuureffecten.

Tabel 4.4 Decompositie toename arbeidsaanbod en beroepsbevolking, 2007-2008 ^{a,b}			
	2007	2008	
	mutaties in dzd personen		
Trend	15		15
w.v. demografie		- 40	- 35
participatie		55	55
Beleid ^c	35		20
Structureel arbeidsaanbod	45		35
Conjunctuureffect	50		30
Totaal arbeidsaanbod	100		65
Correctie naar beroepsbevolking	- 15		- 10
Totaal beroepsbevolking	85		55

^a Arbeidsaanbod is de som van werkzame personen met een arbeidsduur van minstens 12 uur per week en de werkloze beroepsbevolking. Beroepsbevolking is volgens CBS-definitie. Het verschil bestaat onder andere uit werkenden buiten de leeftijdsgrenzen 15-64 jaar en grenspendel.

^b Door afronding kan het totaal afwijken van de som van de componenten.

^c Inclusief toename arbeidsmigratie vanuit Midden- en Oost-Europa. Vanaf 1 mei 2007 is sprake van vrij verkeer van werknemers voor alle sectoren.

De demografische ontwikkelingen, waaronder de stijgende gemiddelde leeftijd van de beroepsbevolking, hebben een negatief effect op het arbeidsaanbod en de beroepsbevolking. Daarentegen zorgt de stijging van de participatie binnen leeftijdsgroepen voor een toename van het structurele arbeidsaanbod. Ten eerste stijgt de participatie door de toenemende arbeidsdeelname van 55- tot 65-jarigen. Ten tweede stijgt de participatie van vrouwen door de vervanging van oudere generaties met een lage participatiegraad door jongere generaties met een hogere participatiegraad. Voor een deel is de hogere participatie inherent aan het stijgende

opleidingsniveau van de jongere generaties, maar bij vrouwen lijkt ook de bereidheid tot arbeidsdeelname te zijn gestegen (zie speciaal onderwerp). De stijging van de participatiegraad compenseert de daling van het arbeidsaanbod als gevolg van demografische ontwikkelingen.

Reeds ingevoerde beleidsmaatregelen verhogen per saldo het arbeidsaanbod met 35 000 personen in 2007 en 20 000 personen in 2008. De maatregelen betreffen de herkeuringen in de WAO en de afschaffing van de vervolgitkering WW in combinatie met de aanscherping van de sollicitatieplicht. De regelingen voor arbeidsongeschiktheid sorteren een klein positief effect op het arbeidsaanbod, voor zover het personen betreft die voordien niet tot het arbeidsaanbod behoorden (minder dan 12 uur werken of niet zoeken naar werk). Daarnaast is de omzetting van VUT naar prepensioen, mogelijk versneld door de Wet aanpassing fiscale behandeling VUT/prepensioen en de introductie van de levensloopregeling (VPL), een stimulans voor het arbeidsaanbod van ouderen. De invoering van brugbanen voor herkeurde WAO-ers heeft geen effect op het arbeidsaanbod, omdat herkeurde WAO-ers al tot het arbeidsaanbod behoorden, maar leidt wel tot meer werkgelegenheid.

Ten slotte zal de conjunctuur naar verwachting een positief effect hebben op de groei van het arbeidsaanbod. De aantrekkende werkgelegenheid en de daling van de werkloosheid moedigen extra arbeidsaanbod aan, het zogenoemde *encouraged worker* effect, omdat de kans op het vinden van een baan toeneemt. Naar verwachting heeft de conjunctuur een opwaarts effect op het arbeidsaanbod van 50 000 personen in 2007 en 30 000 personen in 2008. Hoewel de toename duidelijk hoger is dan in de afgelopen jaren, is zij lager dan in de vorige periode van hoogconjunctuur. Het conjuncturele arbeidsaanbod nam eind vorige eeuw in sommige jaren met meer dan 80 000 personen toe.

Tabel 4.5 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 2004–2008						
	2006	2004	2005	2006	2007	2008
	niveaus in dzd	mutaties per jaar in %				
Werkgelegenheid						
- arbeidsjaren	6579	- 1,0	- 0,3	1,8	2¼	1
- werkzame personen	8383	- 0,9	0,2	1,8	2½	1¼
- werkzame beroepsbevolking	7074	- 1,2	0,0	2,2	2¼	1¼
Beroepsbevolking	7486	0,0	0,0	1,2	1¼	¾
		niveaus in dzd				
Werkloze beroepsbevolking		479	483	413	340	310
Werkloosheids- en bijstandsuitkeringen						
- personen		683	691	633	540	485
- uitkeringsjaren		659	662	605	520	470
		niveaus in % van de beroepsbevolking				
Werkloze beroepsbevolking		6,5	6,5	5,5	4½	4

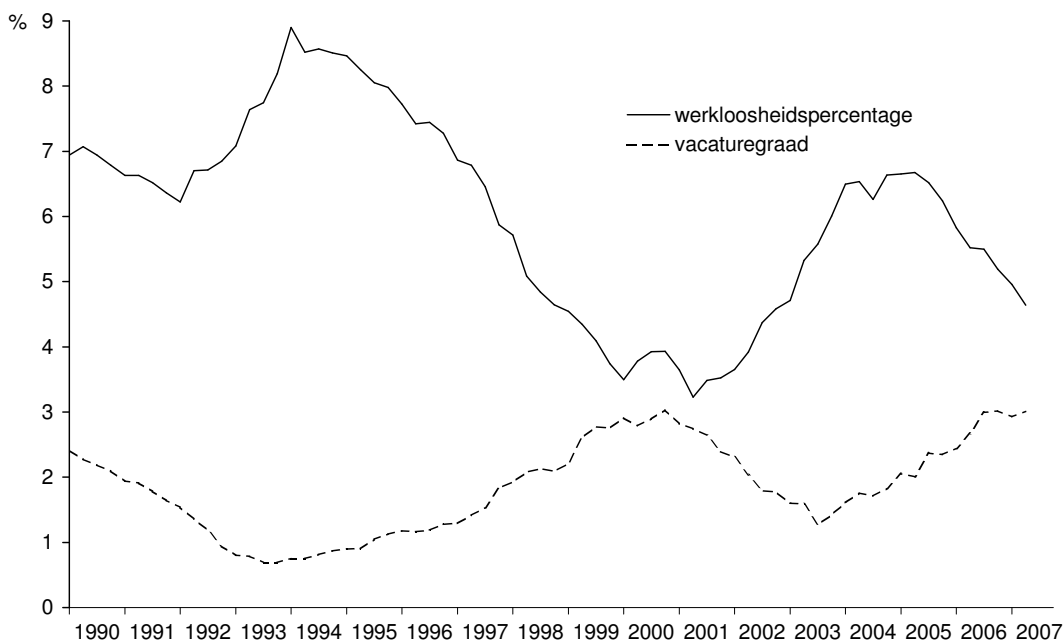
In de jaren 2007 en 2008 neemt de werkgelegenheid in arbeidsjaren en in personen toe (tabel 4.5). Voor de groei van het arbeidsvolume in arbeidsjaren is behalve de werkgelegenheid in personen ook de mate waarin mensen in deeltijd werken van belang. Het aantal werkzame personen stijgt sneller dan het aantal arbeidsjaren, wat betekent dat het gemiddelde aantal uren per persoon afneemt. De gemiddelde baanomvang in uren neemt af doordat het aandeel vrouwen binnen de werkzame personen toeneemt en vrouwen gemiddeld minder uren per week werken dan mannen (zie speciaal onderwerp).

4.1.4 Werkloosheid en vacatures

De werkloosheid, die sinds medio 2005 een dalende trend vertoont, zal naar verwachting verder afnemen. Met name dit jaar stijgt de werkgelegenheid aanzienlijk harder dan de beroepsbevolking. Ook in andere Europese landen daalt de werkloosheid door de aantrekkende economie. In mei 2007 lag in Nederland de seizoensgecorrigeerde werkloosheid ver onder het EU-gemiddelde. In de raming voor 2007 daalt de gemiddelde werkloosheid met ruim 70 000 personen en in 2008 met 30 000 personen. In 2008 zal de werkloosheid naar verwachting uitkomen op 4% van de beroepsbevolking; lager dan de geschatte partiële evenwichtswerkloosheid en dicht in de buurt van het laagste niveau van de laatste 25 jaar (3,5% in 2001). Het aantal personen met een werkloosheids- of bijstandsuitkering loopt in de raming eveneens terug, met ruim 90 000 personen in 2007 en 55 000 personen in 2008.

De daling van de werkloosheid sinds 2005 gaat gepaard met een oplopende vacaturegraad (zie figuur 4.2). Dit duidt op een verder toenemende krapte op de arbeidsmarkt. Werkgevers hebben meer moeite met het vervullen van hun vacatures.

Figuur 4.2 Werkloosheidspercentage en vacaturegraad, 1990-I t/m 2007-II

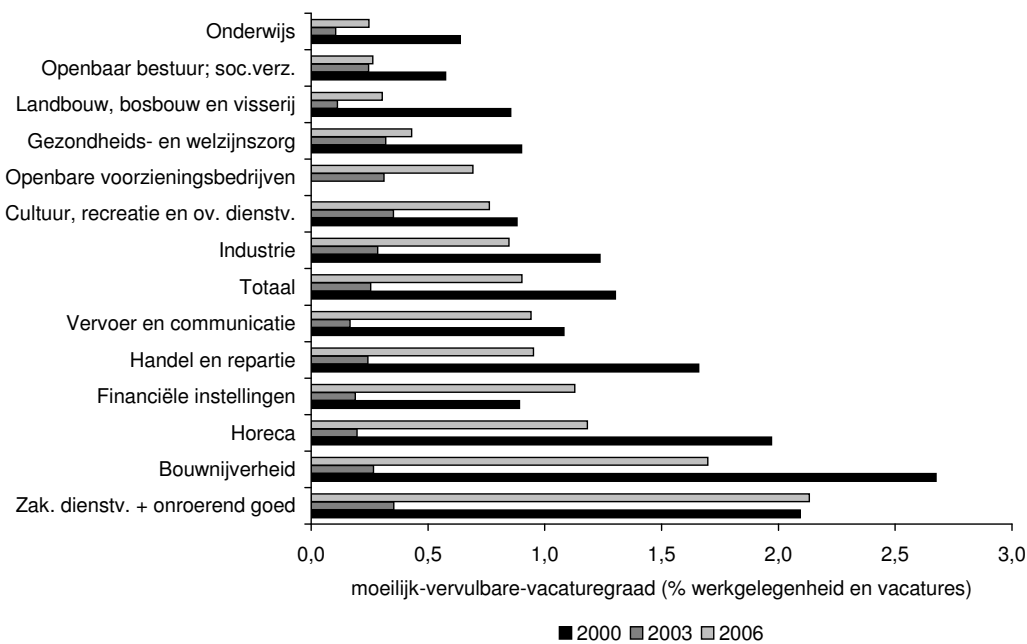

De toenemende krapte op de arbeidsmarkt blijkt ook uit een andere indicator, de moeilijk vervulbare vacaturegraad (zie figuur 4.3). Over de hele linie neemt de moeilijk vervulbare vacaturegraad weer toe, na de daling in de periode 2000-2003. Bijna een derde van alle vacatures wordt momenteel geoordeeld als moeilijk vervulbaar. Het aandeel moeilijk vervulbare vacatures lijkt relatief hoog, maar is lager dan in 2000.

Tussen sectoren zijn er verschillen in de mate waarin werkgevers te kampen hebben met moeilijk vervulbare vacatures. Vooral bij de zakelijke dienstverlening en onroerend goed, de bouw, de horeca en de financiële instellingen is het aandeel hoog. Bij de bouw is zelfs bijna de helft van alle openstaande vacatures moeilijk vervulbaar. Met name vacatures waar een middelbaar technische mbo-opleiding voor vereist is, zijn moeilijk te vervullen in de bouw. Het arbeidsaanbod blijft achter bij de vraag, die is gestegen door de toename van de werkgelegenheid in de bouw en de uitstroom van oudere werknemers.

In het onderwijs, openbaar bestuur en sociale verzekeringen, landbouw en visserij en in de gezondheidszorg is het aantal moeilijk vervulbare vacatures lager. Opvallend is dat er bij het onderwijs en de zorg vooralsnog nauwelijks moeilijk vervulbare vacatures lijken te zijn, terwijl in 2000 bijna de helft van de vacatures nog als moeilijk vervulbaar werd gezien.¹⁵

Figuur 4.3 Moeilijk vervulbare vacaturegraad naar bedrijfstak, 2000, 2003 en 2006

¹⁵ SEOR concludeert dat er personeelstekorten in het onderwijs (primair en voortgezet onderwijs) en bij de zorg (verzorgend en verplegend personeel) zullen ontstaan; zie SEOR, Vraag en aanbod van personeel in de collectieve sector tot 2013, Rotterdam.

4.2 Koopkracht

Dit jaar verbetert de koopkracht van alle huishoudens in doorsnee met ¾%. Volgend jaar gaat een deel van de huishoudens er in koopkracht op vooruit, een ander deel erop achteruit; gemiddeld blijft de koopkracht ongeveer stabiel. De reële loonstijging wordt volgend jaar teniet gedaan door een stijging van de belastingdruk en hogere ziektekostenpremies. Volledig arbeidsongeschikten vormen een positieve uitzondering, doordat hun uitkering halverwege dit jaar met 5%-punt is verhoogd.

In 2007 verbetert de statische koopkracht van huishoudens in doorsnee met ¾% (tabel 4.6). Dynamische effecten, die bijvoorbeeld het gevolg zijn van veranderingen in huishoudsamenstelling of sociaal-economische positie, zijn hierin niet meegenomen. Alle huishoudens profiteren van de lastenverlichting door de verlaging van de tarieven van de eerste schijf (-0,5%-punt) en de tweede schijf (-0,05%-punt). Daarnaast is de AWF-premie voor werknemers verlaagd met 1,35%-punt. De arbeidskorting, de combinatiekorting en de algemene heffingskorting zijn verhoogd, waardoor de loonheffing lager uitkomt. De uitkeringsgerechtigden gaan er tot 2½% in koopkracht op vooruit, door een verhoging van de WAO-uitkering voor volledig arbeidsongeschikten van 70% naar 75% per 1 juli 2007.

Tabel 4.6 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 2007-2008	Alleenverdiener		Tweeverdiener		Alleenstaande ^b		Alle huishoudtypen	
	2007	2008	2007	2008	2007	2008	2007	2008
Bruto huishoudinkomen ^a								
	mediaan koopkrachtmutatie in %							
Hoofdverdiener werknemer								
< 175% WML	¾	0	¾	¼	¾	¼	} ¾	} 0
175-350% WML	¾	0	¾	-¼	¾	-¼		
> 350% WML	¾	0	¾	-¼	¾	0		
Hoofdverdiener uitkering								
< 120% WML	1¾	¾	} 1½	} ¼	¾	-¼	} 1¼	} ¼
> 120% WML	1¾	½			2½	1½		
65-plussers								
< 120% AOW	} ¾	} -¼	1	¾	¾	¼	} ¾	} ¼
> 120% AOW			¾	¼	½	-¼		
Totaal							¾	0

^a Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; bruto minimumloon (WML) en bruto 100% AOW-uitkering zijn in 2007 ongeveer 17 000 euro.
^b Inclusief alleenstaande ouders.

In 2008 blijft de statische koopkracht in doorsnee naar verwachting stabiel. Bij een contractloonstijging van 3¼% en een inflatie van 2% resteert een reële loonstijging van 1¼%. Dit vertaalt zich echter niet in een verbetering van de koopkracht. De belastingdruk neemt toe, doordat de inflatiecorrectie van de heffingskortingen en de schijfgrenzen voor de loonheffing

achterblijft bij de loonstijging. Bovendien wordt het tarief van de tweede schijf met 0,45%-punt verhoogd. Verder nemen de nominale ziektekosten, inclusief de no-claimteruggave voor 2007 en de eigen betalingen voor 2008, met gemiddeld 141 euro toe en wordt de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW met 0,7%-punt verhoogd. De pensioenpremies nemen naar verwachting toe als gevolg van een verhoging van de levensverwachting in de bevolkingsprognoses. De reële loonstijging wordt door de hogere belastingdruk, de hogere ziektekosten en de hogere pensioenpremies min of meer tenietgedaan.

Voor de groep uitkeringsgerechtigden met een inkomen boven 120% WML gaat er in koopkracht op vooruit. De verhoging van de WAO-uitkering voor volledig arbeidsongeschikten van 70% naar 75% geldt in 2007 alleen voor de tweede helft van het jaar, waardoor het effect ook in 2008 zichtbaar is. In 2008 wordt de kinderkorting omgezet in een kindertoeslag. Dit is gunstig voor de koopkracht van huishoudens met kinderen die de kinderkorting nu niet volledig kunnen verzilveren, omdat ze te weinig loonheffing verschuldigd zijn. Dit effect is zichtbaar in de puntenwolken (figuur 4.4).

In 2008 wordt een aantal regelingen voor de ziektekosten herzien (zie kader). De no-claimteruggave van 255 euro wordt omgezet in een eigen risico van 150 euro. De invloed hiervan op de koopkracht is afhankelijk van de omvang van de ziektekosten van een huishouden. Circa 2 miljoen mensen met meerjarig onvermijdbare zorgkosten ontvangen volgend jaar een compensatie voor hun eigen risico van 47 euro, zodat zij per saldo nooit meer dan het gemiddelde aan eigen risico betalen. De aftrek buitengewone uitgaven (BU) wordt in 2008 beperkt, doordat de standaardpremies niet langer aftrekbaar zijn. Lang niet iedereen die recht heeft op aftrek buitengewone uitgaven blijkt hier ook gebruik van te maken. De koopkrachteffecten van de aanpassing van de regeling zijn zodoende afhankelijk van zowel het recht op aftrek als het feitelijke gebruik ervan. Voor huishoudens die geen gebruik maken van de regeling hebben de aanpassingen geen invloed op de koopkracht. Voor de huishoudens die wel gebruik maken van de regeling is het koopkrachteffect negatief als de verlaging van de drempel minder is dan de verlaging van de aftrek, terwijl het effect positief is als de verlaging van de drempel groter is dan de beperking van de aftrek.

Huishoudens met lage inkomens hebben in 2007 in het algemeen recht op aftrek of tegemoetkoming wegens buitengewone uitgaven. Door de veranderingen in deze regeling in 2008 valt hun aftrek lager uit of vervalt helemaal. De verlaging van de drempel weegt voor huishoudens met lage inkomens niet op tegen het wegvallen van de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW uit de aftrek. Voor gehuwde of samenwonende 65-plussers wordt het wegvallen van de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW uit de aftrek maar gedeeltelijk gecompenseerd door de lagere drempel. De koopkracht verslechtert voor 65-plus paren meer dan voor een alleenstaande 65-plusser met alleen AOW. Voor alleenstaande 65-plussers met een aanvullend

Koopkrachtontwikkeling afhankelijk van hoogte ziektekosten en gebruik buitengewone-uitgavenregeling

In 2008 wordt een aantal regelingen met betrekking tot de ziektekosten aangepast. De no-claimteruggave van 255 euro wordt vervangen door een eigen risico van 150 euro. Daarnaast wordt de buitengewone-uitgavenregeling, die onder meer geldt voor uitgaven in verband met ziekte, aangepast. De invloed van deze aanpassingen op de koopkracht is afhankelijk van de hoogte en de aard van de ziektekosten en het gebruik van de buitengewone-uitgavenregeling.

De omzetting van de no-claim in een lager eigen risico is gunstig voor volwassenen met hoge ziektekosten, maar ongunstig voor volwassenen met weinig of geen ziektekosten. Voor chronisch zieken met langdurig onvermijdbare kosten komt er een tegemoetkoming voor eigen betalingen, waardoor hun besteedbaar inkomen nog meer toeneemt.

Verandering in besteedbaar inkomen door overgang no-claim naar eigen risico

in euro

Volwassene met gemiddelde no-claimteruggave en eigen betalingen	0
Volwassene met volledige no-claimteruggave en geen eigen betalingen	- 61
Volwassene zonder no-claimteruggave en met maximale eigen betalingen	44
Idem, met compensatie voor chronisch zieken	91

De buitengewone-uitgavenregeling biedt een fiscaal vangnet voor belastingplichtigen van wie de draagkracht is aangetast door bepaalde buitengewone uitgaven. De buitengewone uitgaven zijn aftrekbaar voor zover zij meer bedragen dan een inkomensafhankelijke drempel van 11,5% (2007) van het verzamelinkomen. Binnen de buitengewone-uitgavenregeling kunnen onder meer de premies voor de ziektekostenverzekering worden afgetrokken en is er een vaste aftrekpost voor 65-plussers, arbeidsongeschikten en chronisch zieken van 808 euro (2007).

In 2008 wordt de buitengewone-uitgavenregeling gewijzigd: de premies zijn niet meer aftrekbaar, behalve die voor de aanvullende ziektekostenverzekering. Daarnaast wordt de drempel verlaagd naar 1,65% van het verzamelinkomen. De aanpassing in de regeling heeft alleen invloed op de koopkracht van degenen die er feitelijk gebruik van maken. De gevolgen voor de koopkracht zijn afhankelijk van de hoogte van de buitengewone uitgaven en van het inkomen. Door de wijzigingen zijn er huishoudens die in de oude situatie de drempel niet haalden en in de nieuwe wel en andersom.

Onderstaande tabel illustreert de veranderingen in besteedbaar inkomen voor enkele huishoudens. Bij veronderstelling hebben zij geen bijzondere ziektekosten, alleen de vaste aftrekposten en verplichte premies. In 2007 zijn dat de standaard premie minus de zorgtoeslag, de inkomensafhankelijke bijdrage ZVW en de vaste aftrek voor de huisapotheek (23 euro per persoon) en in 2008 alleen de huisapotheek. Voor 65-plussers komt hier in beide jaren de vaste aftrek voor ouderen bij. De tabel laat zien dat het besteedbaar inkomen afneemt voor de een en toeneemt voor de ander, afhankelijk van de vraag of de verlaging van de drempel wel of niet opweegt tegen de beperking van de aftrekbaarheid van ziektekosten. Wanneer zowel bij de huidige regeling als de aangepaste regeling recht op aftrek is, is de verandering in het besteedbaar inkomen onafhankelijk van de hoogte van de ziektekosten. Voor de 65-plusser in onderstaande tabel, is de verandering in het besteedbaar inkomen 26 euro, ook wanneer de ziektekosten hoger zijn dan alleen de standaard ziektekosten.

Verandering in besteedbaar inkomen door aanpassing aftrek buitengewone uitgaven

in euro

	Alleenverdiener modaal	65-plusser, alleenstaand, AOW + 10 000 euro
Standaard ziektekosten	- 31	26
Standaard ziektekosten en aanvullende verzekering	- 158	26

pensioen van 4000 euro of meer is het juist andersom. Voor hen doet de daling van de drempel het wegvallen van de inkomensafhankelijk bijdrage uit de aftrek meer dan teniet, waardoor de aftrek juist hoger is. Alleenstaande 65-plussers met een aanvullend pensioen van 4000 euro of meer hebben minder nadeel van de beperking van de BU dan alleenstaande 65-plussers zonder aanvullend pensioen.

Tabel 4.7 Koopkracht standaardhuishoudens (exclusief incidenteel), 2005-2008

	2005	2006 ^c	2007	2008
	mutaties in %			
Modaal, alleenverdiener met kinderen	- 1,8	1,6	1	- ¼
Modaal, alleenstaand	- 2,9	1,5	1	- ¼
2 x Modaal, alleenverdiener met kinderen	- 2,9	6,4	¾	- ¼
Tweeverdieners, 1½ x modaal met kinderen	- 2,2	0,9	1	- ¼
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen ^{a,b}	- 0,9	3,2	1	0
Minimumuitkeringsgerechtigde, alleenstaand ^{a,b}	- 2,1	1,4	1	0
AOW, alleenstaand	- 0,5	3,3	1	¼

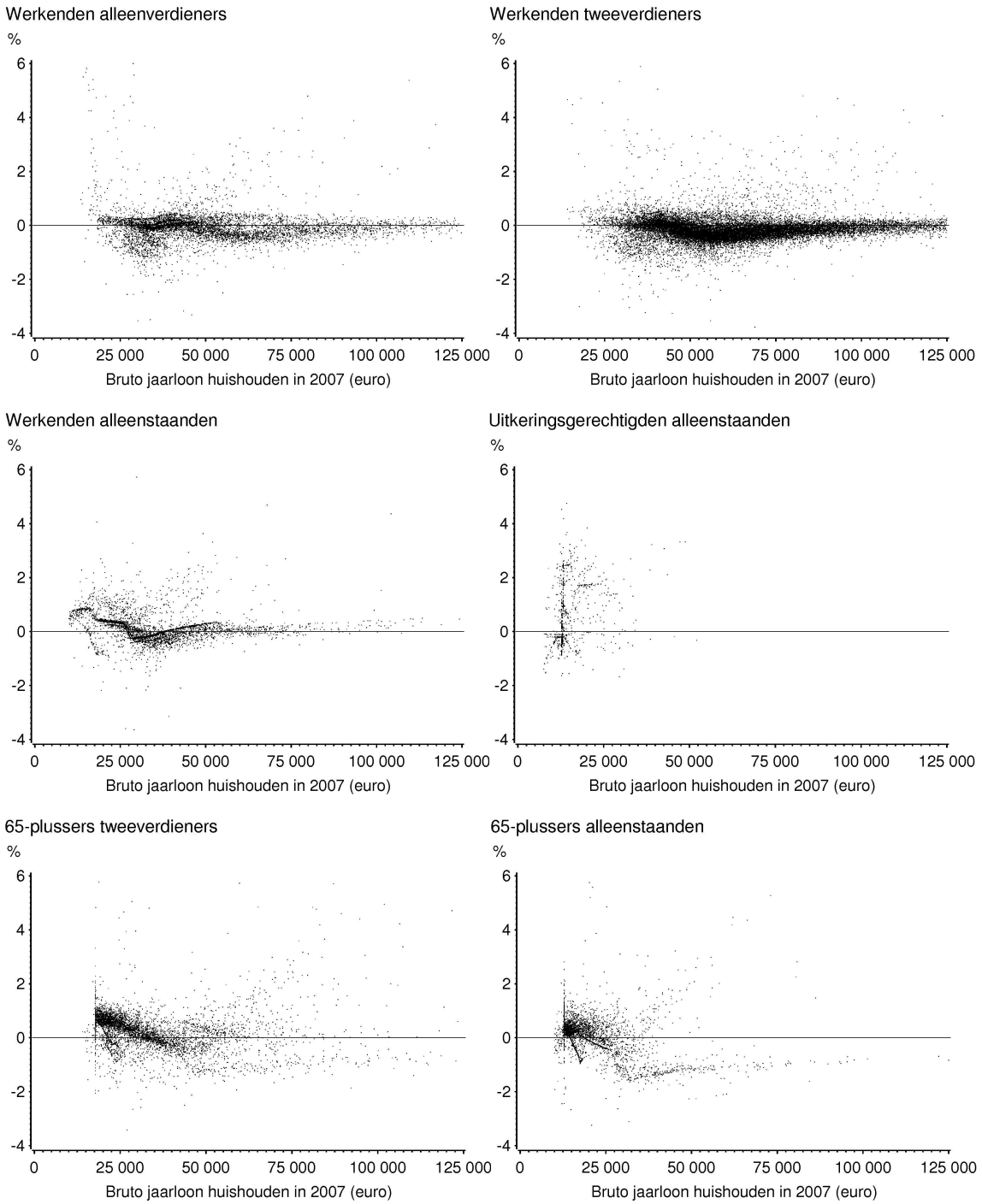
^a De koopkracht van huishoudens op minimumniveau met huurtoeslag neemt in 2007 0,1%-punt minder toe door de verlaging van de huurtoeslag met 2,75 euro per 1 juli 2006.

^b De koopkracht van minimumuitkeringsgerechtigden met kwijtschelding van de OZB voor gebruikers neemt in 2006 met ½%-punt minder toe, doordat zij niet profiteren van de afschaffing hiervan.

^c Vanaf 2006 inclusief (Teruggave) Buitengewone Uitgavenregeling voor standaardziektekosten.

De spreiding in koopkrachtontwikkeling bij huishoudens met lage inkomens door de beperking van de aftrekbaarheid van ziektekosten is goed zichtbaar in de puntenwolken (figuur 4.4). De huishoudens met lage inkomens die gebruik maken van de buitengewone-uitgavenregeling ondervinden door de aanpassingen in deze regeling een extra negatief koopkrachteffect ten opzichte van de huishoudens die geen gebruik maken van deze regeling. Bij de 65-plussers is er ook een tweedeling te zien bij de hogere inkomens. Door de verlaging van de drempel voor de buitengewone uitgaven zijn er huishoudens die in 2007 geen recht hadden op aftrek en in 2008 wel. Degenen die gebruik maken van dit recht gaan er relatief in koopkracht op vooruit.

Figuur 4.4 Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, mutaties in %, 2008

5 De collectieve sector

5.1 De collectieve uitgaven

Vooraf door de aanhoudend gunstige conjuncturele situatie op de arbeidsmarkt neemt naar verwachting het aantal werkloosheidsuitkeringen en de verhouding tussen het aantal inactieven en actieven aanzienlijk verder af. Desondanks is de reële groei van de collectieve uitgaven sinds 2004-2005 aanzienlijk versneld en komt dit jaar uit op 3% en volgend jaar op 2¾%. Dit reflecteert de omslag van netto ombuigingen naar netto intensiveringen vanaf de tweede helft van de vorige kabinetsperiode, met name door intensiveringen bij zorg, onderwijs, infrastructuur en veiligheid, en de sterk oplopende uitgaven voor de zorgtoeslag.

5.1.1 Uitvoeringsmutaties en beleidsuitgangspunten

In de raming is rekening gehouden met de Miljoenennota 2008 die de belangrijkste beleidsuitgangspunten voor 2007 en 2008 bevat. De wijzigingen in de beleidsuitgangspunten sinds het verschijnen van het *Centraal Economisch Plan 2007* (CEP 2007) vloeien voort uit het Coalitieakkoord, waarin de nieuwe coalitie haar voornemens voor de komende kabinetsperiode heeft gepresenteerd. Daarnaast zijn de uitvoeringsmutaties over 2007, zoals gerapporteerd in de Voorjaarsnota 2007 en het aanvullend beleidspakket uit de Miljoenennota 2008 verwerkt. Aangezien het kabinet de uitgavenkaders vaststelt op basis van de uitgavenontwikkeling in de Miljoenennota 2008, vindt nog geen uitgaventoetsing plaats.

Uitvoeringsmutaties 2007

Na afronding van het CEP 2007 hebben zich diverse uitvoeringsmutaties voorgedaan, waaruit een netto uitgavenverhoging van 1½ mld euro volgt.

Op de rijksbegroting in enge zin is per saldo sprake van een tegenvaller van ½ mld euro. De belangrijkste bijstellingen betreffen hogere uitgaven aan woonbeleid (¾ mld euro), onderwijs (¼ mld euro), ontwikkelingssamenwerking (¼ mld euro) en kinderopvang (¼ mld euro). De netto uitgaven voor het woonbeleid nemen met name toe door een hogere raming voor de huurtoeslag en het niet doorgaan van de betaalbaarheidshoofden huurwoningen. De extra onderwijsuitgaven worden veroorzaakt door hogere leerlingaantallen in het primair en voortgezet onderwijs en de groei van het aantal zorgleerlingen in het speciaal en het reguliere onderwijs. Voorts is onder meer sprake van incidenteel meevallende uitgaven van het infrastructuurfonds (¾ mld euro) en een lagere EU-afdracht (½ mld euro).

De collectieve zorguitgaven komen naar verwachting structureel 1 mld euro hoger uit. De uitgaven aan ziekenhuizen en medisch specialisten vallen ¼ mld euro hoger uit, de AWBZ-uitgaven ½ mld euro als gevolg van tegenvallers bij persoonsgebonden budgetten (PGB) en verpleging en verzorging. Verder leiden bijstellingen van onder andere de uitgaven aan de WMO tot ¼ mld euro hogere collectieve zorguitgaven.

Aanpassing beleidsuitgangspunten 2007

Per 1 juli 2007 is de uitkering voor volledig arbeidsongeschikten in WAO, WAZ en Wajong verhoogd (0,3 mld euro in 2007 en additioneel 0,25 mld euro in 2008). Voorts is besloten dat 45-50 jarigen worden vrijgesteld van de herbeoordelingoperatie WAO, WAZ en Wajong op basis van het nieuwe Schattingsbesluit. Deze maatregel leidt tot meer arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en minder WW- en bijstandsuitkeringen. Per saldo kost de maatregel in 2007 bijna 0,05 mld euro.

Bij de zorg is onder het nieuwe honoreringssysteem voor huisartsen dat in 2006 is ingegaan, meer gedeclareerd dan tevoren was verwacht. De groei van de declaraties was groter dan de groei van het gebruik van huisartsenzorg.¹⁶ Het kabinet gaat een maatregel nemen om de overschrijding van de uitgaven aan huisartsenzorg te beperken. De daadwerkelijke opbrengst van deze maatregel is met onzekerheid omgeven; het CPB boekt hiervoor een kleine 0,1 mld euro in.

Beleid 2008

Volgend jaar houden de ombuigingen en intensiveringen elkaar vrijwel in evenwicht. Hierbij is gecorrigeerd voor de omzetting van de no-claim in een eigen risico en de pakketuitbreiding in de zorg. Op de rijksbegroting in enge zin bedraagt de netto intensivering $\frac{3}{4}$ mld euro. De belangrijkste intensiveringen doen zich voor bij onderwijs (0,3 mld euro), kinderopvang (0,2 mld euro) en veiligheid (0,2 mld euro). Het kabinet investeert in de kwaliteit van het onderwijs, het terugdringen van het lerarentekort, het voorkomen van voortijdig schoolverlaten en het (gefaseerd) invoeren van maatschappelijke stages. Het budget dat extra beschikbaar komt voor kinderopvang wordt onder meer ingezet voor de harmonisatie van regelgeving van kinderopvang en peuterspeelzalen, voor voor- en vroegschoolse educatie en voor het verminderen van taalachterstanden. De intensiveringen in veiligheid zijn bestemd voor vergroting van de capaciteit van de veiligheidsketen en preventie. Daarnaast komt extra geld beschikbaar voor de op te richten centra voor jeugd en gezin (0,1 mld euro), subsidies voor duurzame energie en andere milieusubsidies (0,1 mld euro) en infrastructuur (0,1 mld euro).

De belangrijkste ombuigingen zijn de subsidietaakstelling, de verkoop van gebouwen en gronden van defensie en de verhoging van boetes van bedrijven en burgers (alle drie 0,1 mld euro). De opgelegde efficiëncytaakstelling voor het rijk brengt vanwege de fasering en flankerend beleid volgend jaar nog geen besparing met zich mee. Daarentegen leidt het niet uitkeren van de prijsbijstelling 2008 (met uitzondering van onderwijs, defensie en infrastructuur) tot een ombuiging in de volumesfeer van 0,2 mld euro.

In 2008 wordt op het terrein van de sociale zekerheid per saldo 0,1 mld euro bezuinigd, indien wordt afgezien van bovengenoemde maatregelen op het terrein van arbeidsongeschiktheid, die in 2008 tot 0,25 mld euro aan extra uitgaven leiden. Zo leidt de invoering van

¹⁶ Nivel, Bekostiging van de huisartsenzorg: vóór en na de stelselwijziging, monitor 2006, 2007.

premedifferentiatie in de WW tot een netto besparing op de werkloosheidsuitkeringen van 0,03 mld euro in 2008. Verder wordt het re-integratiebudget voor gemeenten in het kader van de bijstand met een kleine 0,1 mld euro gekort. Vanwege recente overschotten van gemeenten op dit zogenoemde W-deel vermindert het EMU-saldo van de lagere overheid met hetzelfde bedrag en heeft de maatregel geen effect op het EMU-saldo van de gehele collectieve sector. Ook wordt door het kabinet volgend jaar geïntensiveerd in de sociale zekerheid. Zo worden 5 000 tijdelijke brugbanen gecreëerd voor werkloze herbeoordeelde arbeidsongeschikten met een grote afstand tot de arbeidsmarkt (0,06 mld euro).

Verder wijzigt de budgetteringsystematiek bij de WWB. In het Bestuurlijk Akkoord met de VNG is overeengekomen dat het macrobudget voor de jaren 2008-2011 meerjarig wordt vastgesteld op basis van de MLT-raming van het CPB van september 2007. Dit vaste budget zal jaarlijks worden gecorrigeerd voor de effecten van rijksbeleid, voor de loon- en prijsbijstellingen en voor de conjunctuur indien deze buiten een bepaalde bandbreedte afwijkt van de MLT-raming. Na vaststelling van de budgetten op basis van de MLT-raming zullen de budgetten voor 2008 en verder dus niet meer worden aangepast op basis van realisatiegegevens.

De premiegefinancierde zorguitgaven nemen als gevolg van de beleidsmaatregelen per saldo af met een kleine 2/4 mld euro. In de ZVW wordt de no-claimteruggaveregeling vervangen door een verplicht eigen risico van 150 euro waardoor de uitgaven aan de ZVW afnemen met ongeveer 1,4 mld euro. Daarbij is verondersteld dat het gedragseffect van een no-claimteruggaveregeling met een no-claim van 255 euro ongeveer gelijk is aan dat van een verplicht eigen risico van 150 euro. Door een uitbreiding van het verzekerde pakket van de ZVW met de anticonceptiepil, tandheelkundige zorg voor jongeren van 18 tot en met 21 jaar en een geringe intensivering bij de kraamzorg nemen de uitgaven aan de ZVW met circa 0,2 mld euro toe. Als gevolg van de bovenstaande maatregelen nemen de collectief gefinancierde uitgaven per saldo met 1,2 mld euro af en de privaat gefinancierde zorguitgaven met een zelfde omvang toe.

De beoogde invoering van maatstafconcurrentie in de ziekenhuiszorg vindt in 2008 nog niet plaats. Om toch de uitgaven aan ziekenhuiszorg te beheersen wordt een tariefmaatregel genomen. De uiteindelijk opbrengst van deze tariefmaatregel hangt mede af van gedragsreacties en wordt geschat op 0,1 mld euro. Voorts wordt 0,3 mld euro omgebogen bij de uitgaven aan geneesmiddelen. In een afspraak met VWS heeft de farmaceutische industrie aangegeven dat ze de prijzen van generieke middelen verder zullen verlagen. Het zorgopleidingsfonds (0,8 mld euro) wordt vanaf 2008 structureel overgeheveld van de ZVW naar de begroting. Hierdoor nemen de premiegefinancierde collectieve zorguitgaven af, maar blijven de totale collectieve zorguitgaven ongewijzigd.

De uitgaven aan de AWBZ komen als gevolg van een intensivering 0,3 mld euro hoger uit. De intensivering beoogt vooral het verbeteren van de kwaliteit van zorg en het vergroten van de productie. Daarnaast is er in 2008 sprake van een tariefverlaging voor instellingen in de AWBZ

die tot een kleine ombuiging leidt. Verder worden de aanspraken op ondersteunende begeleiding (OB) beperkt en de extramurale bekostiging in de AWBZ aangepast waardoor de uitgaven 0,2 mld euro lager uitvallen. Voor de OB vervalt de grondslag somatisch voor nieuwe indicaties. Bestaande indicaties blijven uiterlijk tot 1 januari 2009 geldig. Bovendien wordt het tarief voor OB verlaagd.

5.1.2 De ontwikkeling van de collectieve uitgaven

De bruto collectieve-uitgavenquote stijgt in 2007 voor het eerst sinds 2003 naar 46,4% BBP om in 2008 licht door te stijgen. De reële groei van de collectieve uitgaven¹⁷ is sinds 2004-2005 aanzienlijk versneld en komt dit jaar uit op 3% en volgend jaar op 2¾%. Dit reflecteert de omslag van netto ombuigingen naar netto intensiveringen vanaf de tweede helft van de vorige kabinetsperiode. De nadruk ligt hierbij op intensiveringen bij zorg, onderwijs, infrastructuur en veiligheid. In 2007 en 2008 gaat de prijsstijging van de collectieve uitgaven aanzienlijk uit boven de prijsstijging van het BBP. Deze ruilvoetverslechtering komt door de reële loonstijging in de marktsector, die doorwerkt naar het loongevoelige deel van de collectieve uitgaven. Dit wordt versterkt door een aanzienlijke prijsstijging bij de zorgtoeslag (functie sociale zekerheid), als gevolg van de sterk stijgende ZVW-premie, en door de verhoging van de uitkering voor volledig arbeidsongeschikten per 1 juli 2007.

De netto collectieve-uitgavenquote ontwikkelt zich volatieler dan de bruto quote. Dit wordt hoofdzakelijk veroorzaakt door de ontwikkeling in de niet-belastingmiddelen uit gasbaten. Ondanks de licht gestegen olieprijs nemen de gasbaten af van 1,5% BBP in 2006 tot 1,2% BBP in 2007. Dit komt door de hoge temperaturen in de eerste helft van dit jaar, waardoor veel minder gas is afgezet, en de appreciatie van de euro ten opzichte van de Amerikaanse dollar. Volgend jaar stijgen de gasbaten naar 1,8% BBP, uitgaande van normale temperaturen en een verdere stijging van de olieprijs. Deze kabinetsperiode wordt uitgegaan van een vaste voeding van het FES, waardoor meevallers (tegenvallers) in de aardgasbaten volledig ten gunste (ten laste) komen van het EMU-saldo.

Openbaar bestuur, veiligheid en defensie

Het volume van de uitgaven aan openbaar bestuur daalt zowel in 2007 als in 2008. Dit weerspiegelt de volumetaakstellingen van het vorige kabinet voor 2007 en de ombuigingen van het nieuwe kabinet voor 2008. Doordat het volume van het BBP wel groeit, betekent dit dat de uitgavenquote openbaar bestuur voor het eerst sinds 1974 onder de 10% BBP uitkomt.

Bij de functie veiligheid is in 2007 sprake van een volumegroei van 1¾%. Dit houdt verband met de intensiveringen voor terrorismebestrijding en het gevangeniswezen. In 2008 loopt de volumestijging op naar 3% als gevolg van de maatregelen uit het Coalitieakkoord. Er wordt extra geld besteed aan preventie en vergroting van de capaciteit van de veiligheidsketen.

¹⁷ De nominale groei gedeïndeerd met de prijsstijging van het BBP.

Daarnaast stijgen de politiebudgetten conform een jaarlijks accres dat is gekoppeld aan de bevolkingsgroei.

Tabel 5.1 Kerngegevens collectieve sector, 2004-2008	2004	2005	2006	2007	2008
	% BBP				
Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen	28,5	28,3	29,5	29,8	29,6
w.v. beloning werknemers	10,0	9,7	9,4	9,4	9,4
materiële aankopen	7,2	7,1	7,1	7,0	6,9
investerings	3,2	3,3	3,3	3,3	3,2
uitkeringen in natura	8,2	8,1	9,8	10,1	10,0
Overdrachten in geld	15,1	14,5	14,5	14,4	14,6
w.v. subsidies (incl. EU)	1,7	1,5	1,4	1,5	1,5
overige overdrachten in geld	13,4	13,0	13,0	12,9	13,2
w.v. huishoudens	10,7	10,3	10,4	10,2	10,2
bedrijven	0,4	0,3	0,2	0,4	0,4
buitenland	2,2	2,4	2,4	2,3	2,5
Rente	2,5	2,4	2,2	2,2	2,2
Bruto collectieve uitgaven ^a	46,1	45,2	46,2	46,4	46,5
Niet-belastingmiddelen	6,8	7,0	7,4	6,6	7,1
w.v. materiële verkopen	3,3	3,4	3,2	3,2	3,1
gasbaten	1,0	1,1	1,5	1,2	1,8
overige inkomsten	2,5	2,6	2,7	2,3	2,2
Netto collectieve uitgaven	39,3	38,2	38,9	39,7	39,3
Collectieve lasten	37,5	37,9	39,5	39,5	40,0
w.v. belastingen	23,6	24,8	25,3	25,9	26,3
premies wettelijke sociale verzekering	13,9	13,1	14,2	13,6	13,7
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector	- 1,7	- 0,3	0,6	- 0,3	0,7
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	52,4	52,3	48,1	46,8	44,8
	mutaties in % per jaar				
Diversen					
Reële bruto collectieve uitgaven	0,4	- 0,4	5,3	3	2¾
Werkgelegenheid sector overheid	- 1,8	0,1	0,6	½	¾
Werkgelegenheid zorg (incl. zelfstandigen)	3,6	1,5	2,2	2½	2½
Loonvoet sector overheid	3,7	1,2	1,1	3¼	4
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (IMOC) ^b	1,2	1,6	2,5	1¾	2½
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	67,0	67,8	66,3	64½	63½
^a	Door de financieringsverschuivingen in verband met het nieuwe zorgstelsel zijn de bruto collectieve uitgaven in 2006 met 1,5% BBP toegenomen.				
^b	Gecorrigeerd voor de vertekening door de exploitatiesaldi van de zorgverzekeraars.				

De uitgaven voor defensie blijven dit jaar constant en laten volgend jaar een kleine daling zien. Dit is de resultante van extra middelen ten behoeve van de lopende vredesmissies en kostenbesparingen door de vermindering van het aantal militairen.

Infrastructuur en onderwijs

De investeringen in infrastructuur nemen in 2007 en 2008 naar verwachting sterk toe. Het betreft vooral investeringen in de aanleg van wegen, die zijn vertraagd door de problematiek inzake de luchtkwaliteit. In 2008 komen extra middelen beschikbaar voor aanleg van wegen, het verbeteren van de regionale bereikbaarheid en het spoor.

Het volume van de onderwijsuitgaven zal dit jaar met 1½% groeien; voor komend jaar wordt een groei van 1¾% verwacht. Dit weerspiegelt de ontwikkeling van de leerlingenaantallen, de beleidsmaatregelen van het vorige kabinet en de intensiveringen van het nieuwe kabinet.

Zorg

De groeicijfers voor de functie zorg waaronder de premiegefinancierde zorguitgaven (AWBZ en ZVW) worden in 2007 en 2008 sterk vertekend door financieringsverschuivingen. In 2007 wordt ruim 1¼ mld euro aan huishoudelijke verzorging overgeheveld van de AWBZ naar de gemeenten (WMO). Tevens wordt in 2008 een aantal onderdelen van de GGZ met een totale omvang van bijna 3 mld euro overgeheveld naar de ZVW. Verder leidt de omzetting van de no-claimteruggaveregeling in een verplicht eigen risico tot een financieringsverschuiving van bijna 1½ mld euro van collectieve zorguitgaven naar privaatgefinancierde zorguitgaven. Als voor de verschuivingen wordt gecorrigeerd, neemt het volume van de functie zorg in beide jaren met circa 4% toe.¹⁸

	2005	2008	2006	2007	2008	2006	2007	2008
	% BBP		volumemutaties in %			prijsmutaties in %		
Openbaar bestuur	10,6	9,9	- 0,8	- ¼	0	2,4	2½	3
Veiligheid	1,8	1,8	0,0	1¾	3	2,3	2¾	3¼
Defensie	1,2	1,2	4,8	0	- ½	2,2	2½	3¼
Infrastructuur	1,7	1,8	0,8	5¾	4¼	2,8	2¾	2½
Onderwijs	5,1	5,1	2,0	1½	1¾	2,7	2¾	3¼
Collectieve zorg ^a	7,2	8,8	26,0	4¼	1¼	1,2	2¾	2
Sociale zekerheid ^b	11,1	11,2	4,8	0	½	1,7	3	4½
Overdrachten aan bedrijven	1,8	1,9	- 4,6	15½	2¾	1,9	1½	2
Internationale samenwerking	2,4	2,5	2,5	- ½	12½	1,9	1½	2
Rente	2,4	2,2	- 0,1	- 1¼	¾	- 2,0	5¾	3¼
Bruto collectieve uitgaven	45,2	46,5	5,4	1¾	1½	1,8	2¾	3¼
Niet-belastingmiddelen	7,0	7,1	5,5	- 8¼	11¾	3,9	2½	¾
Netto collectieve uitgaven	38,2	39,3	5,4	3½	- ¼	1,4	2¾	3½
Bruto binnenlands product			3,0	2¾	2½	1,9	1½	2

^a Als gecorrigeerd wordt voor de invoering van de ZVW, is de volumegroei in 2006 4%.

^b Vanaf 2006 inclusief zorgtoeslag.

¹⁸ De functie zorg is een breder begrip dan ZVW en AWBZ samen. Onder andere de WMO maakt er ook deel van uit.

In 2007 bedraagt de gecorrigeerde volumegroei van de AWBZ naar verwachting bijna 5% en in 2008 3¼%. De verwachte volumegroei ligt hoger dan de gemiddelde groei in de afgelopen drie jaar. Voor 2007 is dat vooral het gevolg van tegenvallers bij de sector verpleging en verzorging en bij de persoonsgebonden budgetten. In 2008 komt de hogere groei vooral tot stand door de intensivering uit het Coalitieakkoord en nadien gevoerd beleid. Zo neemt als gevolg van de intensivering niet alleen de kwaliteit van zorg toe (meer zorg per patiënt) maar krijgen ook meer mensen zorg. Verder hebben de beperking van de ondersteunende begeleiding en de aanpassing van de extramuraal bekostiging een drukkend effect op de volumegroei.

De gecorrigeerde volumegroei van de curatieve zorg (ZVW) bedraagt voor 2007 naar verwachting 3½% en voor 2008 ongeveer 3¾%. Dit ligt iets hoger dan de onderliggende volumegroei op basis van het zorgscenario, terwijl de prijsstijging lager ligt. Dat is grotendeels het gevolg van de tariefmaatregel bij de ziekenhuizen en de verlaging van het uurloon en de reactie van ziekenhuizen en medisch specialisten daarop. Zij zullen trachten door een hogere volumegroei de gevolgen van die maatregelen te beperken. De prijsontwikkeling voor de curatieve zorg bedraagt naar verwachting 1¾% in 2007 en 1¼% in 2008. Voor 2008 ligt de stijging van de zorgprijs ruim onder die van de BBP-prijs ondanks het feit dat de arbeidsproductiviteitsstijging in de zorg naar verwachting achterblijft bij de marktsector. Redenen zijn de tariefmaatregel voor ziekenhuizen, de verlaging van het uurloon van de specialisten en het verlagen van de prijzen van generieke geneesmiddelen.

Sociale zekerheid

In 2007 dalen de uitgaven aan sociale zekerheid met 0,1% BBP naar 11,2% BBP en blijven deze in 2008 constant. De onderliggende ontwikkeling wordt echter vertekend door enkele financieringsverschuivingen. Bij de uitgaven aan kinderopvang is in 2007 sprake van een stijging met ¾ mld euro. Dit is een financieringsverschuiving, omdat de verplichte werkgeversbijdrage nu via de overheidsuitgaven naar de kinderopvang wordt gesluisd. Door de omzetting van de kinderkorting in het kindgebonden budget in 2008 is sprake van een verschuiving van lasten naar uitgaven van ¾ mld euro. Zonder deze verschuivingen daalt de collectieve-uitgavenquote voor sociale zekerheid in deze jaren met ¼% BBP. Deze daling wordt hoofdzakelijk bepaald door een verdere afname van het aantal uitkeringen, met daartegenover een stijging van de uitgaven aan de zorgtoeslag in 2007 en 2008 met in totaal 1 mld euro door de geprojecteerde toename van de nominale zorgpremie en een stijging van de arbeidsongeschiktheidsuitkeringen met 0,4 mld euro in 2007. De laatst genoemde factoren leiden er - in combinatie met de koppeling van de uitkeringen aan de loon- en prijsontwikkeling - tevens toe dat de prijsmutatie van de uitgaven aan sociale zekerheid die van het BBP overtreft.

Overige uitgaven

Het volume van de netto overdrachten aan bedrijven laat in 2007 een sterke stijging zien. Dit komt door een afname van de schaderestituties in het kader van de exportkredietverzekeringen. In 2005 en 2006 zijn incidenteel grote bedragen ontvangen door vervroegde terugbetaling door een aantal landen. De volumemutatie voor 2008 van bijna 3% is met name het gevolg van maatregelen uit het Coalitieakkoord. Tegenover de subsidietaakstelling van het nieuwe kabinet staan extra subsidies voor milieu, openbaar vervoer, ondernemerschap en innovatie.

De afdrachten aan de EU en de gelden voor ontwikkelingssamenwerking domineren samen de uitgaven aan internationale samenwerking. De volumedaling in 2007 is de resultante van hogere uitgaven aan ontwikkelingssamenwerking, die meelopen met de ontwikkeling van het BNP, en een meevaller bij de EU-afdrachten als gevolg van de onderuitputting op de EU-begroting in 2006. De sterke volumetoename in 2008 wordt in de eerste plaats veroorzaakt door de EU-afdrachten, in samenhang met een stijging van het budget van de EU. Daar staat tegenover dat op Europees niveau is afgesproken dat Nederland vanaf 2007 per jaar 1 mld euro korting krijgt op de afdracht aan de EU. Evenals in de meerjarencijfers is verondersteld dat deze korting in 2009 met terugwerkende kracht wordt verrekend. Voorts is volgend jaar naar verwachting sprake van aanzienlijke uitgaven (0,7 mld euro) voor schuldsanering van de Nederlandse Antillen. Daarnaast stijgen de uitgaven aan ontwikkelingssamenwerking door de intensiveringen uit het Coalitieakkoord.

De rentelastquote blijft in 2007 en 2008 op hetzelfde niveau als in 2006. Tegenover de dalende schuldquote staat een stijgende rentevoet.

5.1.3 Uitkeringsvolume en i/a-ratio

Het aantal uitkeringen neemt in 2007 en 2008 verder af, ondanks een forse stijging van het aantal AOW-uitkeringen als gevolg van de vergrijzing. Onder invloed van de gunstige conjunctuur daalt vooral het aantal WW- en bijstandsuitkeringen. De gunstige conjunctuur leidt

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Uitkeringsvolumes^a						
AOW	2264	2300	2340	2380	2420	2470
ANW	125	120	114	110	105	100
ZW totaal	335	304	319	356	380	380
AO totaal	813	796	773	722	710	700
WW	238	280	285	243	185	150
WWB	328	337	335	319	290	275
Totaal	4103	4137	4165	4129	4090	4070
Actieven ^b	6213	6176	6145	6224	6340	6410
i/a-ratio	66,0	67,0	67,8	66,3	64½	63½

^a In duizenden uitkeringsjaren met uitzondering van de WWB (in personen).
^b Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.

tevens tot een aanzienlijke uitbreiding van de werkgelegenheid. Door dit alles daalt het aantal inactieven ten opzichte van het aantal actieven (de i/a-ratio) zowel dit jaar als volgend jaar.

Het aantal AOW-uitkeringen neemt in 2007 en 2008 met bijna 2% per jaar toe. Door de vergrijzing ligt de groeivoet iets hoger dan in voorgaande jaren. Het aantal nabestaandenuitkeringen daalt, omdat de uitkering voor nieuwe gevallen sinds 1996 inkomensafhankelijk is geworden. Het ziekteverzuim loopt dit jaar naar verwachting nog iets verder op als gevolg van de gunstige conjuncturele arbeidsmarktsituatie om daarna te stabiliseren.

De daling van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen zet ook in 2007 en 2008 door. Vooral beleidswijzigingen zijn hieraan debet. Allereerst is de instroom in de WIA aanzienlijk lager dan voorheen de instroom in de WAO, onder meer als gevolg van de aanpassing van het zogenoemde Schattingsbesluit, de verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte tot twee jaar en het vervallen van de uitkering voor personen die tussen 15 en 35% arbeidsongeschikt zijn. Daarnaast vergroot de herkeuringsoperatie van WAO'ers jonger dan 45 tijdelijk de uitstroom uit het WAO-bestand. Tot slot leidt de afschaffing van de WAZ tot een geleidelijke jaarlijkse daling van het WAZ-bestand vanaf 2004. Daarentegen blijft het beroep op de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Wajong) fors stijgen (zie tekstkader). In 2007 en 2008 wordt een nieuwe instroom met bijna 13 000 personen per jaar verwacht. In 2006 bedroeg de instroom 13 600 personen, maar dit cijfer is opwaarts vertekend door een wijziging in de registratie als gevolg van de Walvis-operatie.

De gunstige conjuncturele ontwikkeling en enkele beleidsmaatregelen leiden dit en volgend jaar tot een flinke daling van het WW-bestand. De beleidseffecten komen onder andere voort uit het afschaffen van de vervolguitkering in 2003, het aanscherpen van de referte-eisen in april 2006 en het verkorten van de duur van de loongerelateerde uitkeringsperiode in 2006. De daling van het WW-volume in 2007 en 2008 wordt voor een derde bepaald door deze beleidsmaatregelen.

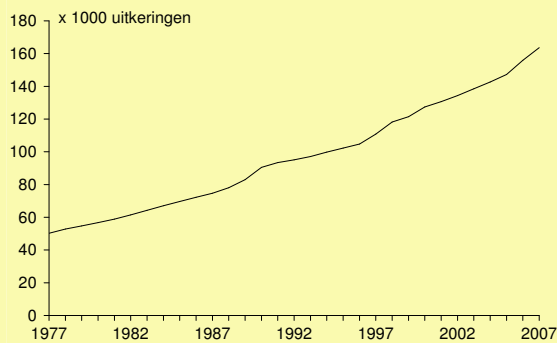
De gunstige conjunctuur leidt ook tot een forse verdere vermindering van het aantal bijstandsuitkeringen in 2007 en 2008. Echter, beleidsmaatregelen als het herkeuren van WAO'ers, de hervorming van de WW en het generaal pardon voor asielzoekers onder de oude vreemdelingenwet beperken deze daling bij de bijstand enigszins. Het aantal bijstandsuitkeringen aan personen jonger dan 65 jaar bedraagt in 2007 naar raming ruim 290 000, tegen 319 000 in 2006. Het bijstandsvolume relevant voor de definitieve vaststelling van het macrobudget 2007 in het kader van de Wet Werk en Bijstand komt iets hoger uit.¹⁹ Een iets sterkere afname van de werkloze beroepsbevolking dan eerder voorzien en het generaal pardon zorgen er per saldo voor dat dit voor het budget relevante volume iets hoger ligt dan de raming in het CEP 2007.

¹⁹ Zie voor een uitvoeriger beschrijving van de raming van het bijstandsvolume: Frans Suijker, Raming van het bijstandsvolume in MEV 2008 en Actualisatie Economische Verkenning 2008 - 2011, CPB Memorandum, www.cpb.nl.

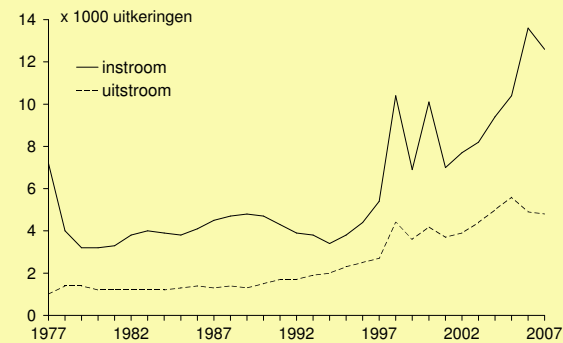
Bijna één op de twintig 18-jarigen komt in de Wajong

De afgelopen jaren is het beroep op de Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening Jonggehandicapten (Wajong) fors toegenomen (zie onderstaande figuren). De instroom per jaar is bijna verdubbeld van 7 000 in 2001 tot 13 600 in 2006. Inmiddels is voor een cohort 18-jarigen de kans dat iemand in de Wajong terecht komt op 18-jarige leeftijd of later één op de eenentwintig. Het totaal aantal uitkeringen bedraagt in 2006 155 000. Hiervan heeft 42% een verstandelijke, 40% een psychische en 18% een fysieke beperking. Bij de huidige in- en uitstroombepalingen zal het aantal Wajong'ers na 2040 boven de 300 000 uitkomen en groter zijn dan het aantal personen in de IVA respectievelijk WGA.

Aantal Wajong-uitkeringen, 1977-2007

In- en uitstroom Wajong, 1977 - 2007

De Wajong is een inkomensvoorziening voor personen van 18 jaar of ouder die op jonge leeftijd gehandicapt zijn geworden. De uitkering voor een volledig arbeidsongeschikte Wajong'er bedraagt 75% van het wettelijk minimumloon en kan duren tot het 65e jaar. In 2006 werd in totaal voor bijna 2 mld euro aan Wajong-uitkeringen verstrekt, gefinancierd uit de algemene middelen. In 1998 is de instroom in de Wajong al op een hoger niveau komen te liggen omdat vanaf die tijd naast personen die op 18-jarige leeftijd gehandicapt waren, ook studerende zonder arbeidsverleden een Wajong-uitkering konden krijgen.

Waarom is het aantal Wajong'ers zo sterk gestegen? In de eerste plaats is de bekendheid van de Wajong groter geworden door veranderingen in de organisatie rondom jonggehandicapten, bijvoorbeeld de samenwerking tussen UWV en speciaal onderwijs en praktijkonderwijs. Daarnaast worden nieuwe ziektebeelden zoals bepaalde stoornissen in het autistisch spectrum vaker als diagnose gesteld voor een Wajong-uitkering. Voorts hebben gemeenten er sinds 2004 financieel belang bij om personen die daarvoor in aanmerking komen, een Wajong-uitkering te laten ontvangen in plaats van een bijstandsuitkering. Gemeenten betalen de bijstand immers uit hun eigen budget, terwijl de Wajong uit de algemene middelen wordt verstrekt. Verhoging van de Wajong-uitkering voor volledig arbeidsongeschikten per 1 juli 2007 van 70 naar 75% van WML en afschaffing van de bijstand voor personen jonger dan 27 jaar kunnen in de toekomst het beroep op Wajong in plaats van de bijstand verder stimuleren.

Slechts een bescheiden deel van de Wajongpopulatie slaagt erin werk te krijgen ondanks bestaande re-integratie-instrumenten zoals de no-risk polis, een loondispensatieregeling, de jobcoach en proefplaatsingen. Een kwart van de Wajong'ers werkt, waarvan tweederde via sociale werkvoorziening. De uitstroom uit de Wajong vanwege herstel of herbeoordelingen ligt op circa 2000 personen per jaar. Recent is het SER-advies *Meer jonggehandicapten aan het werk* verschenen dat o.a. adviseert tot extra investeringen in het onderwijs voor deze groep, een betere afstemming tussen betrokken organisaties en individuele ondersteuning op maat. Andere mogelijkheden om de participatie van jonggehandicapten te verhogen zijn bijvoorbeeld enige beperking van de toegang tot de Wajong voor personen met minder ernstige stoornissen, inkorting van de duur van de uitkering voor Wajong'ers waarvoor arbeidsparticipatie niet is uitgesloten, of verbetering van de prikkelwerking door gemeenten verantwoordelijk te maken voor uitvoering van de Wajong onder toepassing van de budgetteringsystematiek uit de bijstandswet.

De budgetteringsystematiek WWB wijzigt in 2008. Na vaststelling van de budgetten op basis van de MLT in het najaar van 2007 zullen de budgetten voor 2008 en verder niet meer worden aangepast voor realisatiegegevens. Hierdoor worden door extra gemeentelijke inspanningen gegenereerde overschotten op het bijstandsbudget pas in 2012 afgeroomd door het rijk, in plaats van vanaf 2009, en ontstaat mogelijk een iets grotere prikkel voor gemeenten tot preventie en re-integratie. Verondersteld is dat dit leidt tot een extra jaarlijkse daling van het bijstandsvolume met 2000 uitkeringen in de periode 2008-2011. Bij eventueel tegenvallende realisatiecijfers dienen gemeenten het tekort zelf bij te passen.

5.2 De collectieve lasten

De lasten worden dit jaar met 1 mld euro verlicht en volgend jaar met 5 mld euro verzwaaard. Dit laatste weerspiegelt zowel nieuw beleid als hogere ZVW-premies door stijgende zorguitgaven en het wegwerken van exploitatietekorten. Endogeen groeien de collectieve lasten dit jaar en volgend jaar gemiddeld vrijwel in lijn met de ontwikkeling van het BBP.

5.2.1 Beleidsuitgangspunten

De beleidsuitgangspunten voor 2007 zijn sinds het CEP 2007 niet veranderd. Wel is volgens voorlopige realisatiecijfers de nominale ZVW-premie voor 2007 13 euro lager uitgekomen dan waarvan bij het CEP 2007 werd uitgegaan.

In 2008 worden de lasten met 5 mld euro verzwaaard, waarvan 3 mld euro ten laste van gezinnen, 1 $\frac{3}{4}$ mld euro ten laste van bedrijven en $\frac{1}{4}$ mld euro ten laste van de overheid als werkgever. Dit is hoofdzakelijk het gevolg van een stijging van de ZVW-premies, het beleidspakket van het nieuwe kabinet en een lastenverlichting bij de vennootschapsbelasting (“Werken aan winst”).

Als gevolg van ontwikkelingen in de curatieve zorg nemen de microlasten met 4 mld euro toe. Om te beginnen stijgen de zorguitgaven naar verwachting met 1 $\frac{1}{2}$ mld euro. Verder is aangenomen dat verzekeraars in 2008 quitte zullen spelen, waar zij in 2007 naar verwachting nog een verlies van bijna $\frac{1}{2}$ mld euro zullen maken. Het deels inlopen van de exploitatietekorten van het zorgverzekeringsfonds uit 2006 en 2007 leidt tot 2 mld euro hogere premies. Bij deze uitgangspunten stijgen de ZVW-premies in 2008 met ongeveer 4 mld euro. Hiervan wordt $\frac{1}{2}$ mld euro gerealiseerd door een endogene stijging van de grondslag van de inkomensafhankelijke bijdrage, onder meer samenhangend met de sterke stijging van de reële loonvoet. De rest wordt gefinancierd door tariefstijgingen en leidt daarom tot een stijging van de microlasten van 3 $\frac{1}{2}$ mld euro. De stijging van de inkomensafhankelijke ZVW-bijdrage van werkgevers betekent een stijging van het bruto loon waarover de loon- en inkomstenheffing wordt geheven; dit leidt tot een additionele stijging van de microlasten met $\frac{1}{2}$ mld euro.

Bij de microlastenontwikkeling blijven financieringsverschuivingen buiten beschouwing. In 2008 hebben deze een grote invloed op de feitelijke ontwikkeling van de ZVW-premies. De gemiddelde nominale premie daalt naar verwachting van 1103 naar 1057 euro. Daar staan echter het vervallen van de no-claimteruggave van gemiddeld 91 euro en de nieuwe eigen betalingen van gemiddeld 109 euro als gevolg van het verplichte eigen risico tegenover. Als ook wordt gecorrigeerd voor de met pakketverbreding samenhangende financieringsschuif van 13 euro, neemt de gemiddelde nominale betaling per volwassene volgend jaar met ongeveer 141 euro toe.

De indirecte belastingen van het rijk worden volgend jaar met 1 mld euro verzwaard. Het betreft hier vooral milieubelastingen, zoals invoering van een belasting op verpakkingen, verhoging van belastingen op milieuonvriendelijke brandstoffen en energie, vliegbelasting²⁰ en verhoging van de BPM voor milieuonvriendelijke voertuigen. Het doel hiervan is milieuvervuiling beter in de marktprijzen tot uitdrukking te laten komen en daarmee duurzame consumptie en productie te stimuleren. Daarnaast wordt de accijns op sigaretten en shag verhoogd, teneinde de negatieve effecten van roken op de gezondheid te beperken. Sommige van deze maatregelen worden halverwege 2008 van kracht. Vandaar dat de effecten op de lasten, de overheidsfinanciën en de koopkracht deels in 2008 vallen en deels in 2009.

De vliegbelasting betreft een heffing op passagiers vertrekkend van de 5 grootste Nederlandse luchthavens; vertrek van passagiers van kleinere luchthavens, transferverkeer en vracht worden niet belast. Hierbij wordt de heffing gedifferentieerd naar bestemming: voor afstanden korter dan 2500 km wordt het tarief 11,25 euro; voor langere afstanden wordt een vier maal zo hoog tarief gerekend (45 euro). Deze verhouding tussen het lage en hoge tarief is gelijk aan de verhouding die in de vliegbelasting in het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk geldt.

Bij de directe belastingen van het rijk is per saldo sprake van een lastendrukstijging met ¼ mld euro. Hiervan hangt ½ mld samen met ontwikkelingen in de financiering van de zorg (grondslageffect loon- en inkomstenheffing). Daarnaast is sprake van lastenverzwaringen door de invoering van een volledige VPB-plicht voor woningcorporaties (½ mld euro), versoberen van de buitengewone-uitgavenaftrek voor ziekte en invaliditeit (¼ mld euro op de belastingen²¹), en verhoging van het tarief van de tweede schijf. Dit wordt echter weer gecompenseerd door een verlaging van het tarief van de eerste schijf (-¼ mld euro) en lastenverlichting bij de vennootschapsbelasting in het kader van “Werken aan Winst” (-¾ mld euro).

Sinds 2006 wordt over de commerciële activiteiten van woningcorporaties vennootschapsbelasting geheven. Het kabinet wil vanaf komend jaar ook over de winsten bij de niet-commerciële activiteiten van woningcorporaties vennootschapsbelasting gaan heffen.

²⁰ Hiervan komt naar verwachting de helft ten laste van buitenlandse bedrijven en gezinnen. Dit deel is niet relevant voor de microlastenontwikkeling van Nederlandse bedrijven en gezinnen.

²¹ Inclusief het effect op de premieontvangsten gaat het om ½ mld euro.

Tabel 5.4 Sociale lasten bedrijven en gezinnen, 2006-2008

	2006	2007	2008
	%		
Tarieven			
AOW-premie	17,90	17,90	17,90
ANW-premie	1,25	1,25	1,25
AWBZ-premie	12,55	12,00	12,00
Premie volksverzekeringen	31,70	31,15	31,15
Belastingtarief eerste schijf	2,45	2,50	2,45
Belastingtarief tweede schijf	9,75	10,25	10,70
Gecombineerd tarief eerste schijf	34,15	33,65	33,60
Gecombineerd tarief tweede schijf	41,45	41,40	41,85
Idem 65+ eerste schijf	16,25	15,75	15,70
Idem 65+ tweede schijf	23,55	23,50	23,95
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00
Aof-basispremie werkgever	5,40	5,15	5,65
Aok gedifferentieerde premie werkgever	1,00	0,50	0,15
Whk premie UWV werkgever	0,00	0,75	0,60
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,50	1,25	1,35
WW-marginale AWF-premie werkgever	3,45	4,40	4,80
WW-marginale AWF-premie werknemer	5,20	3,85	3,50
Inkomensafhankelijke ZVW-premie	6,50	6,50	7,20
	in % van het brutoloon		
Sociale lasten bedrijven			
Totaal werkgevers:	26,0	26,0	26,7
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	11,8	11,6	12,3
pensioenpremies (incl. VUT)	10,7	10,7	10,9
rechtstreeks betaalde sociale lasten	3,5	3,7	3,6
Totaal werknemers:	22,3	20,8	20,4
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	18,0	16,7	16,4
pensioenpremies (incl. VUT)	4,3	4,0	4,1
	euro		
Inkomensgrenzen			
Lengte eerste belastingschijf	17 046	17 319	17 579
Lengte tweede belastingschijf	13 585	13 803	14 010
Lengte derde belastingschijf	21 597	21 942	22 271
Algemene heffingskorting	1 990	2 043	2 074
Arbeidskorting	1 357	1 392	1 443
Franchise AWF	15 138	15 660	15 921
Maximum premie-inkomengrens WNVZ	43 848	45 017	46 200
Maximum premie-inkomengrens ZVW	30 015	30 623	31 059
Nominale zorgpremie per volwassene ^a	1 030	1 103	1 057

^a Exclusief de gemiddelde no-claimteruggave en de gemiddelde eigen betalingen.

Gerekend wordt met een structurele jaarlijkse opbrengst van ½ mld euro, waarvan door vertraging in de kasontvangsten naar verwachting 70% binnenkomt in 2008. Deze opbrengst is vanwege juridische complicaties of veranderingen in het fiscale en economische gedrag van woningcorporaties met een meer dan gebruikelijke onzekerheid omgeven.

De belastingen geheven door andere overheidsinstellingen dan het rijk (OPL-belastingen) betreffen vooral de onroerend zaakbelasting, de rioolrechten, de heffingen van waterschappen en de bijdragen voor product- en bedrijfsschappen. De microlastenontwikkeling is voor deze belastingen om pragmatische redenen gedefinieerd als het verschil met de nominale ontwikkeling van het BBP. Naar verwachting zal hier sprake zijn van een zeer kleine lastenstijging, vooral vanwege de financiering van extra investeringen in riolen en waterbeheer.

De microlastenstijging van de sociale premies bedraagt naar verwachting 3¾ mld euro in 2008. Hiervan heeft 3½ mld betrekking op ZVW-premies in ruime zin²². Het verhogen van de ouderenkorting en de arbeidskorting zorgen voor een lastenverlichting van ¼ mld euro. Daartegenover staan lastenverzwaringen door verlaging van de combinatiekorting en het versoberen van de buitengewone-uitgavenaftrek voor ziekte en invaliditeit.

5.2.2 Ontwikkeling belasting- en premieontvangsten

Microlasten en collectieve-lastendruk

De definitie van de microlastenontwikkeling wijkt op enkele punten af van de beleidsmatige mutaties van de belasting- en premieontvangsten in tabel 5.6. De beleidsmatige mutatie van de belasting- en premieontvangsten komt hierdoor in 2007 ½ mld hoger uit dan de microlastenontwikkeling en in 2008 1¼ mld lager. In 2007 is dit het gevolg van financieringsverschuivingen bij de bekostiging van de kinderopvang en WAO-hiaatverzekeringen, alsmede van het afschaffen van de MEP-heffing.

In 2008 spelen met name de omzetting van de kinderkorting in de kindertoeslag, de overheveling van DGA's van de loonbelasting naar de inkomstenbelasting²³, de uitbreiding van de VPB-plicht voor woningcorporaties²⁴, afschaffen van de no-claim en de uitbreiding van het ZVW-pakket een rol. Deze financieringsverschuivingen zijn niet relevant voor de microlastenontwikkeling, maar beïnvloeden wel de belasting- en premieontvangsten.

De endogene ontwikkeling van de ontvangsten is in 2007 en 2008 redelijk in lijn met het BBP en heeft daarom nauwelijks invloed op de collectieve-lastendruk.

²² Inclusief het grondslageffect door de hogere werkgeverspremie ZVW.

²³ Dit heeft geen effect op de structurele ontvangsten, maar leidt in 2008 tot een daling van ½ mld euro in de ontvangsten op kasbasis.

²⁴ De ontvangsten op kasbasis blijven in 2008 ¼ mld achter bij de, voor de microlasten relevante, verwachte structurele opbrengst.

	2005	2006	2007	2008
	mld euro			
Indirecte belastingen	1	0	¼	1
Directe belastingen	1	¾	1¼	¼
Totaal rijksbelastingen	2	¾	1¼	1¼
OPL-belastingen	½	- 1	0	0
Totaal belastingen	2½	- ¼	1½	1¼
Sociale premies	¼	- 1	- 2	3¾
Heffingen	¼	0	- ¼	0
Totaal microlastendruk:	2¾	- 1¼	- 1	5
w.v. bedrijven	¼	0	½	1¾
gezinnen	2¾	- 1¼	- 1½	3
overheid	0	0	0	¼

Loon- en inkomstenheffing en premies werknemersverzekeringen

Na correctie voor incidenten, is de endogene ontwikkeling van de loon- en inkomstenheffing dit jaar sterker dan de ontwikkeling van het BBP. Hierbij worden een daling van de arbeidsinkomensquote en van de werkloosheids-, arbeidsongeschiktheids- en bijstandsuitkeringen meer dan goed gemaakt door een toename van de werkgelegenheid, stijgende winsten bij zelfstandigen, een eveneens snelle toename van de pensioenuitkeringen en een bescheiden stijging van de aftrekbare hypotheekrente. In 2008 is de ontwikkeling van de loon- en inkomstenheffing naar verwachting iets sterker dan de ontwikkeling van het BBP. Onder invloed van een acceleratie van de loonstijgingen neemt de arbeidsinkomensquote toe.

	2006	2007	2008	2007	2008	2007	2008
	niveau in % BBP			mutaties in % BBP per jaar			
				beleid		endogeen	
Totaal	39,5	39,5	40,0	- 0,1	0,7	0,1	- 0,1
w.v. belastingen	25,3	25,9	26,3	0,2	0,1	0,4	0,3
premies	14,2	13,6	13,7	- 0,3	0,6	- 0,3	- 0,5
Loon- en inkomstenheffing	12,7	13,0	13,3	0,0	0,2	0,3	0,1
w.v. belastingen	6,6	7,4	7,8	0,3	0,0	0,5	0,4
premies volksverzekeringen	6,1	5,6	5,5	- 0,3	0,2	- 0,2	- 0,3
Premies werknemersverzekeringen	8,1	8,0	8,2	0,0	0,4	- 0,1	- 0,1
Belasting over de toegevoegde waarde (btw)	7,5	7,5	7,5	0,0	0,0	0,1	0,0
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	3,0	3,0	2,9	0,1	- 0,1	- 0,1	0,0
Overige belastingen	8,2	8,0	8,1	- 0,2	0,2	- 0,1	- 0,1

Bovendien komt hierdoor de loonstijging substantieel hoger uit dan de inflatie, waardoor het aantal personen in hogere belastingsschijven toeneemt en de heffingskortingen relatief achterblijven bij de stijgende inkomens. Ook in 2008 is sprake van een snelle stijging van de

pensioenuitkeringen. Deze ontwikkelingen worden gecompenseerd door de snelle groei van de buitengewone uitgavenaftrek, een aantrekkende groei van de aftrekbare pensioenpremies, werknemersverzekeringen blijft zowel in 2007 als in 2008 achter bij de ontwikkeling van het BBP. Dit wordt met name veroorzaakt doordat de endogene ontwikkeling van de nominale ZVW-premie reël alleen bestaat uit de groei van het aantal verzekerde volwassenen en daarmee achterblijft bij de volumegroei van het BBP.

Btw, vennootschapsbelasting en overige belastingen

In 2007 is de endogene ontwikkeling van de btw-ontvangsten wat sterker dan die van het BBP; dit komt vooral doordat zowel het volume als de prijs van de investeringen in woningen sterk groeit in vergelijking met het BBP. In 2008 loopt de endogene ontwikkeling van de btw-ontvangsten gelijk op met het BBP.

De endogene ontwikkeling van de ontvangsten vennootschapsbelasting blijft in 2007 achter bij het BBP, ondanks de verbetering van de winstgevendheid in de marktsector. Dit hangt grotendeels samen met het wegvallen van de effecten van de versnelling van de inning in 2006. Daarnaast wordt de invloed van de hogere winsten op vennootschapsbelasting getemperd, doordat ook de verrekening van verliezen uit voorgaande jaren daardoor toeneemt. Ten slotte speelt een rol dat in 2006 de winsten onder druk stonden, hetgeen deels doorwerkt in de ontvangsten van dit jaar. Dezelfde mechanismen spelen ook een rol bij de ontwikkeling van de vennootschapsbelasting in 2008. De voorspoedige winstontwikkeling van 2007 werkt deels direct door in de ontvangsten van 2008. Omdat er in 2007 bovendien relatief weinig verlies is geleden, blijft de verliesverrekening in 2008 beperkt. Hierdoor groeien de ontvangsten vennootschapsbelasting in 2008 juist wat sneller dan het BBP; dit wordt echter gecompenseerd door een stijging van de arbeidsinkomensquote in 2008.

In 2007 en 2008 blijven de overige belastingen endogeen wat achter bij het BBP, met name bij de accijnzen.

5.3 EMU-saldo en schuld

Het begrotingsoverschot slaat in 2007 om in een tekort van 0,3% BBP. Het EMU-saldo voor 2008 komt naar verwachting uit op 0,7% BBP. Deze verbetering is vooral het gevolg van sterk toenemende aardgasbaten, de gunstige conjunctuur, uitgavenstijgingen en een aanzienlijke lastenverzwaring. De EMU-schuldquote daalt van 48,1% BBP in 2006 naar 44,8% BBP in 2008.

EMU-saldo

Ondanks de gunstige conjunctuur verslechtert het EMU-saldo van 0,6% BBP in 2006 tot -0,3% BBP in 2007. Volgend jaar verbetert het begrotingssaldo naar verwachting weer tot 0,7% BBP. Naast de conjunctuur wordt het EMU-saldo sterk beïnvloed door fluctuerende aardgasbaten.

Deze dalen van 1,9% BBP in 2006 naar 1,5% BBP in 2007, om naar verwachting te stijgen naar 2,1% BBP in 2008.

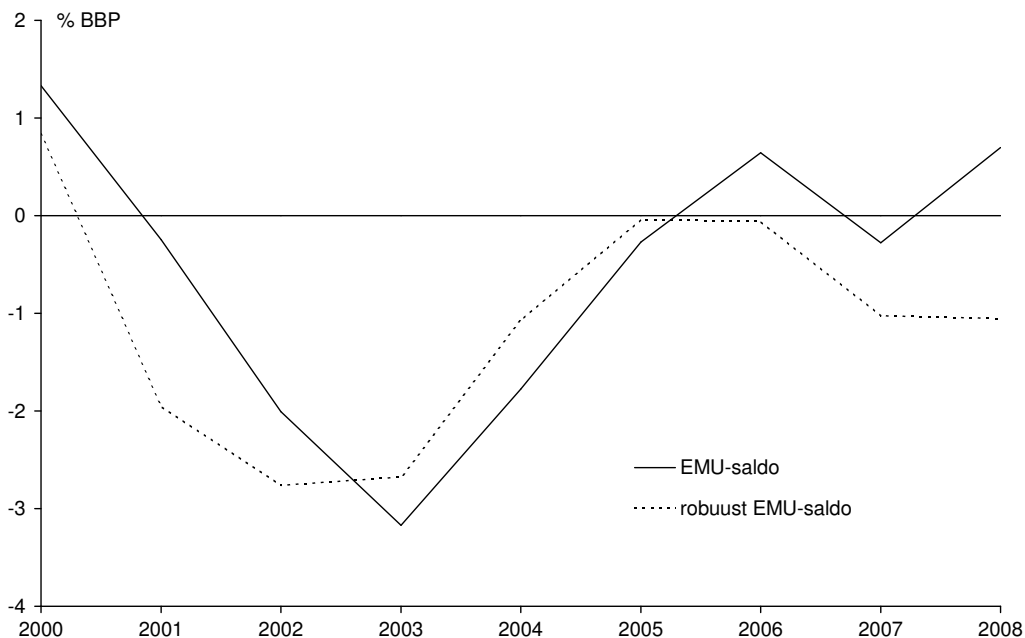
Tabel 5.7 EMU-saldo en schuld, 2004-2008

	2004	2005	2006	2007	2008
EMU-saldo collectieve sector	- 1,7	- 0,3	0,6	- 0,3	0,7
w.v. rijk	- 1,7	0,1	0,8	0,1	0,6
overige centrale overheid	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
lokale overheid	- 0,2	- 0,2	0,0	0,0	0,0
wettelijke sociale verzekering	0,1	- 0,2	- 0,2	- 0,4	0,1
EMU-saldo structureel (EC-methode)	- 1,0	0,7	1,1	- 0,1	0,6
Idem, CPB-methode	- 1,1	0,2	0,8	- 0,7	0,0
Robuust EMU-saldo ^a	- 1,1	0,0	- 0,1	- 1,0	- 1,1
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	52,4	52,3	48,1	46,8	44,8

^a Het robuuste saldo is gelijk aan het structurele saldo (CPB-methode) exclusief de rentelasten, de rente- en dividendontvangsten en de gasbaten.

Voor een beoordeling van de consolidatie-inspanningen kan het beste worden gekeken naar het robuuste EMU-saldo, waarin wordt gecorrigeerd voor de conjunctuur, de aardgasbaten en de rentelasten en -ontvangsten (figuur 5.1). De figuur maakt duidelijk dat het beleid ook een belangrijke rol speelt in het geschetste verloop van het EMU-saldo: in 2007 is sprake van een aanzienlijke budgettaire verruiming. In 2008 is het budgettaire beleid volgens deze indicator

Figuur 5.1 Feitelijk en robuust EMU-saldo, 2000-2008

vrijwel neutraal. Tegenover een aanzienlijke lastenverzwaring staan per saldo hogere uitgaven, onder meer aan zorg, zorgtoeslag en schuldsanering Antillen.

In 2006 is het EMU-saldo met 0,6% BBP beter uitgekomen dan de 0,2% BBP die werd verwacht in het *Centraal Economisch Plan 2007*, vooral als gevolg van een opwaartse bijstelling van het saldo van de lokale overheid. In 2007 komt het EMU-saldo daarentegen 0,2% BBP slechter uit dan in het *CEP 2007* en volgend jaar 0,1% BBP beter. Een belangrijke factor hierbij zijn de aardgasbaten²⁵, die dit jaar tegenvallen maar volgend jaar 0,5% BBP hoger uitkomen. Daarnaast werd in het *CEP 2007* gerekend met beleidsarme uitgangspunten en zijn in de huidige raming de maatregelen uit de Voorjaarsnota 2007, het Coalitieakkoord en het aanvullend beleidspakket uit de Miljoenennota 2008 meegenomen. De beleidsmaatregelen leiden in 2008 tot een lastenverzwaring ten opzichte van het *CEP 2007*. Bovendien komt in beide jaren het EMU-saldo van de lokale overheid naar verwachting hoger uit.

Het EMU-saldo van de lokale overheid, dat sinds 2001 een tekort vertoonde, is in 2006 uitgekomen op evenwicht. De verbetering van 0,6% BBP sinds 2003²⁶ is het gevolg van teruglopende tekorten bij de gemeenten en oplopende overschotten bij het bijzonder onderwijs en bij de provincies. Bij gemeenten hangt deze verbetering vooral samen de conjuncturele ontwikkeling, die leidt tot meer netto-opbrengsten uit de aan- en verkoop van grond. Bij de gunstige conjunctuur in 2007 en 2008 is naar verwachting sprake van een verdere verbetering van het saldo van de gemeenten. Daarentegen is verondersteld dat het overschot bij het bijzonder onderwijs en bij de provincies terugloopt. Dit laatste is mede het gevolg van de korting op het provinciefonds uit het Coalitieakkoord.

Sociale fondsen

Het vermogensoverschot van de sociale fondsen daalt in 2007 naar verwachting met 2¼ mld euro om in 2008 weer met ½ mld euro toe te nemen. Het totale vermogensoverschot van circa 3¼ mld euro in 2008 is vooral het saldo van tekorten bij de AWBZ en de ZVW en grote overschotten bij de werknemersfondsen (arbeidsongeschiktheidsfondsen en werkloosheidsfondsen). Het overschot van de werknemersfondsen bedraagt in 2008 9 mld euro.

Het AWF/UFO vermogensoverschot stijgt in zowel 2007 als 2008 als gevolg van de sterke daling van het aantal WW-uitkeringen. De verlaging van de AWF-premies voor werknemers in 2007 en 2008 bieden onvoldoende tegenwicht. De AWF-premies blijven in 2008 boven lastendeckend niveau. Bij de arbeidsongeschiktheidsfondsen loopt het overschot wat terug in

²⁵ Inclusief de opbrengsten van de vennootschapsbelasting.

²⁶ Gecorrigeerd voor de invoering van het btw-compensatiefonds. Daardoor was in 2003 sprake van een eenmalige verbetering van het EMU-saldo van de lokale overheid met 0,3% BBP, waar een even grote eenmalige verslechtering van het EMU-saldo van het rijk tegenover stond.

2007, om in 2008 nauwelijks verder te veranderen. In 2008 liggen de premies voor de arbeidsongeschiktheidsfondsen ongeveer op lastendeckend niveau.

Tabel 5.8 Vermogenspositie van de centrale sociale fondsen^a, 2004-2008

	2004	2005	2006	2007	2008
	mld euro				
AOW	0	- ¼	0	0	0
ANW	¼	¼	½	½	¾
AO	3¾	3¼	3	2¼	2¼
AWF/UFO	4¼	4¼	4¼	5¼	6¾
AWBZ	- 2½	- 1½	- 1¼	- 3	- 6
ZFW/ZVW	- ¼	- 1¾	- 1¼	- 2	- ½
Totaal	5½	4½	5¼	3	3½

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar.

De vermogenstekorten bij de AWBZ nemen in 2007 en 2008 verder toe. Dit is het gevolg van het achterblijven van de inkomsten bij de uitgaven. De daling van de AWBZ-uitgaven in 2007 vanwege overheveling van huishoudelijke verzorging van de AWBZ naar de WMO wordt gecompenseerd door een evenredige daling van de AWBZ-premie. In 2008 dalen de AWBZ-uitgaven wederom door de overheveling van een deel van de geestelijke gezondheidszorg naar de ZVW. Ook hier staat een evenredige premiedaling tegenover, die al in 2006 is doorgevoerd. In 2006 en 2007 werden de uitgaven aan het over te hevelen deel van de geestelijke gezondheidszorg gefinancierd door een inkomensoverdracht uit het ZVW-fonds.

Het tekort bij de ZVW loopt in 2007 op tot 2 mld euro. Dat is vrijwel geheel het gevolg van naar verwachting tegenvallende inkomsten. Dit tekort wordt in 2008 deels ingelopen door de premie hoger vast te stellen.

EMU-schuld

Ultimo 2006 bedroeg de EMU-schuld 48,1% BBP, terwijl voor volgend jaar 44,7% BBP wordt verwacht. Dit is het gevolg van het noemereffect: in nominale termen stijgt de schuld in 2007 en 2008 licht.

6 Speciale onderwerpen

6.1 Geluk en Economie

Geluksmetingen laten zien dat voorbij een bepaald inkomensniveau mensen nauwelijks gelukkiger worden als hun inkomen stijgt. Deze interessante bevinding moet, volgens sommige economen, gevolgen hebben voor de manier waarop met het begrip welvaart in economische analyses wordt omgegaan. In plaats van absoluut inkomen zou de nadruk veel meer op relatief inkomen moeten liggen. Ook zou meer rekening moeten worden gehouden met het feit dat mensen systematische beoordelingsfouten maken. Het kan natuurlijk ook zijn dat mensen naar andere zaken streven dan geluk alleen. Daar komt bij dat er kritiek is op de mogelijkheid om geluk betrouwbaar genoeg te meten. Al met al is er nog veel theoretisch en empirisch onderzoek nodig voordat de implicaties van het geluksonderzoek voor de analyse van economisch beleid voldoende duidelijk zijn.

6.1.1 Inleiding

De afgelopen jaren is de aandacht voor geluk of subjectief welzijn²⁷ sterk toegenomen. Een groeiend aantal artikelen, boeken en congressen met ‘geluk’ als centraal thema, zijn hiervan de meest zichtbare uitdrukking. Ook economen houden zich steeds meer met ‘geluk’ bezig. En langzamerhand zien we ook dat ‘geluk’ een plaats op de beleidsagenda weet te veroveren. Afgezien van Bhutan, waar de ontwikkeling van het bruto nationaal geluk al een aantal jaren richtinggevend is voor het beleid, mogen in dit verband Groot-Brittannië en, in mindere mate, Australië als voorlopers worden aangemerkt.

De aandacht voor geluk heeft onder andere met twee factoren te maken. Allereerst is er de onder geluksonderzoekers breed gedeelde overtuiging dat de mate waarin een individu gelukkig is, meetbaar is. De tweede factor is de opvallende uitkomst van die meting. Het blijkt dat voorbij een bepaald inkomensniveau de mens nauwelijks nog gelukkiger wordt. De in het internationale debat misschien wel meest prominente ‘gelukseconoom’, de Brit Richard Layard, verwoordt het als volgt: ‘... hoewel we in het Westen al tientallen jaren gestaag rijker worden, zijn we geen spat gelukkiger geworden’.²⁸ Deze bevinding wordt ook wel aangeduid als de Easterlin paradox.²⁹

Deze constatering roepen de vraag op naar de gevolgen voor de economiebeoefening en voor het economische beleid. Als economische groei niet of nauwelijks gelukkiger maakt, zou de economische wetenschap zich daar dan mee bezig moeten houden? Moet het beleid zich ook niet meer gaan richten op zaken waarvan wel mag worden aangenomen dat ze bijdragen aan het

²⁷ De termen geluk en (subjectief) welzijn hebben in deze paragraaf dezelfde betekenis.

²⁸ Richard Layard, *Waarom zijn we niet gelukkig?*, Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 2004, blz. 13.

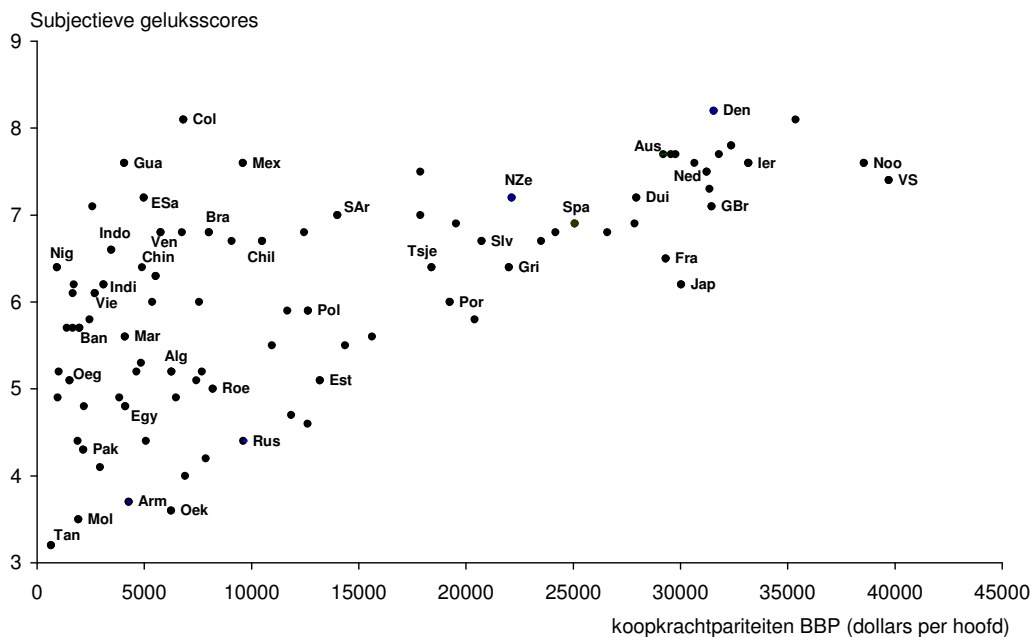
²⁹ Richard Easterlin, Does economic growth improve the human lot?: Some empirical evidence, in P.A. David en W.R. Levin (eds), *Nations and households in economic growth*, Stanford University Press, blz. 98-125, 1974.

geluk van de burgers? In deze paragraaf staan deze en verwante vragen centraal. Doel is om een aantal belangrijke bevindingen van het onderzoek naar de relatie geluk en economische welvaart kort te bespreken en te evalueren.

6.1.2 Geluk en inkomen: enige uitkomsten van empirisch onderzoek

Figuur 6.1 geeft voor een groot aantal landen, het verband weer tussen het gemiddelde geluk in een land en het gemiddelde inkomen.

Figuur 6.1 Geluk en inkomen per hoofd: landenverschillen³⁰

Wat laat de figuur zien?

- Het verband tussen inkomen en geluk blijkt positief: hoe hoger het inkomen des te hoger *grosso modo* de gemiddelde score op de subjectieve geluksschalen.³¹
- Geluk neemt niet evenredig toe met het inkomen. De geluksscore die bij een inkomen van, zeg, 30.000 dollar hoort, is niet tweemaal zo groot als de geluksscore bij 15.000 dollar.
- De figuur laat opvallende verschillen tussen landen zien die niet 'verklaard' kunnen worden uit verschillen in inkomens. Vooral de landen van Zuid- en Midden-Amerika scoren aanzienlijk hoger dan op grond van hun inkomen zou mogen worden verwacht. Daarentegen scoren Rusland en de andere landen die tot het voormalige Oostblok behoren opvallend laag. Mogelijk

³⁰ Bron: Ruut Veenhoven, World database of happiness, Distributional findings in nations, Erasmus University Rotterdam, Available at: www.worlddatabaseofhappiness.eur.nl, 2007; en World Development Report 2006, Wereldbank, Washington.

³¹ In recent mondiaal onderzoek vindt Deaton eenzelfde positief verband. zie Angus Deaton, 'Income, aging, health and wellbeing around the world: Evidence from the Gallup World Poll. NBER=paper, juli 2007.

spelen culturele verschillen een rol.³² De lage scores van de voormalige Oostbloklanden passen overigens ook in het beeld dat grote onzekerheid een belangrijke oorzaak van een afnemend geluksgevoel kan zijn.

Behalve de vraag in welke mate de geluksscores tussen landen verschillen, is ook de vraag interessant in welke mate het gemiddelde geluk door de tijd binnen een land verandert. Tabel 6.1 geeft hiervan een indruk voor 14 rijke landen. De tabel geeft de trendmatige verandering weer in de gemiddelde gelukscores voor de periode 1973-2004. Opvallend is dat de gemiddelde jaarlijkse veranderingen buitengewoon klein zijn. De (achterliggende) cijfers laten zien dat slechts in 7 van de 14 landen de gemiddelde verandering significant van nul afwijkt (95% betrouwbaarheidsinterval). Tot die 7 landen behoren Griekenland en België, twee landen waarin, opmerkelijk genoeg, een trendmatige afname van het gemiddeld gemeten geluk heeft plaatsgevonden. De laatste kolom van de tabel plaatst de veranderingen in een tijdsperspectief. De jaarlijkse veranderingen zijn uitgedrukt in het aantal jaren dat het duurt voordat de score op de 0-10 geluksschaal met 1 punt is veranderd. Het blijkt dat hier in de meeste landen meer dan een gemiddeld mensenleven voor nodig is. Voor Nederland bedraagt die periode ongeveer 500 jaar. Als we rekening houden met de eerder geconstateerde niet-proportionele toename van geluk bij een groeiend inkomen, dan is die periode zelfs nog aanzienlijk langer.³³ De bewering dat in rijke landen het gemiddelde geluk *ceteris paribus* nauwelijks toeneemt, wordt hiermee overtuigend onderschreven.

Land	Gemiddelde jaarlijkse verandering 1973-2004 ^b	Absoluut aantal jaren benodigd voor een verandering met 1 punt
België	- 0,022	45
Denemarken	+ 0,016	63
Duitsland (West)	- 0,002	500
Frankrijk	+ 0,009	111
Griekenland	- 0,005	200
Groot Brittannië	+ 0,002	500
Ierland	+ 0,002	500
Italië	+ 0,031	32
Japan	- 0,001	1000
Luxemburg	+ 0,010	100
Nederland	+ 0,002	500
Portugal	- 0,009	111
Spanje	+ 0,015	66
Verenigde Staten	+ 0,011	91

^a De (bewerkte) data zijn ontleend aan de World Database of Happiness (TrendReport 2005-1d).

^b Voor Spanje en Portugal hebben de scores betrekking op de periode 1985-2004; voor Griekenland op de periode 1981-2004.

³² Zie Christie N. Scollon, Ed Diener, Shigehiro Oishi en Robert Biswas-Diener, Emotions Across Cultures and Methods, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, mei 2004, blz. 304-326.

³³ Ervan uitgaand dat de economie in een zelfde tempo blijft groeien.

Overigens heeft de Nederlandse geluक्सsocioloog Veenhoven bij deze resultaten een belangrijke kanttekening geplaatst. Niet alleen de verandering in het gemiddelde geluk is namelijk van belang, maar ook het aantal jaren waarin de mens gelukkig is. Dit aantal is de afgelopen decennia, gemiddeld gezien, wel aanzienlijk toegenomen. Wordt hiermee rekening gehouden, dan is de gelukstoename aanzienlijk groter.³⁴

6.1.3 Implicaties van geluksonderzoek

De stagnatie in de toename van het geaggregeerde geluk in de meeste rijke landen en de achterliggende oorzaken daarvan, hebben volgens een aantal prominente onderzoekers³⁵ belangrijke implicaties. Voorbeelden zijn:

1. Allereerst relativieren deze bevindingen volgens deze onderzoekers het belang van economische groei, zoals deze in de vorm van het BNP wordt gemeten. Economische groei leidt tot extra inkomen. En hoewel dat extra inkomen weliswaar initieel meer geluk geeft, ebt de toename, door gewinning, snel weer weg. Volgens psychologen die zich met geluksonderzoek bezighouden, keren mensen na verloop van tijd weer terug naar hun natuurlijke 'geluksniveau', hun zogeheten 'setpoint'-niveau.³⁶ De Mercedes nu draagt, na verloop van tijd, niet méér bij aan het geluk dan de lelijke eend 20 of 35 jaar geleden. In deze visie plaatst de mens zichzelf als het ware op een *hedonische tredmolen* door te streven naar telkens meer inkomen: hij levert een grote inspanning maar vooruitgang boekt hij nauwelijks.
2. Dat wil overigens niet zeggen dat er in het geheel geen toename van geluk plaats zou kunnen vinden. Op individueel niveau treedt regelmatig een toename op. Maar geluksonderzoekers zien daarbij het probleem dat zo'n toename dikwijls het karakter heeft van een *zero-sum game*: de winst van de één is het verlies van de ander. Dit negatieve verband hangt samen met de statusbewustheid van de mens. Uit onderzoek blijkt dat mensen zich bewust zijn van hun status en dat ze status belangrijk vinden.³⁷ Succes, dat gepaard gaat met een toename van individueel welbevinden, betekent veelal een stijging op de maatschappelijke statusladder. Maar zo'n stijging is per definitie relatief, ze gaat altijd ten koste van de relatieve positie van een ander.

³⁴ Zie Michael Hagerty en Ruut Veenhoven, *Wealth and Happiness Revisited-Growing National Income Does Go with Greater Happiness*, *Social Indicators Research* 64, 2003, blz. 1-27; Richard A. Easterlin, *Feeding the illusion of growth and happiness: A reply to Hagerty en Veenhoven*, *Social Indicators Research*, 74, 2005, blz. 429-443; en Ruut Veenhoven en Michael Hagerty, *Rising Happiness in Nations 1946-2004: A reply to Easterlin*, *Social Indicators Research*, 79, 2006, blz. 421-436.

³⁵ Zie behalve Layard, op. cit. bijvoorbeeld ook Daniel Kahneman et al., *Toward National Well-Being Accounts*, *The American Economic Review*, 2004, blz. 429-434; Ed Diener en Martin Seligman, *Beyond Money: Towards an Economy of Well-Being*, *PSPI Volume 5*, 2004, blz. 1-31; Robert Frank, 'Are Positional Externalities Different from Other Externalities?' www.bu.edu/econ/seminars/micro/pdfall03/Frank.pdf?; Robert Frank en Cass Sunstein, *Cost Benefit Analysis en Relative Position*, Working Paper 00-5, mei 2000, AEI-Brookings Joint Center, Washington; of 'Informing Policy Choices Using Economics of Happiness', *Brookings/University of Warwick Briefing*, 3 juni 2004, Proceedings, Washington.

³⁶ Zie David Myers en Ed Diener, *Who is Happy?*, *Psychological Science*, vol. 6, 1996, blz. 10-17; of David Lykken en Auke Tellegen, *Happiness is a Stochastic Phenomenon*, *Psychological Science*, vol. 7, 1996, blz. 186-189.

³⁷ Zie de verwijzingen in Layard, op. cit. in de hoofdstukken 4 en 10 en Clark, Andrew, *Happiness, Habits and High Rank: Comparisons in Economic and Social Life*, Working Paper 44, Paris School of Economics, mei 2007.

Degene die in relatieve zin daalt, ervaart dat als een afname van zijn geluk. En daarmee genereert degene met succes, in de woorden van de econoom, een *negatief extern effect* in de vorm van jaloezie en gevoelens van mislukking bij de ander. Negatieve externe effecten zijn, volgens de econoom, reden voor een heffing.³⁸ Pogingen om een hogere status te krijgen zouden daarom belast moeten worden. Ook in kosten-batenanalyses dient, als die redenering wordt geaccepteerd, met dit type negatieve externe effecten rekening te worden gehouden.

3. Als economische groei niet gelukkig maakt, moeten volgens geluksonderzoekers de accenten in het beleid worden verschoven. Maar in welke mate precies? Daarvoor zou allereerst de empirische kennis over gelukseffecten van beleid drastisch moeten worden vergroot. Als eerste praktische stap hiertoe zouden politici en beleidsmakers van betere informatie moeten worden voorzien over de effecten van beleid op geluk en welzijn. Dit zou kunnen door, naast cijfers over groei van het nationale inkomen, ook zogeheten 'nationale welzijnsrekeningen' op te stellen. Deze nationale welzijnsrekeningen beschrijven, naar analogie van de Nationale rekeningen, de ontwikkeling van het (geaggregeerde) geluk of welzijn.³⁹ Het zou ook kunnen door onderzoek te doen naar de relatie tussen geluk en door het beleid beïnvloedbare factoren, zoals onderwijs, baan zekerheid, etc.

6.1.4 Inkomen, welvaart en geluk

Wat betekenen de uitkomsten van de geluksmetingen voor de economische welvaartsanalyse? Soms bestaat de indruk dat welvaartsanalyses vooral de nadruk leggen op een vergroting van het inkomen, meestal samengevat in het BNP, en dat die nadruk op inkomen inherent zou zijn aan de economische theorie. Deze paragraaf laat eerst zien dat dit niet het geval is, de economische welvaartsanalyse omvat veel meer dan alleen inkomen. Vervolgens komt aan de orde waar het geluksonderzoek inzichten geeft die verschillen van de gebruikelijke welvaartsanalyse.

Inkomen en welvaart

Stel er wordt een beleidsinterventie voorgesteld. Er wordt bijvoorbeeld overwogen om te stimuleren dat mensen meer gaan participeren op de arbeidsmarkt. Hogere participatie vergroot op termijn het BNP en zou dus een aantrekkelijke maatregel zijn vanuit een analyse die zich alleen richt op het BNP. Een econoom die deze interventie analyseert, zal zich echter ook realiseren dat mensen waarde hechten aan vrije tijd. Hogere participatie heeft dan een prijs in termen van minder vrije tijd. Bovendien zal de econoom zich afvragen wat de kosten zijn van de beleidsmaatregelen die nodig zijn om de participatie te stimuleren. Alleen als de baten van de maatregel alle kosten overtreffen stijgt de welvaart. Impliciet is het advies dan om de interventie te doen plaatsvinden, al kunnen er altijd redenen zijn om toch iets anders te doen.

³⁸ Het negatieve externe effect is volgens de setpointtheorie overigens maar tijdelijk. Op het enigszins paradoxale karakter van de setpointtheorie wordt in paragraaf 6.1.5 ingegaan.

³⁹ Zie Diener en Seligman op. cit., Ed Diener en William Tov, *National Accounts of Well-Being*, in K. C. Land (Ed.), *Handbook of social indicators and quality-of-life research*, New York & London: Springer, te verschijnen in 2008.

De vraag waarop de econoom in een beleidsanalyse dus antwoord tracht te geven, luidt: leidt een dergelijke interventie tot een hogere maatschappelijke welvaart? Analyses van die vraag vinden standaard plaats binnen het raamwerk van de welvaartstheorie. Een dergelijke economische analyse vereist dat *alle* relevante welvaartsgevolgen in beschouwing worden genomen. Dus niet alleen de gevolgen die samenhangen met goederen en diensten die op de markt een prijs krijgen. Ook de welvaartseffecten die niet op de markt zijn geprijsd, zoals veranderingen in zaken als vrije tijd, landschappelijke kwaliteit, natuurschoon, lange-termijnbiodiversiteit, arbeidsvreugde, schoon water en dergelijke zijn in een welvaartstheoretische afweging van belang. Dit is precies wat in een goede maatschappelijke kosten-batenanalyse gebeurt.

Effecten op marktgoederen die geld opleveren (schaars zijn), vormen welvaartsbaten van een interventie en effecten op marktgoederen die geld kosten, vormen welvaartskosten. Het uitdrukken van niet-markteffecten vindt in beginsel op dezelfde wijze plaats. Probleem is dat de geldswaarde niet van de markt kan worden afgelezen. Soms kan dan op een indirecte manier een prijs worden vastgesteld. Bijvoorbeeld via het effect op de woningprijzen kan de waarde van een aantrekkelijke omgeving worden bepaald. En soms wordt geprobeerd via enquêtes de willingness-to-pay, de bereidheid om welvaart uit marktgoederen op te offeren ten gunste van het niet-marktgoed, te achterhalen. Maar soms is zelfs dit laatste niet op een betrouwbare manier mogelijk. Het welvaartseffect wordt dan niet in een geldbedrag uitgedrukt.

Aan de waardering van niet-marktgevolgen van een interventie zitten vele methodologische haken en ogen. Die haken en ogen doen echter niets af aan het principiële feit dat de welvaartstheorie *geen* verschil maakt in de behandeling van de markteffecten en de niet-markteffecten, zoals de effecten op milieu, gezondheid, veiligheid e.d. van een interventie. Economen hanteren daarmee een welvaartsbegrip dat veel meer is dan alleen het inkomen of het BNP.

Welvaart en geluk

Een welvaartsanalyse vertrekt van de premisse dat elk individu zijn of haar nut optimaliseert. Het nut geeft de voorkeuren van het individu weer, niet alleen voor goederen en diensten, maar ook voor vrije tijd, een schone leefomgeving, etc. Uit de analyse volgt dat de marktprijs van een goed, in beginsel,⁴⁰ een juiste afspiegeling is van de bijdrage die dat goed (in de marge) aan de maatschappelijke welvaart levert. De welvaartstheorie baseert zich daarmee (vooral) op de *revealed preferences*, de feitelijke gedragskeuzes van het individu om welvaartsveranderingen te meten. Als een individu situatie A verkiest boven situatie B dan zegt de econoom dat A hoger staat in de preferentieordening dan B. Preferenties zijn de basis van de welvaartstheorie. De preferenties worden daarbij niet direct gemeten, maar alleen uit het keuzegedrag afgeleid. Door

⁴⁰ Dat wil zeggen: gecorrigeerd voor externe effecten en dergelijke.

mensen te vragen naar hun welbevinden, is het volgens een aantal economen nu wel mogelijk die preferenties zelf direct te meten. In de welvaartstheorie wordt verder verondersteld, dat economische agenten *zelf het beste weten wat goed voor ze is* en dat ze dit op een rationele wijze in hun gedrag tot uitdrukking brengen.

Wat betekenen de uitkomsten van het geluksonderzoek voor de welvaartsanalyse? Een aantal economen pleit voor aanpassingen van de welvaartsanalyse. Layard noemt het bijvoorbeeld de grote uitdaging voor de welvaartstheorie om de empirische inzichten uit de moderne psychologie te combineren met de inzichten uit *revealed preferences* en tegelijkertijd het strakke kosten-batenkader te behouden.⁴¹ Een belangrijke uitkomst van het geluksonderzoek, die hierbij zou moeten worden geïncorporeerd is dat individuen niet alleen nut zouden ontlene aan de absolute omvang van hun goederenpakket, maar ook aan de verhouding daarvan ten opzichte van een referentiegroep of ten opzichte van het goederenpakket uit het verleden. Sommigen trachten deze benadering zelfs evolutionair te onderbouwen.⁴² Vaststellen van de omvang van deze mechanismen blijft echter een lastig empirisch vraagstuk.⁴³

De uitkomsten van het geluksonderzoek zijn ook te duiden als systematische beoordelingsfouten van mensen of gebrek aan zelfbeheersing bij hun economische keuzes. Mensen streven naar grotere auto's of een mooier huis, maar blijken uiteindelijk nauwelijks gelukkiger. Onder de veronderstelling dat het gemeten geluk gelijk is aan het nut waar individuen naar streven, zouden mensen dan dus keuzes maken waar ze achteraf weinig geluk aan ontlene, of zouden hun keuzes afhangen van de omstandigheden of gemoedstoestand waarin ze zich bevinden. Inderdaad valt op de veronderstelde rationaliteit van de burger die in het economische model zo centraal staat, wel het een en ander af te dingen. Consumenten en producenten gedragen zich dikwijls niet strikt rationeel. En volgens maatschappelijk breed gedeelde normen verliezen ze regelmatig het eigen welzijn uit het oog. Veel beleid dat de keuzemogelijkheden van het individu beperkt, en daarom paternalistisch mag worden genoemd, vindt hierin zijn rechtvaardiging.⁴⁴ Betekent dit nu dat gemeten geluk niet gelijk is aan nut, of dat de welvaartstheorie niet langer bruikbaar is? Of is eerder sprake van relatief beperkte verstoringen die zich altijd wel voor zullen doen? Of is ook hier integratie mogelijk? Dit blijven vooralsnog open vragen. De zich sterk ontwikkelende gedragseconomie (behaviourial

⁴¹ R. Layard, Happiness and public policy: a challenge to the profession, *The Economic Journal*, vol. 116, 2006, blz. C24-C33.

⁴² Rayo en Becker gaan er van uit dat het individu alternatieven afweegt aan de hoeveelheid geluk die ze opleveren, maar moeite heeft om kleine verschillen tussen goederen af te wegen en beperkt is in de hoeveelheid alternatieven die hij of zij kan overzien. Ze laten dan zien dat gewoontevorming en vergelijking met referentiegroepen evolutionair voordelig zijn en dat geluk geneigd is terug te keren naar een langetermijngemiddelde. Zie L. Rayo en G.S. Becker, Evolutionary efficiency and happiness, *Journal of Political economy* 115, 2007, blz 302-337.

⁴³ Van Praag heeft samen met diverse co-auteurs de afgelopen decennia hierover een aanzienlijke hoeveelheid empirische studies gepubliceerd. Voor een overzicht zie B.M.S. van Praag en A. Ferrer-i-Carbonell, *Happiness quantified: a satisfaction calculus approach*, Oxford University Press, 2004.

⁴⁴ Voorbeelden zijn het verplichte pensioen, beperkingen op gokken en accijnzen op alcohol en tabak. Zie Sybren Cnossen, Alcohol taxation and regulation in the European Union, CPB Discussion Paper 76, 2006.

economics) zoekt naar alternatieve benaderingen. Indien dit nuttig zou blijken, is er echter nog een lange weg te gaan naar een volledig uitgewerkt alternatief voor de welvaartsanalyse.⁴⁵ Ook empirisch is nog veel onzeker over de omvang van de beoordelingsfouten.

De redenering dat referentiegroepen, gewoontevorming en beoordelingsfouten consequenties moeten hebben voor de welvaartstheorie, komt voort uit de veronderstelling dat geluk gelijk gesteld kan worden aan nut. Ook dit is echter niet onomstreden. Er zijn auteurs die stellen dat geluk niet het uiteindelijke doel is van menselijk streven en dat daarom de uitkomsten van geluksonderzoek weinig zeggen over nut. Volgens anderen is geluk slechts een component van het nut naast goederen en diensten, vrije tijd, gezondheid etc.⁴⁶ Een geluksgevoel hoeft dan niet noodzakelijkerwijze iets goeds te zijn als een ander belangrijk goed opgeofferd moet worden om dat geluk te verkrijgen. Hierdoor zijn ook andere verklaringen mogelijk voor de lagere groei van geluk in vergelijking met het inkomen, bijvoorbeeld dat determinanten van geluk relatief tijdsintensief zijn en tijd steeds schaarser wordt, waardoor de 'prijs' van geluk stijgt.

Deze paragraaf begon met de bewering dat, volgens critici, economische beleidsanalyses een te grote nadruk leggen op een vergroting van het inkomen of het BNP en dat dit een inherente eigenschap is van de economische theorie waarin keuzemogelijkheden, rationaliteit, en feitelijk gedrag domineren. Dat blijkt wel wat genuanceerder te liggen. De welvaartsanalyse omvat veel meer dan alleen het streven naar een zo hoog mogelijk BNP. Zij houdt ook rekening met allerlei niet-materiële zaken, zoals vrije tijd, milieu of gezondheid. Het is nog te vroeg om vast te stellen wat de gevolgen zijn van het geluksonderzoek (en het experimentele onderzoek naar economisch gedrag) voor de welvaartstheorie. Die gevolgen kunnen variëren van geen of bescheiden aanpassingen tot een fundamenteel andere specificatie van het gedrag van individuen. Het vergt nog heel wat theoretisch en empirisch onderzoek voordat deze gevolgen duidelijker zichtbaar zullen worden. Mede daarom is iedere uitkomst van een economische analyse nooit meer dan een bijdrage aan het debat en is het niet alleen democratisch maar, in beginsel, ook rationeel dat de politiek het laatste woord heeft.

6.1.5 De meting van geluk

Na de betekenis van het geluksonderzoek voor de economische theorie komt de empirische kant aan de orde. Hoe betrouwbaar zijn de metingen van geluk? Kunnen de uitkomsten van de metingen worden geaggregeerd zodat het gemiddelde geluk van een sociaal-economische groep of van de gehele bevolking kan worden berekend, zoals sommige geluksonderzoekers voorstellen (zie punt 3 van paragraaf 6.1.3)?

⁴⁵ Voor twee kritische essays zie D. Fudenberg (2006), Advancing beyond Advances in Behavioral Economics, *Journal of Economic Literature* XLIV, blz. 694–711 en W. Pesendorfer (2006), Behavioral economics comes of age: a review essay on Advances in Behavioral Economics, *Journal of Economic Literature* XLIV, blz. 713–721.

⁴⁶ Een voorbeeld is M. Kimball en R. Willis, Utility and Happiness, *mimeo*, University of Michigan, 30 oktober 2006.

Wat is geluk?

Het is niet eenvoudig om deze vraag in concrete termen te beantwoorden. Geluk of subjectief welzijn, heeft met plezier te maken. Maar geluk is meer. Plezier heeft vooral met kortetermijngeluk te maken, met een recente of momentane ervaring. In het geluksonderzoek ligt de nadruk veel meer op de lange-termijndimensie van het begrip, op de mate waarin sprake is van voldoening over het eigen leven. Diener maakt daarbij een onderscheid in voldoening over het leven in zijn algemeenheid enerzijds en de concrete gemoedstoestand (affect) anderzijds.⁴⁷ Natuurlijk bestaat er een sterk verband tussen beide. Andere onderzoekers hanteren een soortgelijke definitie. Ondanks de betrekkelijke vaagheid van de definitie, blijkt ze voldoende duidelijk om er in de praktijk van het onderzoek mee uit de voeten te kunnen.⁴⁸

Betrouwbaarheid van geluksmetingen

Geluksmetingen leggen het verband vast tussen een subjectief gevoel van welbevinden en een (kardinale) score op een geluksschaal. Mensen die zeggen gelukkig te zijn met hun leven en dus een hoge score op de geluksmeetlat laten zien, zijn ook in de ogen van anderen gelukkig.⁴⁹ Ze blijken minder last te hebben van depressies en minder suïcidaal te zijn. Hersenonderzoek toont bovendien aan dat geluksgevoelens en andere emoties samengaan met bepaalde hersenactiviteiten.⁵⁰ Voor Layard is dit grond voor de bewering dat de hersenwetenschappen 'het objectieve karakter van geluksgevoelens bevestigen'.⁵¹ Ook Kahneman en Krueger (op. cit. blz. 22) concluderen mede hierom dat geluksdata betrouwbaar genoeg zijn om uitkomsten van empirisch onderzoek serieus te nemen.⁵²

Toch bestaan er ook twijfels bij de betrouwbaarheid van de geluksmetingen. Degenen die meedoen aan geluksonderzoek verrichten *zelf* de meting, de onderzochte subjecten beantwoorden zelf de vraag naar hun geluksniveau. Een objectieve controle van het meetinstrument en van de 'vertaling' van hun geluksgevoel naar het meetinstrument, *kan* dus per definitie niet plaatsvinden. Iedere ondervraagde gebruikt als het ware zijn eigen geluksmeter. Niet nagegaan kan worden of iedere ondervraagde geluk wel op dezelfde manier beleeft en of de 'vertaling' naar de het meetinstrument wel op dezelfde manier plaatsvindt. Of, zeg, ongelukkig voor de een niet gelijk staat met een score 4, en voor de ander met een score 1 op een schaal van 1 - 10.

⁴⁷ Ed Diener, Subjective well-being, *Psychological Bulletin*, 1984.

⁴⁸ Vergelijk de vaagheid van het nutsbegrip in de economie.

⁴⁹ Lepper, H.S., Use of Other-Reports to Validate Subjective Well-Being Measures, *Social Indicators Research*, juli 1998, blz. 367-379.

⁵⁰ Richard J. Davidson, Toward a Biology of Personality and Emotion, *Annals New York Academy of Science*, 2001, blz. 191-207.

⁵¹ R. Layard, *Waarom zijn we niet gelukkig?*, uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 2004, blz.29.

⁵² Daniel Khaneman en Alan B. Krueger, Developments in the Measurement of Subjective Well-Being, *Journal of Economic Perspectives*, Volume 20, 2006, blz. 3-24.

Er zijn aanwijzingen dat de gebruikte schalen niet dezelfde zijn.⁵³ De vraag is hoe ernstig dat is. Het is vooral problematisch bij de vergelijking van geluksniveaus tussen groepen of tussen landen. Want als niet iedereen dezelfde schaal gebruikt dan mag een geluksscore 3 niet zomaar worden opgeteld bij een geluksscore 6 om een gemiddelde geluksscore 4,5 als uitkomst te krijgen. Bovendien meet het onderzoek dan mogelijk niet de verschillen in geluk maar verschillen in gehanteerde schalen. Soms heeft dit met culturele achtergronden te maken, zoals de gemeten verschillen in geluksbeleving tussen, bijvoorbeeld, Aziaten en Zuid-Amerikanen.⁵⁴

De gehanteerde schalen kunnen ook verstrend werken op de vergelijking van de toename van geluk en van inkomen. De schaal waarop inkomen wordt gemeten is namelijk onbegrensd, terwijl de schalen voor gelukswaardering begrensd zijn (zie de assen van figuur 6.1). Stel dat meer inkomen tot meer geluk leidt en geluk wordt gemeten op een schaal van 1 - 10. Dan zou op den duur iedereen boven in die schaal terecht komen.⁵⁵ Daardoor moet geluk wel afvlakken bij stijgend inkomen. Dit meetprobleem maakt het lastig om goed vast te stellen in hoeverre er in de praktijk sprake is van afvlakkend nut.

Verschillen in schalen voor gelukswaardering zijn minder verstrend bij de analyse van allerlei determinanten van geluk. Wanneer een individu aangeeft wat het verschil in geluk is tussen werkend en werkloos, dan is daaruit af te meten in hoeverre het hebben van een baan zijn of haar geluk beïnvloedt. Dat het individu daarbij een persoonlijke gelukswaardering en dus een persoonlijke afweging hanteert, is geen probleem, sterker nog, het gaat juist om die afweging. Dat is vergelijkbaar met de nutsvergelijking in de welvaartsanalyse, die alleen niet op de rapportage van subjectief welzijn maar op *revealed preference* is gebaseerd.

Een andere complicerende factor bij de meting van geluk is dat onderzoek laat zien, dat mensen een selectief geheugen hebben als het om (on-)geluksbelevingen gaat. Mensen blijken geneigd van veel gebeurtenissen alleen de afloop te onthouden, en niet de gebeurtenis in haar geheel. Mensen blijken maar moeilijk in staat zich 'voldoende bewust' te blijven van goede en slechte ervaringen uit het verleden. Ze weten als het ware niet meer of 'de winter van twee jaar geleden koud, erg koud of betrekkelijk zacht was'. Ze beschikken niet over een 'happiness bank' waarin al hun ervaringen in termen van geluk en ongeluk met grote precisie worden bijgehouden. Dit relateert de antwoorden op de gestelde vragen over de waardering van hun leven in termen van geluk.⁵⁶ Ook Kahneman et al. benadrukken dat mensen zich vooral hoogte- en dieptepunten

⁵³ Het feit dat volgens figuur 1 de gemiddelde geluksscores van Mexico en Columbia boven die van de Verenigde Staten liggen, is, gezien de enorme migratiedruk vanuit deze landen op de Verenigde Staten, zo'n aanwijzing.

⁵⁴ Zie Diener, 'Are Scandinavians Happier than Asians?', *Issues in Comparing Nations on Subjective Well-Being*, Universiteit van Illinois.

⁵⁵ Wilkinson, Will, *In pursuit of happiness research, Is it reliable?, What does it imply for policy?*, Cato Policy Analysis, april 2007.

⁵⁶ Wilkinson, op. cit.; of Wilson, T.D., J. Mayers en D.T. Gilbert, *How happy was I, anyway?, A Retrospective Impact Bias*, *Social Cognition*, volume 21, december 2003, blz 421-445.

herinneren en dat daarmee de ‘standaard geluksmeting’ onbetrouwbaar is.⁵⁷ Als oplossing stellen zij voor om mensen een soort dagboekje bij te laten houden waarin ze hun belangrijkste activiteiten weergeven, inclusief de tijdsduur ervan, en er de scores op welbevinden bij te vermelden. Voordeel hiervan is dat de recente (on-)geluksbelevingen vastgelegd worden voordat ze zijn vervaagd of anderszins door het geheugen vervormd.

Deze en andere problemen zijn enerzijds voor sommige onderzoekers aanleiding om zeer kritische kanttekeningen bij de bruikbaarheid van geluksonderzoek te plaatsen. Kling spreekt bijvoorbeeld van *measurement without measurement*.⁵⁸ Anderzijds is er toch wel sprake van opvallende consistentie in de uitkomsten van jarenlange metingen. Ook figuur 6.1 en tabel 6.1 suggereren die consistentie. Geluksonderzoekers hanteren daarbij de hypothese dat mensen in staat zijn redelijk nauwkeurig (consistent) op een schaal die loopt van 1-10 weer te geven hoe gelukkig ze zijn; en dat individuen daarbij een min of meer vergelijkbare schaal hanteren. De geconstateerde meetproblemen impliceren wel dat voorzichtig met de uitkomsten van geluksmetingen moet worden omgegaan.

6.1.6 Geluk en beleid

Volgens Bentham is de beste maatschappij die waarin zoveel mogelijk geluk bestaat voor zoveel mogelijk mensen. Dus is het beste overheidsbeleid het beleid dat het grootste geluk oplevert.⁵⁹ Een keuze voor ‘geluk’ als doelstelling van overheidsbeleid is voor sommigen aantrekkelijk, anderen zien bezwaren. Ook los van dergelijke vragen levert het empirische geluksonderzoek een aantal interessante inzichten op voor beleid, die uitnodigen om verder over door te denken.

Geluksonderzoek zou het belang van economische groei als doelstelling van beleid relativeren. Voor zover dit te maken zou hebben met de, in de ogen van sommigen, te eenzijdige gerichtheid van het beleid op economische groei, is tot op zekere hoogte sprake van een misverstand. In de beleidsprogramma’s van uiteenlopende kabinetten blijken de ambities vooral te liggen op zaken als gezondheidszorg, infrastructuur, criminaliteit, milieu, onderwijs, vergrijzing en dergelijke. De huidige beleidsanalyses op basis van de welvaartstheorie houden ook met veel meer factoren rekening dan alleen met inkomen.

Het geluksonderzoek benadrukt dat mensen gevoelig zijn voor status. Het welbevinden lijkt niet alleen af te hangen van het absolute niveau van hun materiële welstand, maar ook van hun plaats in de inkomensverdeling. Een interessante vraag in dit verband is of het negatieve externe effect dat van een materiële vooruitgang van individu A uitgaat op het welbevinden van zijn

⁵⁷ Kahneman et al. op. cit.

⁵⁸ ‘I call happiness research “measurement without measurement,” because the researchers are not really measuring anything’, http://econlog.econlib.org/archives/2006/02/measurement_wit.html.

⁵⁹ Zie R. Layard, op. cit. blz. 14.

collega B, een grond zou kunnen zijn voor een progressieve belasting. Voor sommigen is jaloezie een onaanvaardbare ethische grondslag om een belastingsysteem op te baseren. Los daarvan bestaan er meer praktische bezwaren. Tegenover het negatieve externe effect van succes staan positieve spill-overs, bijvoorbeeld de voorbeeldfunctie die van succes uit kan gaan, en prikkels die mensen aanzetten tot prestaties die bijdragen aan hun gevoel van welbevinden. Daarnaast is het de vraag waarom andere vormen van status dan inkomen niet ook belast zouden moeten worden. Moeten atleten die veel trainen belast worden omdat hun succes 'ten koste' gaat van het succes van degene die minder traint? Ook hier is het nog een lange weg om statusoverwegingen mee te betrekken in de analyse van optimale belastingtarieven. Wel laat onderzoek zien dat mensen status kunnen ontleen aan een veelheid van goederen en maatschappelijke posities, variërend van bepaalde kleding of sierraden tot de functie in een vereniging of de rol in een referentiegroep. De consequenties daarvan voor het beleid zijn niet direct duidelijk, behalve dat het pleit voor ruimte voor differentiatie om veel mogelijkheden te hebben waar statusoverwegingen tot hun recht kunnen komen.

De eerder genoemde 'setpoint'-theorie als verklaring voor niet of weinig stijgend geluk in de loop van de tijd, stelt het beleid voor een serieus probleem. Volgens deze theorie die mede gebaseerd is op een uitgebreid tweelingenonderzoek, hebben mensen een min of meer stabiel geluksevenwichtspunt dat genetisch is bepaald.⁶⁰ Dit setpointniveau is verantwoordelijk voor tussen de 50% en 90% van het gelukservaren.⁶¹ Een sterke interpretatie van de setpointtheorie (90%) betekent dat de overheid op bijna al haar beleidsterreinen weinig aan het geluk van burgers kan doen. Pogingen hiertoe zijn gedoemd tot mislukken omdat het geluk na verloop van tijd weer terugkeert naar het setpointniveau. Een mildere interpretatie (50%) betekent dat de ambities hoe dan ook bescheiden moeten zijn. Overigens zijn er door sommige onderzoekers de laatste jaren vraagtekens gezet bij de 'sterke' interpretatie van de setpointtheorie.⁶² Volgens hen is een toename van langdurig geluk, een verandering dus van het setpointniveau, wel degelijk mogelijk. Volgens Sheldon en Lyubomirsky heeft een verandering van omstandigheden daarbij opmerkelijk genoeg aanzienlijk minder effect dan een verandering in activiteiten.⁶³ Overheidsbeleid heeft vooral invloed op de omstandigheden. Deze bevinding duidt er dan op dat de mogelijkheden van de overheid om het geluk van de burgers positief te beïnvloeden, niet heel groot zijn.

⁶⁰ Zie David Lykken en Auke Telligan, 'Happiness is a Stochastic Phenomenon', *Psychological Science*, Volume 7, no. 3, 1996.

⁶¹ Zie David Lykken interview in 'Mean Genes', Boston Globe, 11 oktober 2000.

⁶² Zie Ed Diener, Richard Lucas en Christie Scollon, 'Beyond the Hedonic Treadmill', *American Psychologist*, mei-juni 2006, blz. 305-314.

⁶³ Kennon Sheldon en Sonja Lyubomirsky, 'Achieving Sustainable Gains In Happiness: Change Your Actions, Not Your Circumstances', *Journal of Happiness Studies*, 2006, blz. 55-86.

Dit betekent niet dat beleid geen enkel structureel effect heeft op geluk. Uit geluksmetingen komt bijvoorbeeld naar voren dat verlies van een kind of partner de achterblijvers evident en structureel ongelukkig maakt. Effectieve maatregelen om de kans hierop te verkleinen, bijvoorbeeld in het verkeer, dragen dus bij aan een structurele vergroting van het geluk of het welzijn.⁶⁴ Serieuze psychiatrische aandoeningen veroorzaken eveneens veel structureel ongeluk. Preventie en een goede behandeling dragen ook hier bij aan het individuele (en geaggregeerde) welbevinden. Ook corruptie en gebrek aan wetshandhaving blijken negatief gecorreleerd met geluk.⁶⁵ Dergelijke metingen zijn dus van belang voor de waardering van beleid in de context van maatschappelijke kosten-batenanalyses.

Bedenkingen bestaan bij het hanteren van geluk als overkoepelende doelstelling van beleid. Het nationale geluk is, zoals hierboven duidelijk werd, een aggregaat van scores over burgers. Aggregeren kan gepaard gaan met serieuze meetproblemen. Het lijkt daarom effectiever om de aandacht vanuit het beleid te richten op de determinanten van geluk, zoals de kwaliteit van de leefomgeving, gezondheidszorg, onderwijs, veiligheid en dergelijke. Ofwel op de achterliggende meer concrete fenomenen waarvan onderzoek heeft aangetoond dat er een positief (causaal) verband bestaat met het geluksniveau. Causaliteit is daarbij een probleem apart. Weliswaar kunnen correlaties gemeten worden, zoals tussen inkomen en geluk, maar daarmee is de causaliteit nog niet begrepen. Dus, als geconcludeerd wordt dat ‘meer inkomen nauwelijks gelukkiger maakt’, zij daarmee nog niet gezegd dat een stagnatie of een daling van het inkomen *wel* gelukkiger maakt of de geluksscore stabiel houdt.

Daarbij wordt beleid dat rekening houdt met geluk, geconfronteerd met dezelfde afruilen als waar welvaartsanalyses dikwijls op stuiten. Veel determinanten van geluk hangen op een ingewikkelde manier met elkaar samen. Er is sprake van *trade-offs*, bijvoorbeeld, tussen minder werken en meer inkomen; of tussen marktgoederen als grotere woningen met grote tuinen, en een ‘goed’ dat op de markt veelal geen prijs krijgt, zoals een groter natuurterrein.

Bij die complexe afruilen speelt ook een afruil tussen (gemiddeld) geluk en persoonlijke waarden. Indien de determinanten van geluk explicieter worden beschouwd kan dit de overheid in domeinen brengen die sommige mensen liever voor zichzelf houden of die anderszins strijdig zijn met individuele waarden. Werkloosheid wordt bijvoorbeeld als minder erg ervaren indien in de omgeving veel werkloosheid voorkomt. Betekent dit dat werkgelegenheidsbeleid zich primair moet richten op de regio’s waarin de werkloosheid laag ligt omdat daar het gelukseffect het grootst is? Goede sociale voorzieningen blijken nauwelijks bij te dragen aan het geluk.⁶⁶ Is

⁶⁴ De ‘waarde’ die een mens impliciet aan zijn leven geeft, zoals economen die aflezen uit het risicogedrag, is dan mogelijk een onderschatting van het geluksverlies.

⁶⁵ Zie Diener en Seligman, op. cit. blz. 1-32 voor resultaten op andere terreinen.

⁶⁶ Veenhoven, R. ‘Well-being in the welfare state: Level not higher, distribution not more equitable’, *Journal of Comparative Policy Analysis*, blz. 91-125.

dit een reden om de sociale voorzieningen te verminderen? Dit zijn natuurlijk slechts retorische vragen. Maar ze maken duidelijk dat hier complexe afwegingen kunnen liggen.

Een punt dat dichter ligt bij de filosofie dan bij de beleidseconomie, betreft de vraag of iedere vorm van geluk gelijk van waarde is. Bentham en zijn student John Stuart Mill verschilden hier al over van mening. Voor de eerste was eenvoudig plezier van even grote waarde als het genot dat uit de 'hogere cultuur' kon worden gehaald. Mill dacht hier anders over. 'Het is beter een ongelukkig mens te zijn dan een gelukkig varken' aldus Mill.⁶⁷ Stel er wordt een soort super Prozac-pil uitgevonden. De pil brengt mensen in een continue staat van geluk en heeft verder geen negatieve bijwerkingen. Moet zo'n pil dan worden gepropageerd? Niet iedereen zal die vraag met ja beantwoorden. De ervaringen van inspanning en tegenslag zijn daarvoor, voor velen, te waardevol. Ze kunnen niet los worden gezien van het gevoel een rijk en volledig leven te hebben geleid.

'Geld maakt niet gelukkig' zo luidt een oude volkswijsheid. Volgens geluksonderzoek neemt het geluk van een mens, voorbij een zeker minimumniveau, bij een toename van zijn inkomen inderdaad niet zo heel veel meer toe. Op de vraag wat dit voor het economisch beleid betekent, kan, zo is getracht in bovenstaande paragrafen duidelijk te maken, nauwelijks een antwoord worden gegeven. Het antwoord hangt onder andere af van de mate waarin de burger zelf verstandige keuzes kan maken. Maar zelfs als objectief kan worden vastgesteld dat de burger dikwijls de foute 'geluksbeslissingen' neemt,⁶⁸ dan nog is het niet vanzelfsprekend hoe de overheid geluk als norm in de beoordeling van beleid moet gaan hanteren. De vraag of, en in welke mate, de staat de burger van de 'hedonische tredmolen' af moet halen, blijft daarmee open. De wetenschappelijke discussie over de theoretische implicaties en de empirische relevantie van het geluksonderzoek, mede in het licht van allerlei meetproblemen, is nog lang niet uitgewoed.⁶⁹ Die discussie is fascinerend en relevant genoeg om goed te blijven volgen.

⁶⁷ Toen de Amerikaanse psycholoog Steven Pinker die keuze aan zijn studenten voorlegde, bleken, opmerkelijk genoeg, veel studenten een voorkeur te hebben voor het leven van een 'gelukkig varken.' (zie Steven Pinker, Martin Seligman, en Rober Wright, 'Debating Human Happiness' in Slate, 18 oktober 2002.

⁶⁸ En zoals Daniel Gilbert in zijn boek 'Stuiten op Geluk' overtuigend aantoont, doet hij dat bijna per definitie.

⁶⁹ Dat heeft onder andere te maken met het weinig systematische karakter van veel geluksonderzoek, zie Ed Diener en Martin Seligman, 'Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being', in: *Psychological Science in the Public Interest*, volume 5, 2004, blz. 3-4.

6.2 Arbeidsmarktparticipatie van vrouwen

De participatie van vrouwen is de afgelopen decennia sterk toegenomen. Dit is voor een belangrijk deel het gevolg van een stijging van de participatie over de generaties. De stijging heeft bijgedragen aan de economische groei. Het gemiddeld aantal gewerkte uren is voor de jongere generaties werkende vrouwen echter niet hoger dan voor de oudere generaties. De bijdrage van de stijgende participatie aan de economische groei had hoger kunnen uitvallen als vrouwen meer uren waren gaan werken. Naar verwachting zal het aantal gewerkte uren van werkende vrouwen niet aanzienlijk stijgen in de nabije toekomst. Beleid kan de participatie en in geringe mate de gewerkte uren van vrouwen verhogen. Voor sommige vormen van beleid is het effect op de houdbaarheid van de verzorgingsstaat echter gering.

Een opvallend aspect van de recente maatschappelijke en economische ontwikkelingen is de sterk toegenomen participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Nederland is hierin niet uniek. In internationaal opzicht is echter wel opvallend dat Nederlandse vrouwen vaak in deeltijd werken. Beide aspecten, dat wil zeggen participatie en deeltijd, staan de afgelopen tijd in de belangstelling. De discussie richt zich enerzijds op de rol van deeltijdwerk dan wel voltijds werken bij de emancipatie van vrouwen, en anderzijds op de mogelijke bijdrage van een hogere participatie en meer gewerkte uren aan de houdbaarheid van de verzorgingsstaat.⁷⁰ Dit speciaal onderwerp gaat over het economische aspect van de participatie. Het voeren van de discussie over andere aspecten van de participatie van vrouwen is echter een belangrijk nevendoel.

De participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt is de afgelopen jaren sterk gestegen, van 43% in 1987 naar 62% in 2005.⁷¹ Deze trend is al eerder begonnen. In 1975 lag de participatie van vrouwen rond 32%. De participatie van mannen is gedurende de periode 1987 tot 2005 licht gestegen, vooral door toedoen van een hogere participatie van oudere mannen.⁷² De totale participatie is gestegen van 61% in 1987 naar 72% in 2005. De toename van de werkgelegenheid gemeten in arbeidsjaren is minder hoog doordat het aantal gewerkte uren per werkende in de betreffende periode is afgenomen. Voor werkende vrouwen is de gemiddelde baanomvang afgenomen van 67% van een voltijdsbaan in 1987 naar 64% in 2005, en voor werkende mannen van 94% in 1987 naar 90% in 2005.

Door de stijging van de participatie van vrouwen zit Nederland tegenwoordig hoog in de middenmoot in een internationale vergelijking (tabel 6.2). De Scandinavische landen kennen de hoogste participatiegraad van vrouwen, maar daarna volgt Nederland samen met het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Australië. De uitzonderlijke situatie van Nederland blijkt vooral uit het aandeel vrouwen dat in deeltijd werkt: in Nederland werkt drie op de vijf vrouwen in een baan van minder dan 30 uur per week. In sommige andere landen, zoals Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Australië wordt ook veel in deeltijd gewerkt. Maar met twee op de vijf

⁷⁰ H. Mees, *Weg met het deeltijdfeminisme*, Nieuw Amsterdam, 2007, SER, Welvaartsgroei door en voor iedereen, Advies Nr. 2006/08, 2006.

⁷¹ Bruto participatie, ofwel personen 20-64 jaar die tenminste 12 uur per week werken of willen werken.

⁷² Zie bijvoorbeeld CPB, *Centraal-Economisch Plan 2005*, 2005, blz. 116.

vrouwen die minder dan 30 uur per week werken is het aandeel deeltijders aanzienlijk lager dan in Nederland.

Deze paragraaf bespreekt de bijdrage van vrouwen aan de economie door het verrichten van betaald werk.⁷³ Het tracht antwoord te geven op een aantal vragen: hoe ontwikkelen de arbeidsparticipatie en de gewerkte uren van vrouwen zich over de generaties? Zijn er aanwijzingen dat jongere generaties vrouwen meer uren zullen gaan werken? Welke bijdrage heeft de toegenomen participatie van vrouwen geleverd aan de economische groei? En welke beleidsopties zijn er om de participatie en gewerkte uren van vrouwen verder te bevorderen?

Tabel 6.2 Participatie en deeltijd, vrouwen leeftijd 15-64, 2006		
	Participatie ^a	Deeltijd ^b
	%	%
Zweden	77,7	19,0
Denemarken	76,7	25,6
Finland	73,2	14,9
Verenigd Koninkrijk	70,3	38,8
Nederland	69,4	59,7
Verenigde Staten	69,3	17,8
Australië	69,0	40,7
Duitsland	68,5	39,2
EU-15	64,2	31,7
Frankrijk	63,9	22,9
Spanje	61,1	21,4
België	58,9	34,7
Italië	50,8	29,4

^a Aantal vrouwen dat participeert op de arbeidsmarkt als percentage van het aantal vrouwen in de leeftijd 15-64.
^b Aantal vrouwen dat minder dan 30 uur per week werkt in de belangrijkste baan als percentage van het aantal vrouwen dat werkt.
Bron: OECD Employment Outlook 2007.
Noot: de cijfers in deze tabel zijn gebaseerd op internationale definities, zoals gehanteerd door OESO. Ze wijken daarmee af van de overige cijfers in dit speciaal onderwerp, die gebaseerd zijn op de gebruikelijke CBS definities.

6.2.1 Participatie en gewerkte uren over de generaties

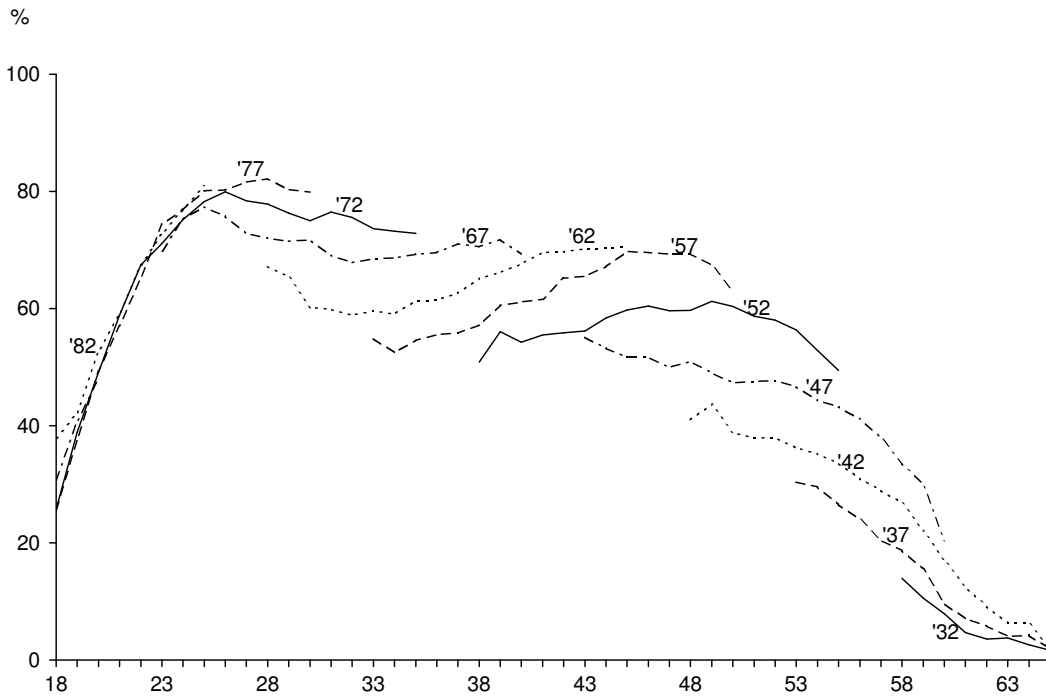
Deze subparagraaf bespreekt de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie en baanomvang van vrouwen over de generaties en bespreekt enkele achtergronden en consequenties van de keuze voor deeltijdwerk. De toename van de participatie in de afgelopen decennia hangt samen met een gestage toename van de participatie van vrouwen over de generaties (figuur 6.2). Voor vrouwen tussen circa 30 en 60 jaar is de kans op participatie op de arbeidsmarkt groter naarmate zij deel uitmaken van een jongere generatie (een hoger liggende lijn in de grafiek).

Betekent de hogere participatiegraad ook dat jongere generaties vrouwen meer uren werken? Het aantal gewerkte uren van vrouwen wordt ingedeeld in kleine (1-11 uur per week), middelgrote (12-24 uur) en grote (25-34 uur) deeltijdbanen en voltijdbanen (35 uur of meer).

⁷³ Informele productie zoals vrijwilligerswerk en mantelzorg blijft buiten beschouwing. Zie SCP, Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015, Publicatie nr. 2007/12, voor het belang van dergelijke activiteiten.

Het aandeel van kleine deeltijdbanen onder werkende vrouwen neemt af over de generaties: de opeenvolgende lijnen van links naar rechts liggen steeds onder die van de voorafgaande generatie (figuur 6.3, links). Het aandeel van middelgrote en grote deeltijdbanen onder werkende vrouwen neemt toe over de generaties (figuur 6.3, rechts; figuur 6.4, links).⁷⁴ Binnen de groep werkende vrouwen is het aandeel van voltijdbanen licht gedaald over de generaties (figuur 6.4, rechts). De meest recente CBS-cijfers laten overigens wel een stijging van het aandeel voltijdbanen zien.⁷⁵ De toekomst zal uitwijzen of hier sprake is van een trendbreuk.⁷⁵

Figuur 6.2 Bruto participatie naar leeftijd per geboortecohort, vrouwen leeftijd 18-64 ^a

^a Geboortegeneraties in 5-jaars groepen, van cohort met geboortjaar 1985-1989 (geheel links in figuur) tot cohort met geboortjaar 1930-1934 (geheel rechts in figuur).

Bron: Enquête Beroepsbevolking 1992-2005.

Samengevat is binnen de groep van werkende vrouwen vooral het aandeel middelgrote en grote deeltijdbanen gestegen. Het gemiddeld aantal gewerkte uren is hierdoor slechts licht gedaald over de generaties. Deze bevinding komt redelijk overeen met die van ander onderzoek. Op basis van het bestand 'Culturele veranderingen in Nederland' concludeert het SCP dat het aantal gewerkte uren van werkende vrouwen (21-49 jaar) geen grote veranderingen vertoont over de generaties.⁷⁶ Op basis van opeenvolgende golven van het OSA-arbeidsaanbodpanel concludeert ook de OSA dat achtereenvolgende generaties vrouwen nauwelijks verschil tonen in het aantal

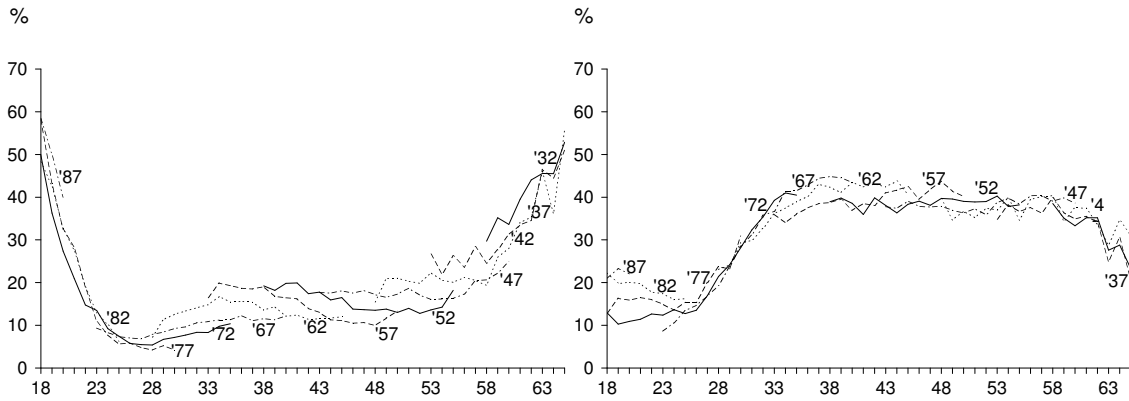
⁷⁴ Uitgedrukt als aandeel van het totaal aantal vrouwen zijn de generatie-effecten voor deze deeltijdbanen nog sterker (niet afgebeeld) wat impliceert dat de participatiegroei vooral neerslaat bij banen tussen 12 en 34 uur.

⁷⁵ CBS, Werkgelegenheid groeit op alle fronten. CBS Webmagazine, woensdag 18 juli, 2007.

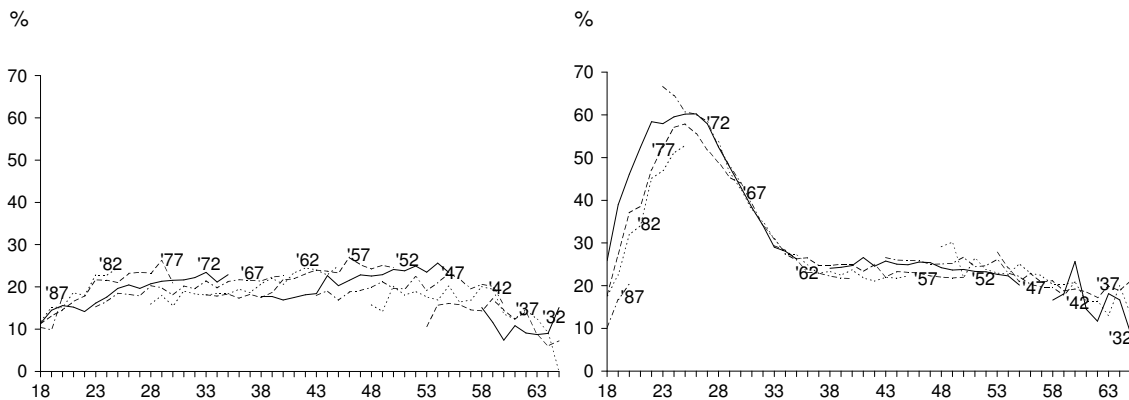
⁷⁶ SCP en CBS, *Emancipatiemonitor 2006*, hoofdstuk 11.

gewerkte uren.⁷⁷ Volgens het SCP lijkt meer werken overigens wel een optie voor een deel van de vrouwen, zij het onder bepaalde condities. Ongeveer de helft van de vrouwen met kinderen geeft aan dat zij (meer uren) zou willen werken, als er onder andere meer mogelijkheden zouden zijn om werktijden af te stemmen op het privéleven en schooltijden.

Figuur 6.3 Deeltijd, 1-11 uur (links) en 12-24 (rechts) per week naar leeftijd per geboortecohort, werkende vrouwen leeftijd 18-64^a

Figuur 6.4 Deeltijd, 25-34 uur (links) en 35 en meer uur (rechts) per week naar leeftijd en geboortecohort, werkende vrouwen leeftijd 18-64^a

^a Geboortegeneraties in 5-jaars groepen, van cohort met geboortjaar 1985-1989 (geheel links in figuur) tot cohort met geboortjaar 1930-1934 (geheel rechts in figuur)

Bron: Enquête Beroepsbevolking 1992-2005.

Het lage aantal gewerkte uren van vrouwen tegenover mannen kan voor een deel verklaard worden door de relatieve loonverhouding van partners binnen een gezin. Deze bepaalt immers in belangrijke mate het arbeidsaanbod van de partners. Binnen een gezin heeft de man vaak een hoger opleidingsniveau dan de vrouw. Zelfs als de partners hetzelfde opleidingsniveau hebben en ook de andere arbeidsmarktkenmerken hetzelfde zijn, dan nog verdient de vrouw

⁷⁷ OSA, *Vrouwen, gezinnen en werk: een cohortbenadering van de arbeidsparticipatie in Nederland*, Publicatie A224, 2007.

gemiddeld minder.⁷⁸ De lagere verdien capaciteit van vrouwen zou dus een verklaring kunnen zijn voor de scheve verdeling van betaald werk binnen huishoudens. De keuze van vrouwen voor deeltijdwerk beïnvloedt het loonniveau vervolgens neerwaarts, waarmee het loonverschil blijft. Uit empirisch onderzoek blijkt immers dat werken in deeltijd gemiddeld genomen nadelige gevolgen heeft voor de loopbaan: de investering in menselijk kapitaal bij deeltijdbanen is naar verhouding geringer, en daarmee is de kans op promotie ook kleiner.⁷⁹

Ondanks de genoemde verklaring voor het lagere aantal gewerkte uren van vrouwen is het opmerkelijk dat de baanomvang van werkende vrouwen de afgelopen decennia licht is gedaald. Het opleidingsniveau van vrouwen is de afgelopen decennia immers gestegen, sterker nog dan dat van mannen. Onder jonge cohorten zijn vrouwen inmiddels zelfs beter opgeleid dan mannen. Daarom zou men binnen gezinnen waarin beide partners werken een ontwikkeling naar een meer gelijke verdeling van betaald werk tussen de partners kunnen verwachten, en dus ook meer gewerkte uren voor werkende vrouwen.

De participatie van vrouwen is over de periode 1992-2005 toegenomen met gemiddeld 1,9% per jaar (tabel 6.3). Enerzijds is de participatie per opleidingsniveau gestegen. Anderzijds wordt een de groei deels verklaard doordat meer vrouwen een hogere opleiding hebben. Ruim tweevijfde van de totale groei in de participatie komt door de stijging in het opleidingsniveau.⁸⁰ Het gemiddeld aantal gewerkte uren van werkende vrouwen is licht gedaald met gemiddeld 0,4% per jaar (tabel 6.4). De daling is opgetreden ondanks de stijging van het opleidingsniveau: bij een gelijkblijvend aantal gewerkte uren per opleidingsniveau zou deze immers hebben gezorgd voor een toename in het aantal gewerkte uren van ongeveer 0,2% per jaar. Het aantal gewerkte uren per opleidingsniveau is dus sterk gedaald, bij laag en middelhoog opgeleide vrouwen is sprake van een daling van gemiddeld 0,7% per jaar.

De toename in de participatie komt vooral voor rekening van vrouwen met minderjarige kinderen (tabel 6.3). Ook is het aantal gewerkte uren bij vrouwen met minderjarige kinderen toegenomen. Hun baanomvang steeg in de periode 1992-2005 met 0,7% à 1,0% per jaar, terwijl vrouwen zonder minderjarige kinderen hun baanomvang neerwaarts aanpasten (tabel 6.4). De daling van het aantal gewerkte uren van vrouwen met een baan is het gevolg van het gestegen aandeel van vrouwen met minderjarige kinderen in de groep van vrouwen met een baan. Zij werken namelijk, ondanks de stijging van hun aantal gewerkte uren, nog steeds minder uren dan vrouwen zonder minderjarige kinderen.

⁷⁸ Ö. Erdem, M. Bos en J. Houben, De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2004, Arbeidsinspectie, 2006.

⁷⁹ OSA, Career consequences of part-time work: results from Dutch panel data 1990 - 2001, Publicatie A206, 2006, G. Russo en W. Hassink, The part-time wage penalty, a career perspective, IZA, Discussion Paper 1468, 2005.

⁸⁰ Dit is een vereenvoudigde voorstelling omdat de ontwikkeling in participatie naast opleiding mogelijk gecorreleerd is met andere variabelen. Met behulp van multivariate analyse kan een decompositie worden gemaakt van het effect van de verschillende variabelen, zie R. Euwals, M. Knoef en D. van Vuuren, The trend in female labour force participation, consequences for fiscal sustainability in an ageing society, CPB Discussion Paper, 2007.

Tabel 6.3 Bruto participatie van vrouwen 18-64 jaar, naar opleidingsniveau en minderjarige kinderen, 1992-2005^a

	Participatie ^b			Aandeel in vrouwen 18-64 jaar		
	1992	2005	1992-2005	1992	2005	1992-2005
	mpj in % ^c			mpj in % ^c		
Alle vrouwen	48,3	61,5	1,9			
w.v. basisschool	23,5	29,4	1,7	17,1	8,5	- 5,2
laag	39,0	45,6	1,2	29,5	23,6	- 1,7
middel	56,4	65,6	1,2	37,4	42,8	1,0
hoog	72,9	80,4	0,7	16,0	25,1	3,5
w.v. 0 kinderen	52,7	58,6	0,8	62,8	62,1	- 0,1
1 kind	46,2	70,5	3,3	14,5	14,8	0,2
2 kinderen	41,2	67,4	3,9	15,8	16,7	0,4
≥ 3 kinderen	29,2	53,4	4,8	6,9	6,5	- 0,5

^a Opleidingsniveaus: basis=basisonderwijs; laag=vmbo; middel=mbo, havo, vwo; hoog=hbo, wo.

^b Werkende en werkloze beroepsbevolking (vrouwen die 12 uur of meer (willen) werken), als percentage van het totaal aantal vrouwen van 18-64 jaar.

^c Mutaties per jaar in %.

Bron: Enquête Beroepsbevolking 1992-2005.

Tabel 6.4 Gemiddeld aantal gewerkte uren per week van werkende vrouwen 18-64 jaar, naar opleidingsniveau en minderjarige kinderen, 1992-2005^a

	Gewerkte uren werkende vrouwen ^b			Aandeel in werkende vrouwen ^c		
	1992	2005	1992-2005	1992	2005	1992-2005
	mpj in % ^d			mpj in % ^d		
Alle vrouwen	26,8	25,5	- 0,4			
w.v. basisschool	22,3	21,8	- 0,2	8,5	4,2	- 5,2
laag	24,3	22,2	- 0,7	24,9	18,6	- 2,2
middel	27,4	24,8	- 0,8	44,2	46,2	0,3
hoog	30,0	29,1	- 0,2	22,4	31,0	2,6
w.v. 0 kinderen	30,0	27,6	- 0,6	66,9	59,7	- 0,9
1 kind	22,3	24,4	0,7	13,8	15,9	1,1
2 kinderen	19,4	21,5	0,8	14,3	18,3	1,9
≥ 3 kinderen	17,8	20,3	1,0	5,0	6,1	1,5

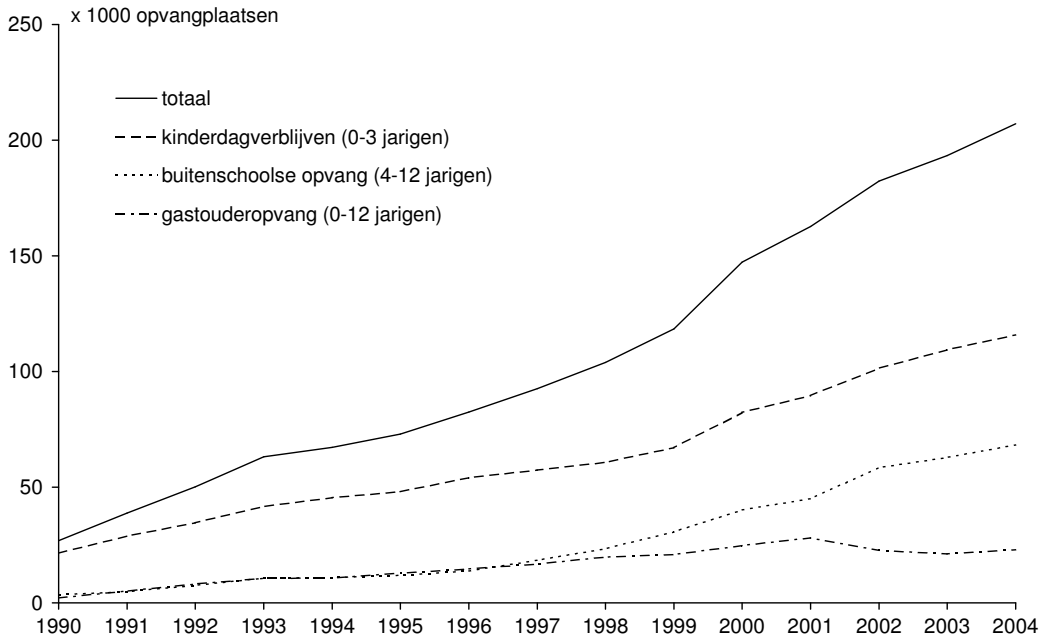
^a Opleidingsniveaus: basis=basisonderwijs; laag=vmbo; middel=mbo, havo, vwo; hoog=hbo, wo.

^b Gemiddeld aantal gewerkte uren van vrouwen die 1 uur of meer per week werken.

^c Vrouwen die 1 uur of meer werken.

^d Mutaties per jaar in %.

Bron: Enquête Beroepsbevolking 1992-2005.

Figuur 6.5 Aantal plaatsen in de formele kinderopvang, 1990-2004

De resultaten sluiten goed aan bij onderzoek dat uitwijst dat de aanwezigheid van jonge kinderen een minder grote beperking is geworden voor de arbeidsdeelname en de baanomvang van vrouwen.⁸¹ Ongeveer twee op de vijf moeders met kinderen jonger dan 4 jaar maken gebruik van formele kinderopvang. De schaarste aan formele kinderopvangplaatsen in Nederland is verminderd; de beschikbaarheid van formele kinderopvangplaatsen is sinds 1990 in snel tempo gegroeid (zie figuur 6.5) en de kinderopvangkosten zijn voor veel inkomensgroepen gedaald in de periode 2005-2007 doordat de overheid een groter deel van de kosten voor haar rekening neemt en de werkgeversbijdrage een verplicht karakter heeft gekregen.

Diverse studies wijzen de verschillen in deeltijdwerk tussen landen toe aan verschillen in preferenties.⁸² Voor Nederland geeft het SCP informatie over preferenties rond deeltijdwerk: van vrouwen die in deeltijd werken en die een man hebben die werkt geeft 96% aan ook een voorkeur te hebben voor deeltijdwerk (12-34 uur). De studie geeft echter niet aan in hoeverre zij tevreden zijn met de omvang van de deeltijd baan in uren. Ook geeft de studie informatie over de attitudes van opeenvolgende generaties ten aanzien van bijvoorbeeld het combineren van de zorg voor kinderen en betaald werk, en ten aanzien van herverdeling van betaald en onbetaald

⁸¹ SCP en CBS, *Emancipatiemonitor 2006*, hfdst 5, SCP, Hoe het werkt met kinderen, publicatie 2006/5, E. Jongen, Child care subsidies revisited, CPB Document, 2007.

⁸² OESO, Balancing Work and Family Life: Helping Parents into Paid Employment, *Employment Outlook 2001*, 2001, F. Jaumotte, Female Labour Force Participation, OECD Economics Department Working Paper, No. 376, 2003, SCP en CBS. *Emancipatiemonitor 2006*, hfdst 5.

werk. Het SCP signaleert een trendbreuk vanaf de generatie die rond 1950 is geboren.⁸³ Vanaf die tijd hebben generaties de modernere opvattingen uit de tweede feministische golf grotendeels overgenomen. De verschillen in opvattingen tussen de na 1950 geboren generaties blijken bescheiden te zijn, de meest recente generaties blijken zelfs iets behoudender te zijn. De 1950-generatie is eveneens de generatie waarbij het beschikbaar komen van de anticonceptiepil een belangrijk effect heeft gehad op investeringen in opleidingen en op de leeftijd waarop vrouwen trouwen.⁸⁴ Dit verklaart de hoge participatie van deze generatie, maar het laat de lichte daling van het aantal gewerkte uren vanaf deze generatie onverklaard.

Samenvattend is de participatie van vrouwen de afgelopen decennia sterk gestegen, waarbij de toename in recente jaren lijkt af te vlakken. Vrouwen met kinderen hebben hun gewerkte aantal uren uitgebreid, maar het gemiddeld aantal gewerkte uren van werkende vrouwen is over de afgelopen decennia niet toegenomen, eerder licht gedaald.

6.2.2 **Stijgende participatie en economische groei**

De bijdrage die vrouwen leveren aan de economie door het verrichten van betaald werk is de afgelopen decennia duidelijk gestegen. Welk deel van de economische groei kan worden toegeschreven aan deze ontwikkeling? Deze paragraaf splitst de economische groei op in een deel afkomstig van wijzigingen in het arbeidsaanbod en een deel afkomstig van wijzigingen in de arbeidsproductiviteit. Conjuncturele effecten worden buiten beschouwing gelaten. Het vervolg bespreekt dan ook het structurele arbeidsaanbod en de structurele arbeidsproductiviteit.

Twee scenario's voor het arbeidsaanbod van vrouwen illustreren het effect op de economische groei. Het eerste scenario, het lage scenario, beschrijft de situatie waarin de participatiegraad van vrouwen per leeftijdscategorie vanaf 1990 constant is gebleven. Dit zorgt ervoor dat het aantal participerende vrouwen vanaf 1990 op ongeveer 2,2 miljoen blijft steken, terwijl in werkelijkheid het aantal met 1 miljoen tot 3,2 miljoen in 2005 is gestegen. Overigens neemt in het lage scenario het aantal vrouwelijke participanten wel iets toe omdat de bevolking licht groeit. Voorts blijft het aantal gewerkte uren per werkende vrouw constant vanaf 1990. Het scenario veronderstelt verder dat de participatie van vrouwen geen invloed heeft op de participatie en gewerkte uren van mannen. Van een dalende participatie van mannen in de jaren dat de participatie van vrouwen steeg was namelijk geen sprake.

⁸³ Voor vergelijkbare resultaten zie R. Euwals, M. Knoef en D. van Vuuren, The trend in female labour force participation, consequences for fiscal sustainability in an ageing society, CPB Discussion Paper, 2007, en A. Deelen, R. Euwals en N. Voskuilen-Bosch, Is part-time employment here to stay? Evidence from the Dutch labour force survey 1992-2005, CPB Discussion Paper, 2007.

⁸⁴ C. Goldin en L. Katz, The Power of the Pill: Oral Contraceptives and Women's Career and Marriage Decisions, *Journal of Political Economy*, Vol. 100(4), pp. 730-770, 2002.

Tabel 6.5 Potentiële productie, 1990-2005

	Basispad	Scenario laag ^a	Scenario hoog ^b
	Afwijking van basispad		
	mutaties per jaar in %		
Potentiële groei (toegevoegde waarde)	2,26	- 0,57	0,17
w.v. groei potentiële werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	1,06	- 0,62	0,13
w.v. structurele groei arbeidsaanbod (in personen)	1,40	- 0,84	0,00
bijdrage groei deeltijdwerk	- 0,34	0,22	0,13
structurele arbeidsproductiviteit ^c	1,20	0,05	0,04
w.v. selectie naar opleiding ^d		0,00	0,00
selectie naar deeltijd ^e		0,02	0,04
selectie naar geslacht ^f		0,03	0,00

^a Participatie en gewerkte uren van vrouwen blijven constant op niveau van 1990.

^b Toestroom van vrouwen op de arbeidsmarkt vanaf 1990 betreft vrouwen die evenveel uren werken als mannen.

^c De effecten op de structurele arbeidsproductiviteit worden berekend op basis van beloningsverschillen naar opleiding, deeltijd en geslacht, én de gewijzigde samenstelling van de beroepsbevolking naar deze kenmerken (zie Arbeidsproductiviteit en arbeidsparticipatie, *Macro Economische Verkenning 2005, 2004*).

^d Het lage scenario houdt rekening met een verandering in het opleidingsniveau van werkende vrouwen.

^e De scenario's houden rekening met een hoger aandeel van de voltijders (die een hoger beloning hebben).

^f Het lage scenario houdt rekening met een lagere werkgelegenheid onder vrouwen (die een lagere beloning hebben).

De economische groei had hoger kunnen uitvallen als vrouwen meer uren waren gaan werken. Het tweede scenario, het hoge scenario, beschrijft de situatie waarin de 1 miljoen vrouwen die sinds 1990 op de arbeidsmarkt zijn gekomen net zoveel uren waren gaan werken als de gemiddelde werkende man. De overige 2,2 miljoen werkende vrouwen werken net zoveel uren als in werkelijkheid is waargenomen. In het scenario neemt dus het aantal gewerkte uren per werkende langzaam toe.

Als de participatie van vrouwen vanaf 1990 niet was toegenomen dan was de potentiële groei in de periode 1990-2005 naar schatting met ongeveer 0,6%-punt per jaar achtergebleven (tabel 6.5). De groei was dan 1,7% per jaar geweest in plaats van 2,3% per jaar. Over een periode van 15 jaar, zoals we hier beschouwen, zou de economische groei ruim 8% lager uitvallen. Een toename van het aantal gewerkte uren van vrouwen heeft een kleiner effect: de jaarlijkse groei was naar schatting ongeveer 0,2%-punt hoger geweest. Het geringe resultaat voor dit scenario is verklaarbaar: ook nu werken vrouwen gemiddeld genomen ongeveer 26 uur per week. Daarbij veronderstelt het scenario dat in 2005 slechts 1,0 miljoen vrouwen hetzelfde aantal uren als mannen zou werken. Als dit zou gelden voor alle 3,2 miljoen werkende vrouwen dan zou het effect ongeveer drie maal zo hoog zijn.

In beide scenario's wordt verondersteld dat de arbeidsproductiviteit sterker toeneemt dan in het basisscenario. Drie argumenten spelen hierbij een rol. Ten eerste is er wellicht sprake van selectie naar opleiding: het kunnen vooral de laag opgeleide vrouwen zijn voor wie de participatie is gestegen. Dit zou dan een drukkend effect hebben gehad op het gemiddelde opleidingsniveau van de werkende vrouwen. Eerder CPB onderzoek laat zien dat als in de

periode 1996-2000 het opleidingsniveau van de werkende personen – mannen en vrouwen – net zo sterk was gestegen als voor de gehele potentiële beroepsbevolking dan zou de toename van de arbeidsproductiviteit 0,1%-punt hoger zijn geweest.⁸⁵ Toepassing van de methode op de periode 1990-2005 laat zien dat het argument bij vrouwen niet opgaat: de werkgelegenheid is bij de verschillende opleidingsniveaus van vrouwen ongeveer even hard gestegen. Het effect van de selectie naar opleidingsniveau op de arbeidsproductiviteit is dus nihil geweest.

Een tweede argument voor een verandering van de arbeidsproductiviteit is het verschil in beloning tussen voltijders en deeltijders. In het hoge scenario gaan vrouwen meer uren werken, en dat heeft door investeringen in hun carrière een positief effect op hun beloning en productiviteit (zie paragraaf 6.2). Uit onderzoek blijkt dat de beloning, en naar veronderstelling daarmee de productiviteit, van voltijders 2 tot 6%-punt hoger is dan voor deeltijders.⁹

Toepassing van de hierboven beschreven methode, met meer voltijd werkende vrouwen dan in het basisscenario, laat zien dat in het hoge scenario de arbeidsproductiviteit met ongeveer 0,04%-punt per jaar extra toeneemt. In het lage scenario is ook sprake van een licht positief effect omdat in 2005 een iets groter aandeel vrouwen voltijd werken dan in het basisscenario.

Een derde argument voor een verandering van de arbeidsproductiviteit is het verschil in beloning tussen mannen en vrouwen. Uit onderzoek blijkt dat de beloning van vrouwen 5 tot 10%-punt lager is dan voor mannen.⁹ De lagere beloning van vrouwen telt mee voor het bruto nationaal product, ongeacht het feit of de lagere beloning wel of niet een verschil in productiviteit weerspiegelt. Toepassing van de hierboven beschreven methode op het lage scenario, met minder vrouwen op de arbeidsmarkt, leidt tot een extra toename van de gemeten arbeidsproductiviteit van 0,03%-punt.

6.2.3 Raming participatie en gewerkte uren

Voor lange-termijnanalyses, zoals over de welvaartsstaat en de houdbaarheid van de overheidsfinanciën, is een projectie gemaakt voor de participatie en de mate van deeltijdwerk tot het jaar 2040.⁸⁶ De projectie is beleidsneutraal, wat wil zeggen dat wordt aangenomen dat er vanaf 2007 geen beleidswijzigingen meer zijn. De projectie vormt de uitgangsbasis voor de beleidsanalyses in de volgende paragraaf.

De centrale projectie voorziet in een geleidelijke afzwakking van de stijging van de participatie van vrouwen, en vanaf 2020 zal de participatie stabiel blijven op een niveau van ongeveer 68% (de participatie in 2005 was 62%).⁸⁷ Twee ontwikkelingen spelen hierbij een belangrijke rol. Ten eerste stijgt het opleidingsniveau van vrouwen, en een hoger opleidingsniveau leidt tot een hogere participatie. De toename van het opleidingsniveau zal echter over de tijd afzakken, en voor een deel verklaart dat de afzwakking van de stijging van de participatie. Ten tweede is de

⁸⁵ CPB, Arbeidsproductiviteit en arbeidsparticipatie, *Macro Economische Verkenning 2005*, 2004.

⁸⁶ R. Euwals en D. van Vuuren, Arbeidsaanbod tot 2050: Een beleidsneutraal scenario, CPB Memorandum 134, 2005.

⁸⁷ Merk op dat de geraamde participatie voor 2008 hoger is dan in de projectie voor de lange termijn. Dit lijkt echter vooral een conjunctureel effect.

bereidheid tot participatie ongeveer stabiel voor de generaties vanaf het geboortjaar 1950-1955 (zie SCP-onderzoek beschreven in paragraaf 6.2.2). De stijging van de participatie is dus voor een deel het gevolg van de vervanging van oudere generaties door jongere generaties. Vanaf ongeveer 2020 zijn de oudere generaties met een lagere bereidheid tot participatie met pensioen, zodat uit hoofde hiervan de participatie niet meer verder zal stijgen.

De projectie voorziet in een daling van het aantal gewerkte uren per werkende, maar ook deze ontwikkeling zal afzwakken. Bij zowel werkende mannen als werkende vrouwen is het aantal gewerkte uren de afgelopen jaren slechts licht gedaald en in de projectie komt deze daling per geslacht tot stilstand. De belangrijkste reden voor een verdere afname van het aantal gewerkte uren per werkende is het groeiend aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking. Omdat toename van het aandeel vrouwen afzwakt zal ook de afname van het aantal gewerkte uren per werkende afzwakken.

6.2.4 Beleidsopties

De verhoging van de arbeidsparticipatie van vrouwen draagt bij aan de houdbaarheid van de verzorgingsstaat. Maatregelen die de arbeidsparticipatie bevorderen staan dan ook veelvuldig in de belangstelling. In deze paragraaf passeert een aantal fiscale maatregelen de revue. Andere beleidsmaatregelen, zoals de kwaliteit van de kinderopvang, kunnen ook een bijdrage leveren aan de arbeidsparticipatie van vrouwen, maar vallen buiten het bestek van deze analyse. Fiscale maatregelen hebben een effect op het arbeidsaanbod van vrouwen omdat hun gedrag op de arbeidsmarkt relatief sterk afhangt van de netto beloning.⁸⁸ De effectiviteit van fiscale maatregelen gericht op het vergroten van het arbeidsaanbod wordt in belangrijke mate bepaald door het aantal vrouwen dat met een maatregel bereikt wordt. Het positieve effect op hun arbeidsaanbod wordt echter voor een deel tenietgedaan door het negatieve effect op andere groepen, die de maatregelen mede moeten financieren.

Twee fiscale instrumenten en de kinderopvangsubsidie die veelvuldig genoemd worden in beleidsdiscussies staan centraal. Het eerste instrument, de ‘overdraagbare’ algemene heffingskorting, beïnvloedt vooral de beslissing om wel of niet te participeren. Het tweede instrument, een aanvullende combinatiekorting, verlaagt de (marginale) belastingdruk voor werkende partners en stimuleert zo het arbeidsaanbod in uren. En het derde instrument, de kinderopvangsubsidie, beïnvloedt weer vooral de beslissing om te participeren. De langetermijneffecten zijn doorgerekend als varianten met het algemeen-evenwichtsmodel MIMIC. In alle varianten is sprake van budgetneutraliteit; de overheid financiert de maatregelen door de tarieven van de loon- en inkomstenbelasting aan te passen.

⁸⁸ M. Evers, M. de Mooij en D. van Vuuren, What explains the variation in estimates of labour supply elasticities, CPB Discussion Paper 51, 2006.

Heffingskorting

De eerste variant betreft de afschaffing van de overdraagbaarheid van de heffingskorting.⁸⁹ Voor huishoudens waarvan één partner niet werkt is er een fiscaal nadeel van het vervallen van de algemene heffingskorting van circa 2 000 euro per jaar. In 2007 bedraagt de budgettaire besparing 1,65 mld euro. Voor latere jaren is dit minder omdat de arbeidsparticipatie van partners in de projecties toeneemt.

Combinatiekorting

De tweede variant betreft de invoering van een inkomensafhankelijke combinatiekorting, in aanvulling op de reeds bestaande combinatiekorting. Werkende alleenstaande ouders en tweeverdieners met een kind jonger dan 12 jaar hebben recht op deze korting, die de combinatie werk en zorg fiscaal aantrekkelijker maakt. De hoogte van de korting is afhankelijk van het inkomen van de minstverdienende partner, die de korting ook ontvangt. In deze variant kent de korting een opbouw vanaf 50% WML en is maximaal bij 300%.

Kinderopvangsubsidie

In de derde variant wordt de ouderbijdrage voor formele kinderopvang gehalveerd door de overheidsbijdrage te verhogen. De budgettaire kosten bedragen 280 mln euro. Volgens de Wet Kinderopvang uit 2005 betalen ouders, werkgevers en overheid samen de kosten van kinderopvang. Sinds 2007 betalen werkgevers in ieder geval 1/3 van de kosten (1/6 deel voor alleenstaande ouders). Daarnaast geldt een inkomensafhankelijke overheidsbijdrage tot een huishoudinkomen van 130 000 euro. Voor huishoudens met een kind en een inkomen van 20 000 euro bedraagt de inkomensafhankelijke overheidsbijdrage circa 62% zodat de ouderbijdrage circa 5% is in 2007. In de derde variant bedraagt de overheidsbijdrage voor dit huishouden circa 64%, zodat de ouderbijdrage circa 3% bedraagt. Volgens recente studies betalen ouders gemiddeld 19% van de totale kosten voor kinderopvang in 2007.⁹⁰

Uitkomsten

Tabel 6.6 geeft de uitkomsten van de drie varianten weer. De eerste variant heft de huidige negatieve prikkel op arbeidsdeelname van niet-werkende partners op. Over de eerste 6 800 euro hoeft de partner namelijk geen belasting te betalen, waardoor het marginale tarief op inkomsten uit arbeid sterk verlaagd wordt. De participatiegraad van partners in personen stijgt dan naar schatting met 6,7%. De toename van het arbeidsaanbod in arbeidsjaren is minder groot (3,3%), omdat veel vrouwen in deeltijd gaan werken. Een neveneffect van deze maatregel is dat de tarieven in de loon- en inkomstenbelasting met 1%-punt kunnen dalen. Het arbeidsaanbod in arbeidsjaren stijgt naar schatting met 0,7%. De maatregel grijpt vooral in op de keuze om te gaan werken, maar niet direct op het aantal gewerkte uren. De afname van de tarieven in de

⁸⁹ De minstverdienende partner kan het ongebruikte deel van zijn algemene heffingskorting laten uitkeren indien de partner belastingplichtig is en voldoende belasting betaalt.

⁹⁰ CPB, *Macro Economische Verkenningen 2007*, 2006, blz. 107.

Tabel 6.6 Lange-termijneffecten van fiscale maatregelen gericht op vrouwen ^a	Heffingskorting ^b	Combinatiekorting ^c	Kinderopvang ^d
	t.o.v. basispad		
Participatiegraad partners, personen	6,7	0,1	0,0
Arbeidsaanbod in arbeidsjaren, totaal	0,7	0,1	0,1
w.v. kostwinners	0,1	0,0	0,1
partners/ vrouwen	3,3	0,3	0,1
alleenstaande ouders	1,0	1,8	0,7
alleenstaanden	0,3	0,0	0,0
Werkgelegenheid in arbeidsjaren, totaal	0,7	0,1	0,0
Werkgelegenheid in personen, totaal	1,5	0,0	0,0
Verandering LB/IB schijftarieven (in %-punten)	- 1,0	0,0	0,1
Ex ante budgettair beslag (niveau 2007, mln euro)	- 1650	330	280

^a In procentuele mutaties ten opzicht van het basispad van MIMIC, met als steekjaar het jaar 2040. De effecten betreffen gecumuleerde percentages op de lange termijn, en die zijn dus niet vergelijkbaar met de effecten in de voorgaande tabellen die mutaties per jaar in procenten betreffen.

^b Afschaffen overdraagbaarheid heffingskorting.

^c Combinatiekorting bedraagt 1500 euro en wordt opgebouwd tussen 50% WML en 3 keer WML.

^d Halvering eigen bijdrage kinderopvang.

loon- en inkomstenbelasting heeft echter wel een effect op de gewerkte uren waardoor de participatie in arbeidsjaren toch relatief sterk toeneemt.

De combinatiekorting is een stimulans om meer uren te gaan werken. Het effect in personen is nihil, maar desondanks is het totale effect op de werkgelegenheid in arbeidsjaren naar schatting 0,1%. De korting neemt toe vanaf 50% WML waardoor de marginale druk afneemt en het netto uurloon toeneemt. Vooral vrouwen reageren sterk op verandering van hun netto loon door meer uren aan te bieden. Omdat de korting begint bij 50% WML profiteren vooral vrouwen met (kleine) deeltijdbanen. Het arbeidsaanbod van de partners en alleenstaande ouders neemt hierdoor toe (met 0,3% respectievelijk 1,8%). De maatregel wordt gefinancierd door de belastingen te verhogen. Het totale effect op de werkgelegenheid in personen is klein omdat de reikwijdte van de korting - alleen werkende tweede verdieners met jonge kinderen en alleenstaande ouders - beperkt is.

De kinderopvangsubsidie kan een stimulans zijn om te gaan werken omdat kinderopvang complementair is met de arbeidsdeelname van vrouwen. Omdat de subsidie echter afneemt met het inkomen, verhoogt dit de marginale druk waardoor meer uren werken nadeliger wordt. De toename van de kosten voor kinderopvang dragen bij aan de zogenoemde deeltijdval.⁹¹ Het effect op het arbeidsaanbod van vrouwen in personen is gering (0,1%). De kosten van de overheid lopen bovendien op omdat er substitutie plaatsvindt van informele naar formele kinderopvang.⁹² Omdat de gemiddelde ouderbijdrage al vrij laag is (gemiddelde 19%), is er

⁹¹ SZW, Armoedeval, een nieuwe kijk op een oud probleem, Werkdocument, 2007.

⁹² E. Jongen, Child care subsidies revisited, CPB Document, 2007.

naar verwachting sprake van een forse substitutie. Ter financiering verhoogt de overheid de tarieven in de loon- en inkomstenbelasting, waardoor het totale werkgelegenheidseffect nihil is.

6.2.5 Tot slot

De arbeidsmarktparticipatie van vrouwen is de afgelopen decennia sterk gestegen. De stijging is voor een deel het gevolg van een toename van de bereidheid tot participatie over de generaties vrouwen. De toename van deze bereidheid lijkt echter niet meer verder gestegen te zijn sinds de generatie geboren in de jaren vijftig. De stijging van de participatie zal daarom vrijwel tot stilstand gaan komen als deze generatie op de arbeidsmarkt is vervangen door jongere generaties. Het gemiddeld aantal gewerkte uren van werkende vrouwen is over de generaties niet toegenomen, en is zelfs eerder licht gedaald. De daling is het gevolg van een hogere participatie van vrouwen met minderjarige kinderen. Hun gemiddeld aantal gewerkte uren is, ondanks de stijging van de afgelopen jaren, nog steeds lager dan voor andere vrouwen. Het gemiddeld aantal gewerkte uren per werkende (mannen en vrouwen) zal nog gematigd verder dalen door de hogere toekomstige participatie van vrouwen, en daarna zal het net als de toename van de participatie tot stilstand komen.

De toegenomen participatie van vrouwen heeft bijgedragen aan de economische groei. Als de participatie van vrouwen vanaf 1990 niet was gestegen dan was de economische groei ongeveer 0,6%-punt per jaar lager geweest (1,7% per jaar in plaats van de gerealiseerde groei van 2,3% per jaar). Als de 1 miljoen vrouwen die sinds 1990 op de arbeidsmarkt zijn gekomen net zoveel uren waren gaan werken als mannen, dan had dit de economische groei met nog eens 0,2%-punt per jaar verhoogd.

Er zijn meerdere beleidsmogelijkheden om vrouwen te prikkelen om te gaan werken, of meer te gaan werken, met een positief effect op de Nederlandse economie. Een verlaging van de heffingskorting heeft een gunstig effect op de participatie en de houdbaarheid van de verzorgingsstaat, maar het leidt wel tot een lager netto inkomen voor huishoudens waarin één van de partners niet werkt. Een hogere combinatiekorting en hogere subsidies voor kinderopvang leiden tot een slechts geringe toename van de participatie van vrouwen. Ze leiden tot een hoger inkomen voor gezinnen met kinderen, maar tegelijkertijd is het effect op de houdbaarheid van de verzorgingsstaat nihil.

Bij toekomstige ontwikkelingen van de participatie en gewerkte uren van vrouwen speelt nog een andere factor een rol: het arbeidsaanbodgedrag van Nederlandse vrouwen. Onderzoek van bijvoorbeeld het SCP en de OESO laat zien dat het werken in deeltijd voor veel vrouwen een bewuste keuze is. Dat wijst niet op een verandering in de voorkeur voor deeltijd in de nabije toekomst.

Bijlagen

De cijfers in de A-bijlagen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2006.

In 2004 heeft het CBS een revisie van de Nationale rekeningen doorgevoerd, waarbij nieuwe definities en berekeningsmethoden zijn toegepast.⁹³

In 2005 en 2006 heeft een groot aantal institutionele wijzigingen hun beslag gekregen. Het ging daarbij in 2005 om de invoering van de wet Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte (VLZ) en de Wet Basisvoorziening Kinderopvang (WBK). Voor 2006 volgden de invoering van de Zorgverzekeringswet (ZVW), de wet VUT, Prepensioen en Levensloop (VPL) en de wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (WIA). Veel van deze institutionele wijzigingen leidden tot financieringsverschuivingen tussen de particuliere en de collectieve sector en zijn als zodanig van invloed op de ontwikkeling van bijvoorbeeld de particuliere consumptie, de overheidsconsumptie, de werkgelegenheid bij bedrijven en de overheid, de arbeidsproductiviteit in de marktsector en de collectieve lastendruk.

Voor sommige grootheden hebben deze stelselwijzigingen dermate grote gevolgen gehad, dat gemakkelijk een verkeerd beeld kan ontstaan van de onderliggende ontwikkeling. Om die reden is ervoor gekozen in diverse tabellen *in de hoofdtypekst* naast de ongecorrigeerde ook gecorrigeerde cijfers toe te voegen, waarbij rekening is gehouden met de verschuivingen die zijn opgetreden als gevolg van de invoering van de genoemde stelselwijzigingen. In de A-bijlagen worden geen gecorrigeerde cijfers gegeven, teneinde zo goed mogelijk aan te sluiten bij de Nationale rekeningen van het CBS.

⁹³ Zie voor een uitgebreide toelichting: CBS, *Nationale rekeningen 2004 - Revisie 2001, Beschrijvingen en uitkomsten revisiejaar 2001*, augustus 2005 en CBS, *Nationale Rekeningen - Revisie 2001, Tijdreeks 1987-2001*, februari 2007.

Bijlage A 1.1 Middelen en bestedingen 2007 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2006 in Prijzen 2006	Volume- mutatie	2007 in prijzen 2006	Prijs- mutatie	2007 in prijzen 2007
Beloning werknemers	263,13	1½	267,37	2¼	273,44
Bedrijven	221,34	1¾	225,28	2	230,02
Overheid	41,79	¾	42,08	3¼	43,42
Exploitatieoverschot (netto)	129,43				135,47
Afschrijvingen	78,36	2¾	80,49	1¼	81,41
Bedrijven	66,60	2¾	68,44	1	69,18
Overheid	11,76	2½	12,06	1½	12,23
Belastingen	70,81				73,90
Productgebonden	65,16				67,95
Niet-productgebonden	5,65				5,95
Subsidies	7,69				8,18
Productgebonden	4,36				4,85
Niet-productgebonden	3,34				3,33
Bruto binnenlands product marktprijzen	534,03	2¾	548,46	1½	556,04
Invoer	351,60	6½	374,62	1½	379,96
Goederen	274,43	7	293,51	1½	298,05
Diensten	77,16	5	81,10	1	81,91
Finale bestedingen	885,63	4¼	923,08	1½	936,01
Betaalde primaire inkomens	141,11				149,70
Betaalde inkomensoverdrachten	15,38				15,49
Saldo lopende transacties met het buitenland	40,86				36,50
Totaal	197,34				201,68

	2006 in prijzen 2006	Volume- mutatie	2007 in prijzen 2006	Prijs- Mutatie	2007 in prijzen 2007
Consumptieve bestedingen	388,89	2	396,84	2½	406,56
Huishoudens	253,48	2	258,30	2¼	264,02
Overheid	135,40	2¼	138,54	3	142,54
Uitkeringen in natura	52,11	5¼	54,85	2¾	56,31
Lonen	50,40	0	50,46	3¾	52,36
Overig	32,89	1	33,23	2	33,88
Investeringen vaste activa	105,28	4¼	109,87	1¾	111,68
Bedrijven	89,96	4½	94,08	1¾	95,69
Woningen	33,96	3¾	35,21	3½	36,44
Overige vaste activa	56,00	5¼	58,87	¾	59,24
Overheid	15,33	3	15,79	1¼	15,99
Veranderingen voorraden	0,11		0,71		0,79
Nationale Bestedingen	<u>494,28</u>	2¾	<u>507,42</u>	2¼	<u>519,02</u>
Uitvoer	391,35	6¼	415,66	¼	416,98
Goederen	314,03	6¾	335,35	¼	335,84
Diensten	77,31	3¾	80,31	1	81,15
Finale bestedingen	<u>885,63</u>	4¼	<u>923,08</u>	1½	<u>936,01</u>
Uitvoersaldo	39,75				37,02
Ontvangen primaire inkomens	149,90				156,69
Ontvangen inkomensoverdrachten	7,69				7,97
Totaal	<u>197,34</u>				<u>201,68</u>

Bijlage A 1.2 Middelen en bestedingen 2008 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2007 in Prijzen 2007	Volume- mutatie	2008 in prijzen 2007	Prijs- mutatie	2008 in prijzen 2008
Beloning werknemers	273,44	¾	275,81	4¼	287,58
Bedrijven	230,02	1	232,18	4¼	242,19
Overheid	43,42	½	43,62	4	45,39
Exploitatieoverschot (netto)	135,47				140,79
Afschrijvingen	81,41	2¼	83,28	1	84,15
Bedrijven	69,18	2¼	70,75	1	71,44
Overheid	12,23	2½	12,53	1½	12,71
Belastingen	73,90				77,79
Productgebonden	67,95				71,62
Niet-productgebonden	5,95				6,17
Subsidies	8,18				8,72
Productgebonden	4,85				5,25
Niet-productgebonden	3,33				3,47
Bruto binnenlands product marktprijzen	556,04	2½	570,55	2	581,59
Invoer	379,96	6	402,91	1¼	407,69
Goederen	298,05	6¾	318,33	1	321,51
Diensten	81,91	3¼	84,58	2	86,18
Finale bestedingen	936,01	4	973,46	1¼	989,28
Betaalde primaire inkomens	149,70				159,51
Betaalde inkomensoverdrachten	15,49				16,71
Saldo lopende transacties met het buitenland	36,50				37,81
Totaal	201,68				214,04

	2007 in prijzen 2007	Volume- mutatie	2008 in prijzen 2007	Prijs- Mutatie	2008 in prijzen 2008
Consumptieve bestedingen	406,56	1½	412,64	2½	423,13
Huishoudens	264,02	2	269,22	2¼	275,35
Overheid	142,54	½	143,42	3	147,78
Uitkeringen in natura	56,31	1	56,94	2¼	58,17
Lonen	52,36	½	52,67	3½	54,49
Overig	33,88	- ¼	33,81	4	35,13
Investeringen vaste activa	111,68	3½	115,69	1½	117,38
Bedrijven	95,69	3¾	99,37	1½	100,85
Woningen	36,44	2½	37,32	2¾	38,33
Overige vaste activa	59,24	4¾	62,05	¾	62,51
Overheid	15,99	2	16,32	1¼	16,53
Veranderingen voorraden	0,79		0,87		0,88
Nationale Bestedingen	<u>519,02</u>	2	<u>529,19</u>	2¼	<u>541,39</u>
Uitvoer	416,98	6½	444,26	¾	447,89
Goederen	335,84	7	359,64	1	362,80
Diensten	81,15	4¼	84,63	½	85,10
Finale bestedingen	<u>936,01</u>	4	<u>973,46</u>	1¾	<u>989,28</u>
Uitvoersaldo	37,02				40,20
Ontvangen primaire inkomens	156,69				165,51
Ontvangen inkomensoverdrachten	7,97				8,33
Totaal	<u>201,68</u>				<u>214,04</u>

Bijlage A2 Middelen en bestedingen, 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
	mld euro's in lopende prijzen				
Beloning werknemers	155,8	161,8	171,2	184,1	197,3
Bedrijven	129,4	135,4	143,9	155,3	166,8
Overheid	26,4	26,4	27,4	28,7	30,5
Exploitatieoverschot (netto)	73,2	77,4	85,6	87,8	90,5
Afschrijvingen	45,2	47,2	49,3	52,4	56,3
Bedrijven	38,1	39,8	41,7	44,5	48,0
Overheid	7,1	7,3	7,6	7,9	8,3
Belastingen	36,0	38,4	41,7	44,5	49,1
Subsidies	4,9	5,1	5,6	6,2	7,1
Bruto binnenlands product marktprijzen	305,3	319,8	342,2	362,5	386,2
Invoer	163,9	173,8	197,3	209,8	227,2
Goederen	126,9	133,5	151,9	159,8	171,5
Diensten	37,0	40,3	45,4	50,0	55,7
Totaal middelen	469,1	493,5	539,5	572,3	613,4
Consumptieve bestedingen	223,7	233,5	246,7	263,0	281,6
Huishoudens	151,1	160,7	170,2	182,5	195,8
Overheid	72,7	72,8	76,5	80,5	85,9
Uitkeringen in natura	22,7	22,1	24,0	25,4	26,8
Lonen	32,3	32,4	33,6	35,3	37,4
Overig	17,7	18,3	18,9	19,8	21,6
Investerings vaste activa	63,5	69,1	75,1	80,5	88,4
Bedrijven	55,1	59,7	66,5	71,1	78,3
Woningen	16,9	18,3	19,9	21,1	22,9
Overige vaste activa	38,2	41,5	46,5	50,0	55,4
Overheid	8,4	9,4	8,7	9,3	10,1
Veranderingen voorraden	0,7	0,2	1,1	2,0	-0,1
Nationale Bestedingen	287,9	302,9	322,8	345,5	369,9
Uitvoer	181,2	190,7	216,7	226,8	243,5
Goederen	144,4	150,9	170,9	177,5	188,5
Diensten	36,9	39,8	45,8	49,2	54,9
Finale bestedingen	469,1	493,5	539,5	572,3	613,4
Uitvoersaldo	17,3	16,9	19,4	17,0	16,3
Saldo primaire inkomens	4,5	2,9	4,6	-3,8	4,2
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	-3,0	-3,8	-4,0	-4,3	-4,1
Saldo lopende rekening betalingsbalans	18,8	15,9	20,0	9,0	16,4

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
211,8	227,4	238,8	245,8	251,0	253,4	263,1	273,4	287,6
179,5	192,3	201,2	206,1	210,6	212,4	221,3	230,0	242,2
32,4	35,0	37,6	39,7	40,5	41,0	41,8	43,4	45,4
99,9	104,3	106,2	107,4	111,6	121,3	129,4	135,5	140,8
61,3	65,9	69,4	71,5	73,5	75,7	78,4	81,4	84,2
52,4	56,4	59,4	60,9	62,6	64,3	66,6	69,2	71,4
8,9	9,4	10,0	10,5	10,9	11,3	11,8	12,2	12,7
52,4	57,9	58,9	60,5	63,3	66,3	70,8	73,9	77,8
7,4	7,7	8,2	8,1	8,3	7,6	7,7	8,2	8,7
418,0	447,7	465,2	476,9	491,2	509,0	534,0	556,0	581,6
269,7	275,3	268,1	270,5	289,9	314,8	351,6	380,0	407,7
208,6	209,8	200,9	202,2	220,7	241,9	274,4	298,1	321,5
61,2	65,5	67,2	68,3	69,2	72,9	77,2	81,9	86,2
687,7	723,0	733,3	747,5	781,1	823,8	885,6	936,0	989,3
302,7	325,6	343,3	354,9	361,7	371,5	388,9	406,6	423,1
210,8	224,2	233,0	238,1	242,8	249,7	253,5	264,0	275,3
91,9	101,4	110,2	116,8	118,9	121,7	135,4	142,5	147,8
29,2	32,0	36,2	39,0	40,1	41,5	52,1	56,3	58,2
39,6	42,8	45,6	48,0	48,9	49,6	50,4	52,4	54,5
23,0	26,6	28,5	29,8	29,9	30,7	32,9	33,9	35,1
91,7	94,7	92,9	92,8	92,4	96,5	105,3	111,7	117,4
80,1	82,2	78,6	77,7	78,3	81,8	90,0	95,7	100,8
24,6	27,1	26,9	27,0	28,8	31,3	34,0	36,4	38,3
55,5	55,1	51,7	50,7	49,4	50,5	56,0	59,2	62,5
11,5	12,5	14,3	15,2	14,2	14,7	15,3	16,0	16,5
0,4	1,5	- 1,3	- 0,8	0,8	0,5	0,1	0,8	0,9
394,8	421,8	434,9	447,0	455,0	468,5	494,3	519,0	541,4
292,9	301,2	298,5	300,5	326,1	355,3	391,3	417,0	447,9
232,3	236,7	232,1	233,3	256,1	280,6	314,0	335,8	362,8
60,6	64,5	66,3	67,2	70,0	74,7	77,3	81,1	85,1
687,7	723,0	733,3	747,5	781,1	823,8	885,6	936,0	989,3
23,2	25,9	30,3	30,0	36,2	40,5	39,8	37,0	40,2
9,0	3,4	4,3	5,4	13,1	3,2	8,8	7,0	6,0
- 5,6	- 5,9	- 6,4	- 6,2	- 7,2	- 7,8	- 7,7	- 7,5	- 8,4
26,6	23,3	28,2	29,2	42,2	35,9	40,9	36,5	37,8

Bijlage A3 Middelen en bestedingen, 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
	volumemutaties per jaar in %				
Beloning werknemers	1,6	2,0	3,1	3,5	3,1
Bedrijven	2,2	2,6	3,7	3,8	3,4
Overheid	-1,3	-1,0	0,0	1,9	1,3
Afschrijvingen	2,9	3,6	4,3	5,4	6,3
Bedrijven	3,0	3,8	4,5	5,9	6,7
Overheid	2,5	2,7	3,1	3,1	3,9
Bruto binnenlands product marktprijzen	3,1	3,4	4,3	3,9	4,7
Invoer	10,2	5,3	11,9	9,0	9,3
Goederen	11,4	4,9	12,1	9,1	9,3
Diensten	6,2	6,7	11,3	8,7	9,4
Totaal middelen	5,5	4,1	7,0	5,8	6,4
Consumptieve bestedingen	2,6	2,7	3,2	4,3	4,5
Huishoudens	2,7	4,3	3,5	5,1	5,3
Overheid	2,5	-0,7	2,5	2,5	2,8
Uitkeringen in natura	2,5	-2,6	5,1	3,2	1,3
Lonen	0,0	-0,3	2,8	3,5	1,8
Overig	7,3	0,9	-1,3	-0,3	6,6
Investeringen vaste activa	5,9	8,5	8,5	6,8	8,7
Bedrijven	7,2	8,0	11,0	6,6	8,7
Woningen	0,2	4,1	5,8	2,8	2,8
Overige vaste activa	10,5	9,8	13,3	8,2	11,2
Overheid	-1,7	11,7	-7,4	8,0	8,2
Veranderingen voorraden (in % BBP)	-0,1	-0,1	0,1	0,2	-0,6
Nationale Bestedingen	3,3	3,9	4,5	5,1	4,9
Uitvoer	9,2	4,4	10,9	6,8	8,7
Goederen	11,0	3,8	10,3	6,9	8,4
Diensten	3,0	6,8	13,1	6,3	9,8
Finale bestedingen	5,5	4,1	7,0	5,8	6,4

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
2,1	1,9	-0,1	-1,2	-1,3	-0,7	1,4	1½	¾
2,3	1,8	-0,6	-1,8	-1,2	-0,5	1,8	1¾	1
1,4	2,7	2,9	2,0	-1,9	-1,6	-0,6	¾	½
5,8	4,0	2,9	1,6	1,8	1,6	1,9	2¾	2¼
6,1	4,3	2,9	1,3	1,6	1,4	1,8	2¾	2¼
4,0	2,3	3,2	3,0	3,2	2,9	2,3	2½	2½
3,9	1,9	0,1	0,3	2,2	1,5	3,0	2¾	2½
12,2	2,5	0,3	1,8	5,7	5,5	8,1	6½	6
14,1	2,1	0,4	3,1	8,1	6,1	9,2	7	6¾
6,2	3,8	-0,1	-2,1	-1,4	3,6	4,5	5	3¼
7,0	2,1	0,1	0,9	3,5	3,0	5,0	4¼	4
3,2	2,7	1,7	0,8	0,6	0,5	2,5	2	1½
3,7	1,8	0,9	-0,2	1,0	0,7	-0,8	2	2
2,0	4,6	3,3	2,9	-0,1	0,0	9,4	2¼	½
3,9	3,5	6,1	4,7	1,9	1,0	24,2	5¼	1
1,9	2,7	2,3	2,5	-1,1	-1,0	-0,3	0	½
-0,3	9,1	1,4	1,3	-1,0	0,4	4,9	1	-¼
0,6	0,2	-4,5	-1,5	-1,6	3,0	7,2	4¼	3½
-0,7	-0,5	-7,0	-2,4	-0,5	3,0	7,9	4½	3¾
1,7	3,0	-6,6	-3,6	4,1	5,7	4,5	3¾	2½
-1,7	-2,1	-7,2	-1,8	-3,0	1,4	10,0	5¼	4¾
10,8	5,0	11,4	3,4	-7,2	3,0	3,2	3	2
0,2	0,2	-0,6	0,1	0,3	-0,1	-0,1	0	0
2,7	2,3	-0,4	0,4	0,5	0,9	3,4	2¾	2
13,5	1,9	0,9	1,5	7,9	5,9	7,0	6¼	6½
15,3	1,8	1,3	2,2	9,2	6,1	8,1	6¾	7
7,0	2,6	-0,4	-0,6	3,3	5,1	2,9	3¾	4¼
7,0	2,1	0,1	0,9	3,5	3,0	5,0	4¼	4

Bijlage A4 Kerngegevens, 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Internationaal					
Relevant wereldhandelsvolume	8,7	4,8	7,1	8,1	5,0
Prijspeil goederenimport	- 0,1	0,3	1,5	- 3,5	- 1,8
Concurrentenprijs	- 1,1	1,1	6,3	- 1,0	- 1,6
Ruwe olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	17,0	20,6	19,1	12,8	17,8
Eurokeurs (dollar per euro)	1,37	1,31	1,13	1,11	1,07
Arbeidskosten p.e.p. verw. industrie concurrenten	- 6,5	3,1	6,1	0,3	1,9
Volume bestedingen en productie					
Bruto binnenlands product (BBP)	3,1	3,4	4,3	3,9	4,7
Particuliere consumptie	2,7	4,3	3,5	5,1	5,3
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	10,5	9,8	13,3	8,2	11,2
Investeringen in woningen	0,2	4,1	5,8	2,8	2,8
Goederenimport (exclusief energie)	11,7	3,6	11,4	7,3	9,2
w.v. binnenlands geproduceerd	7,1	2,4	6,2	3,3	4,3
wederimport	21,1	6,0	21,1	13,7	16,9
Goederenimport	11,4	4,9	12,1	9,1	9,3
Productie marktsector ^a	3,9	3,6	5,5	4,9	5,8
Prijzen en lonen					
Consumentenprijsindex	2,0	2,1	2,2	2,0	2,2
Prijs nationale bestedingen	1,9	1,3	2,0	1,8	2,1
Prijspeil goederenimport (exclusief energie)	1,2	- 0,3	2,1	- 1,6	- 3,0
Prijsconcurrentiepositie	- 3,8	1,3	4,0	- 1,2	0,6
Contractloon marktsector	1,2	1,9	2,3	3,1	2,9
Loonsom per werknemer marktsector	1,6	1,8	2,8	4,1	3,9
Arbeidskosten p.e.p. verwerkende industrie	- 1,3	- 0,4	2,0	1,3	- 0,5
Arbeidsmarkt					
Werkloze beroepsbevolking (in % beroepsbevolking)	8,2	7,6	6,6	5,2	4,3
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	533	501	448	354	301
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	1,8	2,3	3,1	2,9	2,4
Werkzame beroepsbevolking	3,4	2,2	2,8	3,1	2,7
Beroepsbevolking	2,9	1,6	1,8	1,5	1,8
Collectieve sector					
EMU-saldo collectieve sector (% BBP)	- 9,2	- 1,9	- 1,2	- 0,9	0,4
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	76,1	74,1	68,2	65,7	61,1
Collectieve lasten (% BBP)	40,2	40,2	39,7	39,4	40,4
Diversen					
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	.	.	0,5	1,9	0,3
Individuele spaarquote (niveau in % besch. inkomen)	5,3	4,1	4,5	3,1	0,4
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a	1,5	0,7	2,0	2,2	3,1
Prijs toegevoegde waarde marktsector ^a	1,5	0,6	1,7	1,4	1,0
Reële arbeidskosten marktsector ^a	0,1	1,3	1,1	2,7	2,9
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (niveau %)	80,8	80,9	79,8	80,0	80,1
Uitvoersaldo (% BBP)	5,7	5,3	5,7	4,7	4,2
Lange rente (%)	6,9	6,2	5,6	4,6	4,6
Korte rente (%)	4,4	3,0	3,3	3,5	3,0

^a Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
11,1	0,9	2,4	5,2	7,8	5,6	7,7	6¼	6½
6,6	- 1,5	- 4,6	- 2,4	1,0	3,3	3,9	1½	1
7,6	0,7	- 1,7	- 4,9	0,2	1,4	1,0	1	½
28,4	24,4	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	69	75
0,92	0,90	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,34	1,35
6,5	1,6	- 2,2	- 6,2	- 4,9	- 0,3	- 1,7	- 2½	- ¼
3,9	1,9	0,1	0,3	2,2	1,5	3,0	2¾	2½
3,7	1,8	0,9	- 0,2	1,0	0,7	- 0,8	2	2
- 1,7	- 2,1	- 7,2	- 1,8	- 3,0	1,4	10,0	5¼	4¾
1,7	3,0	- 6,6	- 3,6	4,1	5,7	4,5	3¾	2½
16,4	0,8	2,0	2,6	9,5	6,7	8,4	7½	7¾
7,0	- 3,3	3,8	- 2,2	4,9	1,5	4,1	4	3½
29,6	5,9	- 0,1	8,8	15,0	12,4	12,8	10¾	11½
14,1	2,1	0,4	3,1	8,1	6,1	9,2	7	6¾
5,1	1,6	- 0,8	0,0	2,6	2,3	4,1	3¾	2½
2,6	4,5	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1¾	2
3,9	4,5	3,5	2,3	1,2	2,1	2,1	2¼	2¼
2,9	0,3	- 2,6	- 2,1	- 0,2	0,4	0,8	0	- ¼
2,2	- 1,6	- 1,2	- 4,4	- 0,8	- 0,7	- 0,8	¼	¼
3,2	4,2	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1¾	3¼
5,3	5,4	5,5	4,5	3,5	1,4	2,4	2¼	4½
- 2,0	4,1	2,6	1,9	- 2,5	- 1,4	- 0,3	¼	½
3,8	3,5	4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4½	4
270	252	302	399	479	483	413	340	310
1,9	1,6	- 0,3	- 1,1	- 1,0	- 0,3	1,8	2¼	1
3,1	2,3	0,2	- 0,5	- 1,2	0,0	2,2	2¼	1¼
2,5	2,0	0,9	0,9	0,0	0,0	1,2	1¼	¾
2,0	- 0,2	- 2,0	- 3,1	- 1,7	- 0,3	0,6	- 0,3	0,7
53,8	50,7	50,5	52,0	52,4	52,3	48,1	46,8	44,8
39,9	38,3	37,7	37,4	37,5	37,9	39,5	39,5	40,0
1,1	3,3	0,5	- 0,9	- 0,2	- 2,4	1,4	¾	0
- 1,0	2,3	1,0	- 1,2	- 1,5	- 3,1	- 2,3	- 2¼	- 2¾
3,1	0,6	1,0	2,5	4,0	2,7	2,0	1½	1¾
2,7	4,0	4,7	2,1	- 0,5	0,6	- 0,5	¾	¾
2,6	1,4	0,7	2,3	4,0	0,8	3,0	1¼	3½
80,0	80,6	80,4	80,3	80,2	78,6	79,4	79	80¼
5,5	5,8	6,5	6,3	7,4	8,0	7,4	6¾	7
5,4	5,0	4,9	4,1	4,1	3,4	3,8	4¼	4½
4,4	4,3	3,3	2,3	2,1	2,2	3,1	4	4½

Bijlage A5 Volume consumptie, investeringen en buitenlandse handel, winstindicatoren, 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Consumptieve bestedingen van gezinnen					
Particuliere consumptie	2,7	4,3	3,5	5,1	5,3
w.v. voedings- en genotmiddelen	2,1	2,3	1,9	1,1	1,8
duurzame consumptiegoederen	3,1	5,7	5,6	10,2	9,1
vaste lasten	3,0	7,1	- 0,2	1,9	2,0
overige goederen en diensten	2,5	2,7	5,1	5,8	6,2
w.v. uitgaven voor toerisme in buitenland	4,6	0,4	4,7	8,9	4,8
Uitkeringen in natura	2,5	- 2,6	5,1	3,2	1,3
Individuele besparingen (in % beschikbaar inkomen)	5,3	4,1	4,5	3,1	0,4
Totale besparingen (in % beschikbaar inkomen)	14,1	12,2	12,4	11,4	8,0
Investeringen					
Totaal bedrijven (exclusief woningen)	10,5	9,8	13,3	8,2	11,2
w.v. machines en computers	7,9	18,3	17,2	4,2	13,2
bedrijfsgebouwen	2,0	- 2,4	10,5	8,7	11,4
wegvervoermiddelen	6,4	8,9	10,2	17,2	14,0
overige vervoermiddelen	- 1,2	- 27,3	- 25,3	9,3	- 14,4
Totaal bedrijven (exclusief woningen, overige vervoermiddelen, energie en immateriële activa)	11,4	7,1	12,5	11,7	15,9
Woningen	0,2	4,1	5,8	2,8	2,8
Overheid	- 1,7	11,7	- 7,4	8,0	8,2
Investeringsquote bedrijven ^a	17,3	18,0	18,9	19,2	20,0
Uitvoer goederen					
Totaal (exclusief energie)	11,7	3,6	11,4	7,3	9,2
w.v. binnenslands geproduceerd	7,1	2,4	6,2	3,3	4,3
wederuitvoer	21,1	6,0	21,1	13,7	16,9
Invoer goederen					
Totaal	11,4	4,9	12,1	9,1	9,3
w.v. consumptiegoederen	4,5	6,8	6,7	7,2	9,0
investeringsgoederen	13,4	20,3	15,2	16,8	15,0
energie	0,5	8,6	4,1	0,9	- 0,6
overige grondstoffen en halffabrikaten	13,6	1,8	13,5	9,1	9,2
	niveaus in %				
Winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector					
Kapitaalinkomensquote	19,2	19,1	20,2	20,0	19,9
Winstquote (van productie in Nederland) ^b	8,7	7,5	8,4	9,1	10,3
Rentabiliteit eigen vermogen ^b	8,2	7,1	8,0	7,4	8,7
Solvabiliteit ^b	46,4	47,3	47,8	46,5	46,9

^a Exclusief onroerend goed sector.^b Ongerekend banken en verzekeringswezen.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
3,7	1,8	0,9	- 0,2	1,0	0,7	- 0,8	2	2
1,3	1,0	0,7	0,3	1,0	- 0,1	2,1	1¼	1
5,2	0,1	0,9	- 1,7	0,4	1,0	5,7	4¼	1¼
1,4	4,7	1,6	2,7	2,5	1,8	- 11,6	1¼	4¼
5,0	1,5	0,6	- 1,1	0,4	0,3	1,7	1½	1½
4,7	1,1	2,3	- 3,5	- 8,6	- 4,7	- 0,3	3	1½
3,9	3,5	6,1	4,7	1,9	1,0	24,2	5¼	1
- 1,0	2,3	1,0	- 1,2	- 1,5	- 3,1	- 2,3	- 2¼	- 2¾
5,8	9,7	8,7	7,6	7,4	6,7	6,5	6¼	5¾
- 1,7	- 2,1	- 7,2	- 1,8	- 3,0	1,4	10,0	5¼	4¾
- 4,2	0,0	- 6,8	- 0,5	- 2,9	3,3	13,9	12¼	1¾
3,4	0,3	- 8,4	- 7,1	- 3,4	- 3,6	1,6	5	3
- 6,5	1,2	- 14,1	- 1,6	8,4	- 2,1	9,5	1½	3
63,0	- 38,7	0,1	106,1	- 40,4	- 14,8	47,0	- 41	169
- 0,8	- 0,4	- 10,0	- 4,8	- 0,9	1,2	5,8	9	2
1,7	3,0	- 6,6	- 3,6	4,3	5,7	4,5	3¾	2½
10,8	5,0	11,4	3,4	- 7,2	3,0	3,2	3	2
18,4	17,1	15,4	14,7	14,0	13,8	14,7	15	15
16,4	0,8	2,0	2,6	9,5	6,7	8,4	7½	7¾
7,0	- 3,3	3,8	- 2,2	4,9	1,5	4,1	4	3½
29,6	5,9	- 0,1	8,8	15,0	12,4	12,8	10¾	11½
14,1	2,1	0,4	3,1	8,1	6,1	9,2	7	6¾
8,7	1,4	2,3	- 2,9	0,6	1,1	3,4	2¾	4
- 4,9	- 3,8	- 0,6	6,6	- 4,1	6,1	17,6	3	7¾
6,6	9,4	- 9,0	5,5	10,1	0,9	0,6	2½	2½
19,5	1,9	1,6	3,4	10,7	7,7	10,9	9	8
20,0	19,4	19,6	19,7	19,8	21,4	20,6	21	19¾
11,8	10,1	11,2	10,9	10,8	10,5	12,1	12	10½
8,7	6,7	7,7	8,5	10,6	10,7	11,1	9½	9¾
45,5	44,4	43,3	44,8	45,2	47,1	46,1	45¾	45¾

Bijlage A6 Inkomens en prijzen, 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	1,4	1,9	2,3	3,1	2,9
Incidenteel	<u>-0,3</u>	<u>1,2</u>	<u>1,0</u>	<u>0,6</u>	<u>0,9</u>
Brutoloon	1,1	3,1	3,2	3,7	3,7
Sociale lasten werkgevers	<u>0,5</u>	<u>-1,3</u>	<u>-0,5</u>	<u>0,4</u>	<u>0,1</u>
Loonvoet marktsector	1,6	1,8	2,8	4,1	3,9
Loonvoet bedrijven	1,6	1,9	2,4	4,0	3,9
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,0	0,2	0,4	0,1	0,1
Invoer grondstoffen en diensten	0,2	0,1	0,3	0,1	-0,1
Invoer energie	0,0	0,2	0,1	-0,3	0,2
Indirecte belastingen	0,1	0,5	0,2	0,2	0,3
Huur	0,8	0,7	0,6	0,6	0,5
Aardgas	0,1	0,0	0,3	-0,1	-0,3
Kwartaire diensten	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Arbeidskosten	0,0	0,7	0,1	0,8	0,7
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	<u>0,8</u>	<u>-0,6</u>	<u>0,3</u>	<u>0,6</u>	<u>0,3</u>
Consumptieprijs	2,1	2,0	2,3	2,0	1,9
Overige prijsindices					
Consumentenprijsindex	2,0	2,1	2,2	2,0	2,2
Afgeleide index (laag tot en met 2002)	1,6	1,2	1,9	1,7	1,7
Onderliggende inflatie	.	.	1,5	2,1	1,8
Geharmoniseerde inflatie (HICP)	.	.	1,9	1,8	2,0
Koopkracht (exclusief incidenteel)^a					
Mediaan alle huishoudens	.	.	0,5	1,9	0,3
Modaal, alleenverdiener met kinderen	0,8	0,6	0,4	1,7	-0,2
Modaal alleenstaand	0,8	0,0	0,3	0,9	-0,2
2x Modaal, alleenverdiener met kinderen	.	.	-0,7	1,5	-1,0
Tweeverdieners, 1½ x modaal met kinderen	.	.	0,6	1,4	0,0
Minimum plus, alleenverdiener met kinderen	0,7	0,4	0,4	2,6	0,0
Minimumuitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	-0,1	-0,2	0,5	2,0	0,1
Idem, zonder kinderen	-0,4	-0,2	0,5	1,9	0,1
Minimumuitkeringsgerechtigde, alleenstaand	.	.	0,3	2,0	0,3
AOW alleenstaand	.	.	1,5	5,0	0,6
	euro per jaar				
Bruto modaal inkomen	22235	22689	23143	23597	24050
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)					
	niveaus in %				
Werknemerswig	23,7	25,0	25,0	25,0	25,5
Werkgeverswig	21,5	18,9	18,3	18,1	18,1
Replacement rate	72,1	70,6	70,6	70,5	70,4

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoeslag.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
3,2	4,2	3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{4}$
<u>1,7</u>	<u>2,7</u>	<u>0,5</u>	<u>0,9</u>	<u>1,1</u>	<u>1,1</u>	<u>0,7</u>	<u>$\frac{1}{2}$</u>	<u>$\frac{1}{2}$</u>
5,0	6,9	4,0	3,6	2,6	1,8	2,7	2 $\frac{1}{4}$	3 $\frac{3}{4}$
<u>0,3</u>	<u>-1,5</u>	<u>1,5</u>	<u>0,9</u>	<u>0,9</u>	<u>-0,3</u>	<u>-0,3</u>	<u>0</u>	<u>$\frac{3}{4}$</u>
5,3	5,4	5,5	4,5	3,5	1,4	2,4	2 $\frac{1}{4}$	4 $\frac{1}{2}$
5,1	5,3	5,2	4,3	3,4	1,4	2,4	2	4 $\frac{1}{2}$
0,6	0,2	0,2	0,0	0,0	0,1	0,6	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
0,7	0,5	-0,2	0,2	0,3	0,1	0,2	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
0,6	-0,2	0,0	0,0	0,2	0,6	0,6	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
0,2	0,7	-0,1	0,3	0,4	0,3	0,0	0	$\frac{1}{4}$
0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
0,5	0,4	0,0	0,2	-0,1	0,5	0,6	0	$\frac{1}{4}$
0,3	0,3	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0	$\frac{1}{4}$
1,0	2,0	1,8	1,3	0,0	0,0	0,4	$\frac{1}{4}$	1 $\frac{1}{4}$
<u>-0,4</u>	<u>0,0</u>	<u>0,4</u>	<u>-0,3</u>	<u>-0,4</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,5</u>	<u>$\frac{1}{2}$</u>	<u>$-\frac{1}{2}$</u>
3,8	4,5	3,0	2,4	1,0	2,1	2,3	2 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
2,6	4,5	3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1 $\frac{3}{4}$	2
2,1	3,6	3,4	1,9	0,9	1,4	1,5	1 $\frac{1}{2}$	2
1,9	3,5	3,4	1,7	0,6	0,5	0,8	1 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{3}{4}$
2,3	5,1	3,9	2,2	1,4	1,5	1,7	1 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{4}$
1,1	3,3	0,5	-0,9	-0,2	-2,4	1,4	$\frac{3}{4}$	0
0,9	6,0	0,8	-1,4	0,5	-1,8	1,6	1	- $\frac{1}{4}$
0,5	4,5	-0,1	-1,4	0,2	-2,9	1,5	1	- $\frac{1}{4}$
1,1	4,2	-0,4	-0,5	-1,0	-2,9	6,4	$\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{4}$
1,0	5,8	0,3	-1,4	1,6	-2,2	0,9	1	- $\frac{1}{4}$
2,0	8,9	1,9	-0,2	1,3	-0,4	1,5	0	- $\frac{1}{4}$
1,4	4,3	2,1	-0,9	0,2	-0,9	3,2	1	0
0,8	3,1	0,6	-1,8	-0,3	-1,9	2,8	$\frac{3}{4}$	0
1,2	2,9	0,7	-1,1	-0,1	-2,1	1,4	1	0
0,8	3,4	1,1	-0,7	0,6	-0,5	3,3	1	$\frac{1}{4}$
24958	27000	28000	28500	29000	28500	29500	30000	30975
25,2	23,1	22,7	23,8	23,3	23,7	23,4	22,4	22,9
18,6	18,1	19,4	20,0	21,4	21,4	20,5	20,9	21,4
70,1	68,7	68,6	68,7	68,0	68,0	68,5	68,1	68,0

Bijlage A7 Kerngegevens arbeidsmarkt^a 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
Bevolking (in dzd personen) ^b	15459	15530	15611	15707	15812
w.v. 15-64 jaar ^c	10569	10604	10642	10687	10740
w.v. in volledig dagonderwijs	1143	1134	1120	1104	1091
werkloosheids- of bijstandsuitkering	1012	996	917	807	708
arbeidsongeschiktheidsuitkering	886	869	877	899	909
uitkering wegens ziekte	352	334	347	380	409
Participatiegraad 20-64 jaar (in %)	66	67	68	68	69
w.v. mannen	80	81	82	83	83
vrouwen	52	52	53	54	55
Beroepsbevolking 15-64 (in dzd personen) ^d	6517	6619	6740	6839	6959
Arbeidsvolume (in dzd arbeidsjaren)	5774	5908	6089	6266	6414
w.v. overheid	731	724	725	738	748
bedrijven	5043	5183	5365	5528	5667
w.v. loontrekkers	4269	4382	4545	4719	4880
zelfstandigen	773	802	820	809	787
Arbeidsduur van voltijdswerknemers (in uren per jaar) ^e	1734	1734	1728	1716	1713
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (in %)	124	124	124	123	124
Werkzame personen (in dzd personen)	7155	7315	7541	7738	7937
Werkzame personen vanaf 12 uur per week (in dzd personen) ^f	6117	6253	6431	6629	6806
Werkzame beroepsbevolking 15-64 (in dzd personen)	5984	6118	6292	6485	6658
Werkloze beroepsbevolking 15-64 (in dzd personen)	533	501	448	354	301
Idem, in % van de beroepsbevolking	8,2	7,6	6,6	5,2	4,3
Vacatures (in dzd) ^g	55	68	85	123	158

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld. Voor 1987-2000 is de werkzame beroepsbevolking het resultaat van eigen berekeningen. Dit heeft ook gevolgen voor de participatiegraad, de beroepsbevolking, en het werkloosheidspercentage in die periode.

^b Jaargemiddelden. De prognose is gebaseerd op de laatst gerealiseerde maandcijfers en de ontwikkeling volgens de meest recente bevolkingsprognose van het CBS.

^c De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit.

^d De beroepsbevolking is gedefinieerd als de som van werkzame beroepsbevolking en de werkloze beroepsbevolking.

^e Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest, vakantie-, en ADV-dagen. Inclusief voltijdswerknemers met een flexibele arbeidsduur (vooral uitzendkrachten). De gegevens voor de prognosejaren zijn gebaseerd op cao-gegevens.

^f Het verschil met de werkzame beroepsbevolking zoals door CBS gedefinieerd wordt voornamelijk veroorzaakt door grenspendel, werkzame 65-plussers en overige niet-ingezetenen.

^g Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureaus en uitleenbedrijven.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
15926	16046	16149	16225	16282	16320	16346	16370	16395
10801	10872	10935	10977	11000	11014	11025	11036	11039
1090	1099	1118	1148	1146	1146			
623	572	572	623	683	691	633	540	482
928	955	975	975	952	921	848	829	810
428	435	434	379	348	364	402	427	426
70	71	71	72	72	72	73	73	74
83	83	83	83	82	82	82	83	83
57	59	59	61	61	62	63	64	65
7132	7273	7337	7401	7398	7401	7486	7571	7628
6534	6636	6620	6547	6480	6463	6579	6722	6791
758	778	800	816	800	788	783	788	792
5776	5858	5819	5731	5680	5675	5796	5933	5999
4992	5080	5050	4960	4899	4874	4962	5050	5097
784	778	769	771	781	802	835	883	902
1713	1714	1722	1724	1725	1727	1727	1728	1728
124	125	126	127	127	127	127	128	128
8115	8282	8324	8283	8211	8231	8383	8595	8711
7014	7158	7189	7159	7091	7102	7231	7403	7498
6862	7021	7035	7001	6919	6918	7074	7231	7318
270	252	302	399	479	483	413	340	310
3,8	3,5	4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4½	4
188	182	135	99	109	139	182		

Bijlage A8 Kerngegevens collectieve sector, 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
	% BBP				
Collectieve uitgaven					
Directe bestedingen	27,8	27,0	26,2	26,1	26,2
w.v. beloning werknemers	10,6	10,1	9,8	9,7	9,7
materiële aankopen	6,7	6,6	6,4	6,4	6,6
investeringen	3,2	3,3	2,9	3,0	3,0
uitkeringen in natura	7,4	6,9	7,0	7,0	6,9
Overdrachten in geld	23,7	17,8	16,9	16,4	15,8
w.v. subsidies (incl. EU)	1,6	1,6	1,6	1,7	1,8
overige overdrachten in geld	22,1	16,2	15,3	14,7	13,9
w.v. huishoudens	13,9	13,2	12,3	11,6	11,0
bedrijven ^a	5,7	0,4	0,5	0,7	0,5
buitenland	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4
Rente	5,6	5,3	4,9	4,7	4,3
Bruto collectieve uitgaven ^{a, b}	57,2	50,1	48,0	47,2	46,3
Niet-belastingmiddelen	7,8	8,0	7,1	6,9	6,3
w.v. materiële verkopen	3,3	3,3	3,3	3,2	3,2
gasbaten	0,9	0,9	0,9	0,6	0,4
overige inkomsten	3,6	3,7	3,0	3,1	2,7
Netto collectieve uitgaven ^{a, b}	49,4	42,1	40,9	40,3	39,9
Collectieve lasten	40,2	40,2	39,7	39,4	40,4
w.v. belastingen	24,3	25,0	24,6	24,5	24,8
premies wettelijke sociale verzekering	15,9	15,2	15,1	15,0	15,5
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector ^{a, c}	- 9,2	- 1,9	- 1,2	- 0,9	0,4
w.v. rijk ^{a, c}	- 8,5	- 1,6	- 2,1	- 1,2	- 0,9
overige centrale overheid	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
lokale overheid	0,0	0,2	0,8	0,0	0,1
wettelijke sociale verzekering	- 0,8	- 0,5	0,0	0,3	1,2
Bruto schuld collectieve sector (EMU)	76,1	74,1	68,2	65,7	61,1
Diversen	mutaties per jaar in %				
Reële bruto collectieve uitgaven	8,1	- 9,3	- 0,1	2,1	2,7
Werkgelegenheid sector overheid	1,5	- 0,3	0,5	1,9	1,6
Werkgelegenheid zorg (incl. zelfstandigen)	3,0	2,3	4,3	5,6	2,4
Loonvoet sector overheid	2,1	0,4	3,2	3,1	4,4
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	3,6	0,4	0,9	1,4	4,3
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (IMOC) ^d	0,9	2,5	4,4	5,5	1,6
Prijs intermediair verbruik ^d	2,0	1,8	5,7	6,2	3,1
Prijs bruto overheidsinvesteringen (IBOI)	0,4	0,5	- 0,6	- 0,4	0,5
Prijs nationale bestedingen	1,9	1,3	2,0	1,8	2,1
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	76,5	74,1	71,4	68,7	66,9

^a In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan de woningcorporaties afgekocht voor een bedrag van 14,9 mld euro, d.w.z. 4,9% BBP.

^b Door financieringsverschuivingen in verband met het nieuwe zorgstelsel zijn de uitgaven in 2006 met 1,5% BBP toegenomen.

^c In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% BBP en in 2001 inclusief afkoop DSM van - 0,3% BBP.

^d Dit is gecorrigeerd voor de invloed van het nieuwe zorgstelsel.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
26,1	26,8	28,2	29,1	28,5	28,3	29,5	29,8	29,6
9,5	9,6	9,8	10,1	10,0	9,7	9,4	9,4	9,4
6,5	6,9	7,0	7,3	7,2	7,1	7,1	7,0	6,9
3,1	3,3	3,5	3,6	3,2	3,3	3,3	3,3	3,2
7,0	7,1	7,8	8,2	8,2	8,1	9,8	10,1	10,0
15,2	15,2	15,0	15,2	15,1	14,5	14,5	14,4	14,6
1,8	1,7	1,8	1,7	1,7	1,5	1,4	1,5	1,5
13,5	13,5	13,2	13,5	13,4	13,0	13,0	12,9	13,2
10,6	10,5	10,6	10,9	10,7	10,3	10,4	10,2	10,2
0,5	0,7	0,5	0,5	0,4	0,3	0,2	0,4	0,4
2,4	2,3	2,1	2,1	2,2	2,4	2,4	2,3	2,5
3,7	3,2	2,8	2,6	2,5	2,4	2,2	2,2	2,2
45,0	45,2	45,9	46,9	46,1	45,2	46,2	46,4	46,5
7,1	6,6	6,2	6,3	6,8	7,0	7,4	6,6	7,1
3,2	3,1	3,1	3,3	3,3	3,4	3,2	3,2	3,1
0,7	0,9	0,9	0,9	1,0	1,1	1,5	1,2	1,8
3,2	2,6	2,2	2,2	2,5	2,6	2,7	2,3	2,2
38,0	38,6	39,7	40,6	39,3	38,2	38,9	39,7	39,3
39,9	38,3	37,7	37,4	37,5	37,9	39,5	39,5	40,0
24,5	24,7	24,5	23,6	23,6	24,8	25,3	25,9	26,3
15,4	13,7	13,3	13,8	13,9	13,1	14,2	13,6	13,7
2,0	- 0,2	- 2,0	- 3,1	- 1,7	- 0,3	0,6	- 0,3	0,7
0,4	- 0,1	- 1,0	- 2,8	- 1,7	0,1	0,8	0,1	0,6
0,0	- 0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
0,0	- 0,1	- 0,5	- 0,3	- 0,2	- 0,2	0,0	0,0	0,0
1,6	0,1	- 0,4	0,0	0,1	- 0,2	- 0,2	- 0,4	0,1
53,8	50,7	50,5	52,0	52,4	52,3	48,1	46,8	44,8
1,1	2,4	1,7	2,5	0,4	- 0,4	5,3	3	2 ³ / ₄
0,9	2,7	2,1	0,2	- 1,8	0,1	0,6	1/2	3/4
2,1	5,3	6,3	4,8	3,6	1,5	2,2	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂
5,0	5,2	4,3	5,1	3,7	1,2	1,1	3 ¹ / ₄	4
3,9	5,1	4,1	2,8	2,9	2,4	2,0	3 ³ / ₄	3 ¹ / ₂
5,9	4,3	3,7	2,0	1,2	1,6	2,5	1 ³ / ₄	2 ¹ / ₂
5,9	5,3	3,6	2,4	1,9	2,2	2,6	2	2 ¹ / ₂
2,7	3,3	2,5	3,0	0,5	0,6	1,2	1 ¹ / ₄	1 ¹ / ₄
3,9	4,5	3,5	2,3	1,2	2,1	2,1	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₄
65,5	64,6	65,2	66,0	67,0	67,8	66,3	64 ¹ / ₂	63 ¹ / ₂

Bijlage A9 Collectieve uitgaven naar functie, 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
	volumemutaties in %				
Openbaar bestuur	2,9	0,7	- 0,5	1,6	2,5
Veiligheid	2,8	3,3	1,4	5,4	5,5
Defensie	- 6,9	- 0,9	- 8,1	- 5,4	9,1
Infrastructuur	2,5	14,0	- 5,4	6,3	8,2
Onderwijs	1,2	0,7	- 1,9	0,3	2,4
Collectieve zorg ^a	1,8	- 2,9	3,9	2,8	1,4
Sociale zekerheid	- 3,4	- 2,1	- 1,6	- 0,8	- 0,5
Overdrachten aan bedrijven	128,4	- 71,4	8,9	17,1	2,9
Internationale samenwerking	11,1	4,0	4,2	1,7	1,6
Rente	4,5	5,0	0,2	0,3	0,6
Bruto collectieve uitgaven	8,6	- 8,7	- 0,1	1,5	1,8
Niet-belastingmiddelen	- 5,8	6,6	- 8,7	0,8	- 4,2
Netto collectieve uitgaven	11,2	- 11,1	1,5	1,7	2,8
Bruto binnenlands product	3,1	3,4	4,3	3,9	4,7
	prijsmutaties in %				
Openbaar bestuur	1,1	1,2	4,1	4,0	3,3
Veiligheid	0,9	1,3	3,6	3,5	3,2
Defensie	6,1	4,6	5,3	2,5	3,0
Infrastructuur	1,4	2,5	2,0	2,4	3,4
Onderwijs	2,8	- 0,3	2,9	3,6	5,0
Collectieve zorg	1,8	0,5	3,3	2,4	4,1
Sociale zekerheid	0,5	2,3	2,9	1,9	2,6
Overdrachten aan bedrijven	2,1	1,3	2,6	1,9	1,8
Internationale samenwerking	2,1	1,3	2,6	1,9	1,8
Rente	2,4	- 6,1	- 0,7	0,1	- 3,0
Bruto collectieve uitgaven	1,6	0,6	2,6	2,5	2,6
Niet-belastingmiddelen	1,8	1,1	4,0	2,0	2,4
Netto collectieve uitgaven	1,6	0,5	2,4	2,6	2,7
Bruto binnenlands product	2,1	1,3	2,6	1,9	1,8

^a Als gecorrigeerd wordt voor de invoering van de ZVW is de volumegroei in 2006 4%.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
3,3	3,3	2,9	3,2	- 3,4	- 0,3	- 0,8	- ¼	0
- 1,9	17,3	9,1	3,8	1,3	3,5	0,0	1¾	3
- 8,0	0,5	- 2,6	1,1	- 4,5	- 1,7	- 4,8	0	- ½
7,4	8,1	4,0	- 5,3	- 3,7	- 3,8	0,8	5¾	4¼
1,7	3,7	3,9	1,7	- 0,8	0,1	2,0	1½	1¾
3,7	3,9	6,6	5,5	4,7	3,8	26,0	4¼	1¼
1,7	0,4	1,4	1,0	1,7	0,8	4,8	0	½
0,8	9,2	- 6,7	- 2,3	- 3,3	- 12,0	- 4,6	15½	2¾
2,5	- 2,2	- 8,0	3,2	7,1	7,7	2,5	- ½	12½
- 2,8	- 2,0	2,3	4,5	4,7	3,6	- 0,1	- ¼	¾
1,6	2,8	2,1	2,3	0,4	1,0	5,4	1¾	1½
15,2	- 5,9	- 6,2	1,0	8,8	2,8	5,5	- 8¼	11¾
- 0,5	4,4	3,5	2,5	- 0,9	0,7	5,4	3½	- ¼
3,9	1,9	0,1	0,3	2,2	1,5	3,0	2¾	2½

4,9	5,2	3,9	2,8	2,6	2,4	2,4	2½	3
4,6	5,1	4,1	2,9	2,9	2,5	2,3	2¾	3¼
3,3	5,9	3,8	3,4	4,2	2,8	2,2	2½	3¼
5,8	5,7	4,6	5,5	1,2	1,4	2,8	2¾	2½
5,2	5,1	3,8	3,2	3,1	2,3	2,7	2¾	3¼
5,2	6,3	6,4	2,7	- 1,0	- 0,8	1,2	2¾	2
3,0	5,7	4,2	3,8	- 0,1	- 0,5	1,7	3	4½
4,1	5,1	3,8	2,2	0,7	2,1	1,9	1½	2
4,1	5,1	3,8	2,2	0,7	2,1	1,9	1½	2
- 4,8	- 5,2	- 10,1	- 9,2	- 5,9	- 4,1	- 2,0	5¾	3¼
3,5	4,7	3,4	2,4	0,7	0,7	1,8	2¾	3¼
4,4	6,8	3,9	3,6	1,5	4,6	3,9	2½	¾
3,4	4,3	3,3	2,2	0,6	0,1	1,4	2¾	3½
4,1	5,1	3,8	2,2	0,7	2,1	1,9	1½	2

Bijlage A10 Sociale zekerheid, 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
	mld euro				
I Exploitatierkening sociale verzekeringen					
Uitkeringen	50,7	50,5	53,5	53,6	55,4
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	1,2	1,0	0,9	1,8	1,8
Kapitaaloverdrachten gezinnen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Administratiekosten	2,2	2,2	2,1	2,0	2,1
Exploitatiesaldo	- 2,5	- 1,8	- 0,1	1,0	4,7
Premies werkgevers bedrijven en overheid	6,1	6,3	6,1	16,5	17,2
Premies gezinnen	42,3	42,4	45,5	37,8	42,7
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	1,2	1,0	0,9	1,8	1,8
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	1,9	2,4	4,2	2,8	2,6
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	- 0,1	- 0,2	- 0,4	- 0,4	- 0,4
Kapitaaloverdrachten overheid	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ontvangen rente	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1
II Uitsplitsing van de sociale lasten bedrijven					
Bruto loon bedrijven	103,0	108,9	116,1	125,0	134,1
Overhevelingstoelage	9,9	8,9	9,4	1,8	2,4
Wettelijke sociale premies	6,0	6,2	6,0	14,7	15,4
Pensioenpremies	5,9	6,4	6,9	8,1	8,7
Doorbetaling bij ziekte	2,9	3,3	3,7	4,2	4,5
Overige sociale premies	1,7	1,8	1,9	1,6	1,8
Loonkosten bedrijven	129,4	135,4	143,9	155,3	166,8
III Inactieven/actieven					
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	4184	4165	4131	4074	4049
Werkloosheids- en bijstandsuitk. (dzd uitkeringsjaren)	907	899	831	738	653
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. Ziektewet)	5468	5619	5788	5932	6051
i/a-ratio (%)	76,5	74,1	71,4	68,7	66,9
w.v. AOW	38,0	37,4	36,7	36,2	35,9
AWW / ANW	3,4	3,3	3,1	2,5	2,4
ZW / AAW / WAO	19,4	18,2	18,0	18,4	18,7
WW / Vorstverlet / IOAW / IOAZ	6,7	6,5	5,4	4,4	3,7
ABW	9,0	8,6	8,0	7,2	6,3
IV De koppeling					
	mutaties per jaar in %				
Contractloon ^a	1,2	1,6	2,0	2,8	2,7
Bruto minimum loon	0,0	1,4	1,7	2,7	3,0
Netto minimum uitkering	1,7	2,2	2,3	3,3	3,1

^a Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
58,2	62,8	68,4	73,6	75,5	76,4	86,4	87 ³ / ₄	90 ¹ / ₄
1,9	2,0	2,1	2,3	2,4	2,4	2,2	2	2
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
2,2	2,4	2,7	2,7	3,0	3,2	3,1	3 ¹ / ₄	3 ¹ / ₄
6,5	0,2	- 2,1	0,0	0,6	- 1,2	- 1,1	- 2	¹ / ₂
18,7	19,4	20,2	20,6	21,2	20,7	24,7	25 ¹ / ₄	27 ³ / ₄
45,8	41,8	41,5	45,2	47,1	45,8	51,3	50 ¹ / ₄	52
1,9	2,0	2,1	2,3	2,4	2,4	2,2	2	2
2,4	4,0	7,4	10,8	11,8	13,0	13,2	13 ³ / ₄	15
- 0,3	- 0,4	- 0,4	- 0,4	- 1,2	- 1,2	- 1,2	- 1 ¹ / ₄	- 1 ¹ / ₄
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
0,3	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2	0,5	¹ / ₂	¹ / ₄
143,8	156,5	161,5	164,2	166,2	168,2	175,7	182 ³ / ₄	191 ¹ / ₄
2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
16,7	17,1	17,6	18,0	18,6	18,1	20,8	21	23 ¹ / ₂
10,3	12,5	15,7	17,9	19,7	19,5	18,7	19 ¹ / ₂	20 ³ / ₄
4,6	4,8	5,0	4,7	4,7	5,2	5,2	6	6 ¹ / ₄
1,6	1,5	1,5	1,3	1,3	1,4	0,9	³ / ₄	³ / ₄
179,5	192,3	201,2	206,1	210,6	212,4	221,3	230	242 ¹ / ₂
4031	4033	4064	4103	4137	4165	4129	4090	4070
576	543	551	609	659	662	605	520	465
6152	6247	6232	6213	6176	6145	6224	6340	6410
65,5	64,6	65,2	66,0	67,0	67,8	66,3	64 ¹ / ₂	63 ¹ / ₂
35,6	35,4	35,9	36,4	37,2	38,1	38,2	38 ¹ / ₄	38 ¹ / ₂
2,2	2,1	2,1	2,0	1,9	1,9	1,8	1 ³ / ₄	1 ¹ / ₂
19,0	19,0	19,2	18,5	17,8	17,8	17,3	17 ¹ / ₄	16 ³ / ₄
3,0	2,8	3,0	3,8	4,5	4,6	3,9	3	2 ¹ / ₄
5,7	5,2	5,1	5,3	5,5	5,5	5,1	4 ¹ / ₂	4 ¹ / ₄
3,2	4,3	3,7	2,8	1,2	0,7	2,1	2	3 ¹ / ₄
2,8	6,0	4,4	3,1	0,6	0,0	1,1	2 ¹ / ₄	2 ³ / ₄
3,1	6,9	4,4	3,2	1,3	- 0,2	4,4	3	2

Bijlage A11 Zorg, 1995-2008

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
Uitgaven					
Gehandicaptenzorg en geestelijke gezondheidszorg	3,5	4,8	5,2	9,2	8,5
Verzorgings- en verpleeghuizen, thuiszorg	2,4	2,9	3,4	5,5	6,3
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	2,3	3,1	3,0	5,0	4,7
Huisartsen-, tandheelkundige en paramedische zorg	- 21,9	- 5,7	6,9	3,6	4,1
Genees- en hulpmiddelen	7,3	3,1	6,4	10,8	7,0
Preventie, beheer en diversen	9,2	5,6	9,0	0,6	8,9
Totaal	1,1	2,8	4,5	6,1	6,2
Idem in mld euro	27,1	27,8	29,1	30,8	32,8
Idem, in % BBP	9,0	8,8	8,7	8,7	8,8
Financiering					
	mld euro's				
AWBZ, Inclusief eigen betalingen	12,2	9,4	12,2	12,9	13,4
ZFW	7,4	9,9	10,4	11,0	11,9
Particulier	3,3	4,3	4,3	4,3	4,7
Overheid	2,7	2,7	1,3	1,5	1,6
Eigen betalingen overig, exclusief eigen betalingen AWBZ	1,4	1,5	1,0	1,1	1,0
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,1	0,1	- 0,1	0,1	0,2
Aantal verzekerden					
	dzd personen				
Ziekenfondswet ^b	9711	9771	9902	9915	9934
Particulier	5544	5566	5465	5524	5569
Volume-indicatoren					
	mutaties per jaar in %				
Ziekenhuizen en specialistenpraktijken ^c	0,7	0,9	1,3	1,3	0,1
Specialistenpraktijken	2,8	1,5	- 2,5	2,0	
Huisartsenpraktijken	1,8	1,4	0,5	1,1	0,8
Praktijken voor tandheelkundige hulp	- 8,6	- 0,4	6,9	4,6	1,2
Praktijken van verloskundigen en paramedici	2,1	- 5,3	0,2	2,0	3,7
Genees-, kunst- en hulpmiddelen	9,3	4,5	6,7	6,5	5,4
Verstrekkers gehandicaptenzorg					5,2
Verstrekkers geestelijke gezondheidszorg					4,9
Verstrekkers ouderenzorg					0,7
Verpleeghuizen	1,7	1,5	1,7	1,5	- 0,8
Verzorgingshuizen					0,8
Totale zorg ^d	2,8	1,9	2,6	2,9	2,5
Werkgelegenheid in arbeidsjaren					
Ziekenhuizen	0,1	1,4	1,9	3,5	3,0
Medisch specialisten ziekenhuizen	.	1,5	1,7	0,8	0,3
Huisartsen	.	1,8	1,8	2,0	1,3
Tandartsen	.	- 4,1	5,7	- 4,8	- 0,7
Verloskundigen en andere paramedici ^e	.	1,5	2,5	4,2	4,1
Instellingen voor verstandelijk gehandicapten ^f	3,2	2,5	4,5	5,2	4,5
Verzorgingshuizen	- 0,3	- 1,1	4,1	1,6	3,6
Verpleeghuizen	2,4	4,7	6,1	- 2,3	4,9

^a Vanaf 2005 worden begrotingsgefinancierde uitgaven niet meer tot de uitgaven gerekend.

^b Vanaf 2006 ZVW.

^c Voor 1999 ziekenhuizen, vanaf 1999 inclusief specialistenpraktijken.

^d Voor 1999 gezondheidszorg, vanaf 1999 inclusief welzijnszorg.

^e Werkzame personen.

^f Tot 1998: aantal bezette arbeidsplaatsen (fte's) intramuraal. Vanaf 1998: totaal aantal bezette arbeidsplaatsen.

2000	2001	2002	2003	2004	2005 ^a	2006	2007	2008
9,1	9,9	14,3	8,3	4,9	6,5	3,6	6½	6¾
8,3	11,5	13,0	10,2	2,0	2,1	4,2	- 2½	6¾
6,8	10,0	10,5	4,9	0,1	4,7	6,1	½	5
6,3	8,6	14,3	4,4	- 16,5	- 1,9	22,1	2	7¾
5,3	10,0	10,0	7,1	2,2	4,7	2,5	8¼	5
- 5,4	9,9	11,8	2,0	- 35,6	- 5,4	- 60,1	4	5¼
6,5	10,2	12,1	6,9	- 1,5	- 1,8	3,3	2	6
34,9	38,5	43,1	46,2	45,4	47,1	48,6	49½	52½
8,7	8,6	9,3	9,7	9,3	9,2	9,1	9	9
14,7	16,1	18,4	20,0	21,1	22,0	22,9	23¼	21¾
12,6	13,7	15,2	16,3	16,6	16,8	25,7	26½	29½
5,0	5,3	6,1	6,9	7,1	7,6	0,0	0	0
1,9	2,2	2,4	2,5	0,0	0,0	0,0	0	0
0,8	0,8	0,7	0,5	0,6	0,7	0,0	0	1½
- 0,1	0,5	- 0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
10272	10290	10171	10149	10163	10155	16200	16223	16250
5273	5445	5668	5746	5792	5800	.	.	.
0,0	2,8	6,3	5,9	6,6	3,0	.	.	.
4,4	- 2,1	3,7	- 0,4	- 0,8	- 0,6	.	.	.
2,2	3,0	7,0	4,9	1,7	- 1,4	.	.	.
1,2	- 0,5	0,9	3,0	0,5	- 0,8	.	.	.
3,4	6,2	1,6	4,6	3,7	3,3	.	.	.
5,8	5,5	11,3	5,1	9,1	2,4	.	.	.
- 0,5	- 0,1	2,9	6,4	8,7	3,5	.	.	.
1,7	8,0	6,0	5,1	- 1,1	0,7	.	.	.
1,7	8,5	5,0	2,5	8,9
1,2	- 0,6	4,0	4,4	- 0,9
2,3	4,8	5,4	5,1	3,5	2,3	.	.	.
1,9	2,6	4,7	4,2	1,5
0,9	2,3	3,3	2,0	0,8
1,7	1,3	1,5	2,2	1,7
3,9	3,7	3,6	3,7	3,8
3,1	4,6	4,3	1,8	1,0
- 8,5	- 14,6
1,5	4,3	9,8	4,0	2,7
4,1	3,7	0,7	- 2,4	0,3

Bijlage B1 Externe data voor Nederland, 1994-2008

	1994	1995	1996	1997	1998
	mutaties per jaar in %				
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	9,1	8,7	4,8	7,1	8,1
Concurrentenprijs, goederen excl. energie	1,9	- 1,1	1,1	6,3	- 1,0
Invoerprijs Nederland (gld/euro)					
Goederen	- 0,2	- 0,1	0,3	1,5	- 3,5
Goederen exclusief energie	0,3	0,0	- 1,2	1,1	- 1,8
Consumptiegoederen	1,1	- 1,2	- 0,1	1,9	0,7
Investeringsgoederen	- 1,4	- 1,6	- 3,0	- 5,1	- 4,4
Overige grondstoffen en halffabrikaten	1,0	1,5	- 0,6	2,0	- 0,4
Wederuitvoer	- 0,2	- 0,7	- 1,6	2,0	- 2,8
Energie	- 6,5	- 1,2	19,5	6,9	- 24,7
Concurrentiepositie Nederland ^a	1,8	- 5,3	3,6	4,0	- 1,0
Arbeidskosten pep verwerkende industrie (gld/euro)					
Alle concurrenten	- 2,7	- 6,5	3,1	6,1	0,3
Euroconcurrenten	.	- 2,1	3,8	- 0,1	- 0,5
Niet-euroconcurrenten	.	- 10,7	2,4	11,9	1,1
Nederland	- 4,4	- 1,3	- 0,4	2,0	1,3
Loonvoet verwerkende industrie (nationale valuta)					
Alle concurrenten	.	3,2	3,2	4,3	3,4
Euroconcurrenten	.	3,4	3,1	3,1	1,8
Niet-euroconcurrenten	.	2,7	3,2	4,9	4,9
Nederland	.	2,9	2,2	2,2	3,9
Arbeidsproductiviteit verwerkende industrie					
Alle concurrenten	.	3,3	1,9	3,7	1,4
Euroconcurrenten	.	2,5	1,5	4,7	2,1
Niet-euroconcurrenten	.	4,2	2,2	2,8	0,7
Nederland	.	4,2	2,7	0,2	2,6
Effectieve wisselkoers, industrieproducten, t.o.v. concurrenten (gld/euro)					
Alle concurrenten	2,7	6,8	- 1,8	- 5,1	1,6
Euroconcurrenten	1,0	3,0	- 2,2	- 1,4	0,1
Niet-euroconcurrenten	4,2	10,5	- 1,4	- 8,9	3,1
t.o.v. leveranciers (gld/euro)					
Alle leveranciers	1,9	6,1	- 1,6	- 6,1	1,2
Eurokoers					
Dollar per euro	2,0	13,3	- 4,8	- 13,6	- 1,6
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)	1,21	1,37	1,31	1,13	1,11
Rente standen					
Korte rente Eurogebied (Duitsland t/m 1998)	5,4	4,5	3,3	3,3	3,5
Lange rente Duitsland	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6

^a Relatieve arbeidskosten pep verwerkende industrie concurrenten t.o.v. Nederland.

1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
5,0	11,1	0,9	2,4	5,2	7,8	5,6	7,7	6¼	6½
-1,6	7,6	0,7	-1,7	-4,9	0,2	1,4	1,0	1	½
-1,8	6,6	-1,5	-4,6	-2,4	1,0	3,3	3,9	1½	1
-3,4	2,2	-0,4	-5,1	-2,6	-0,7	-0,7	0,5	1	-¼
-0,1	0,5	0,3	0,2	-1,3	-1,2	-0,7	2,7	1½	¼
-3,5	-1,2	-3,2	-3,4	-1,5	-1,3	-1,7	-1,2	0	-½
-3,7	5,5	2,8	-5,7	-2,5	0,4	0,0	1,3	3½	½
-4,3	1,0	-2,0	-6,5	-3,3	-1,1	-1,0	-0,1	-¼	-½
26,7	70,1	-9,5	0,6	-0,6	15,0	34,6	25,5	5	7¼
2,4	8,6	-2,3	-4,7	-8,0	-2,5	1,1	-1,3	-2¾	-¾
1,9	6,5	1,6	-2,2	-6,2	-4,9	-0,3	-1,7	-2½	-¼
-0,2	-1,4	1,6	1,3	0,8	-0,8	-1,0	-1,4	-¾	-¼
3,9	13,4	1,7	-5,2	-12,5	-8,6	0,2	-1,9	-4¼	-½
-0,5	-2,0	4,1	2,6	1,9	-2,5	-1,4	-0,3	¼	½
3,4	5,6	3,1	2,9	3,9	2,8	2,4	2,8	3½	3¼
2,5	3,5	2,5	3,0	2,9	3,7	1,8	2,6	2¼	3
4,2	6,3	3,6	2,6	3,9	1,8	2,9	3,0	4¼	3¼
3,3	4,9	4,3	5,3	4,3	4,1	1,7	2,9	2¾	4
3,3	4,7	0,6	2,8	3,1	5,0	3,1	4,1	3¾	3½
2,6	4,9	0,9	1,7	2,1	4,6	2,7	4,0	3¼	3¼
3,9	4,5	0,3	3,9	4,0	5,5	3,5	4,2	4¼	3½
3,8	7,0	0,3	2,6	2,4	6,7	3,1	3,2	2½	3½
-1,7	-5,3	0,8	2,2	7,5	3,0	-0,4	0,4	2¼	¼
0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0	0
-3,4	-10,4	1,6	4,2	14,2	5,6	-0,7	0,7	4½	¼
-2,4	-6,6	0,7	2,7	9,2	3,6	-0,2	0,6	3	¼
-4,0	-13,4	-3,1	5,5	19,7	9,9	0,1	0,9	6¾	¾
1,07	0,92	0,90	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,34	1,35
3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2,1	2,2	3,1	4	4½
4,5	5,3	4,8	4,8	4,1	4,1	3,4	3,8	4¼	4½

Bijlage B2	Kerngegevens voor de wereldeconomie en de wereldhandel, 1994-2008				
	1994	1995	1996	1997	1998
	mutaties per jaar in %				
Bruto binnenlands product (volume)					
Wereld	3,5	3,5	4,0	4,2	2,6
Hoogontwikkelde economieën	3,1	2,5	2,7	3,3	2,8
Opkomende economieën	4,1	4,9	5,6	5,2	2,3
Wereldhandelsvolume (goederen)					
Invoervolume EU-15 (goederen)	9,8	10,5	6,5	9,6	4,4
Invoervolume EU-15 (goederen)	8,6	7,8	4,4	7,3	10,3
Consumentenprijsindex G3	2,4	2,2	2,1	1,9	1,3
Gestandaardiseerde werkloosheid G3 ^a	7,3	7,0	7,1	6,8	6,6
Wereldhandelsprijs (dollar)					
Goederen	2,4	7,6	- 2,0	- 6,0	- 5,8
Industrieproducten	2,4	7,2	- 3,4	- 7,6	- 3,3
Grondstoffenprijzen HWWA-index (dollar)					
Grondstoffen exclusief energie	22,5	13,0	- 8,2	0,0	- 15,3
Voedings- en genotmiddelen	29,0	3,4	3,4	2,1	- 16,3
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	20,6	17,8	- 16,3	- 4,5	- 14,1
Metalen	17,5	19,2	- 11,9	1,7	- 15,3
Energie	- 4,8	9,8	14,4	- 3,9	- 29,0
Wereldhandelsprijs (euro)					
Goederen	0,3	- 5,0	2,9	8,8	- 4,2
Industrieproducten	0,3	- 5,4	1,4	7,0	- 1,7
Grondstoffenprijzen HWWA-index (euro)					
Grondstoffen exclusief energie	20,0	- 0,3	- 3,6	15,8	- 13,9
Voedings- en genotmiddelen	26,4	- 8,8	8,5	18,2	- 14,9
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	18,2	3,9	- 12,1	10,5	- 12,6
Metalen	15,1	5,2	- 7,5	17,8	- 13,9
Energie	- 6,7	- 3,1	20,1	11,2	- 27,8
niveaus					
Wisselkoersen					
Euro (dollar per euro)	1,21	1,37	1,31	1,13	1,11
Yen (yen per dollar)	102,20	94,05	108,75	120,93	130,80
Ruwe olieprijs Brent					
dollar per vat	15,8	17,0	20,6	19,1	12,8
euro per vat	13,1	12,4	15,8	16,9	11,5
Korte rente					
Eurogebied (Duitsland t/m 1998)	5,4	4,5	3,3	3,3	3,5
Verenigde Staten	4,6	5,9	5,4	5,6	5,5
Lange rente					
Duitsland	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6
Verenigde Staten	7,1	6,6	6,4	6,4	5,3

^a In procenten van de beroepsbevolking.

1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
3,7	4,8	2,5	3,0	4,2	5,3	4,9	5,3	5	5
3,3	3,7	1,2	1,3	1,8	3,0	2,3	2,8	2¼	2½
4,1	6,1	3,9	4,9	6,5	7,6	7,3	7,8	7¾	7¼
6,2	13,5	- 0,2	3,6	6,4	11,0	8,0	9,5	7¾	8¼
5,8	12,5	0,6	0,2	4,1	7,1	4,6	7,9	5	6
1,3	2,3	2,1	1,6	1,8	2,1	2,3	2,4	2¼	2
6,2	5,8	6,0	6,7	6,9	6,7	6,4	5,8	5¼	5¼
- 2,6	- 0,3	- 4,0	0,3	9,4	9,4	5,5	5,1	6	2¼
- 3,4	- 4,6	- 3,2	0,5	9,0	6,3	2,5	1,8	4¾	½
- 9,5	3,7	- 10,0	2,8	14,2	20,6	10,1	26,7	18	5
- 19,2	- 7,1	- 7,3	12,0	8,3	11,7	0,0	10,9	17	5
- 2,6	5,9	- 14,2	- 0,6	21,8	9,7	1,3	11,8	21	5
- 4,1	12,3	- 8,7	- 2,1	13,8	37,3	23,2	43,9	17	5
28,1	50,0	- 10,4	- 0,3	14,4	35,3	36,5	19,1	5	7
1,4	15,1	- 0,9	- 5,0	- 8,6	- 0,5	5,4	4,2	- ¾	1½
0,6	10,2	- 0,1	- 4,7	- 8,9	- 3,3	2,4	0,9	- 2	- ¼
- 5,7	19,7	- 7,1	- 2,6	- 4,6	9,7	10,0	25,6	11	4
- 15,8	7,2	- 4,3	6,1	- 9,5	1,6	- 0,1	9,9	10	4
1,4	22,2	- 11,5	- 5,8	1,7	- 0,2	1,2	10,8	13	4
- 0,2	29,6	- 5,8	- 7,2	- 4,9	24,9	23,1	42,7	10	4
33,4	73,1	- 7,6	- 5,5	- 4,4	23,0	36,4	18,1	- 2	7
1,07	0,92	0,90	0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,34	1,35
113,76	107,76	121,46	125,23	115,95	108,17	110,14	116,34	121,00	122,00
17,8	28,4	24,4	25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	69	75
16,7	30,7	27,2	26,4	25,5	30,7	43,7	51,9	52	56
3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2,1	2,2	3,1	4	4½
5,3	6,5	3,7	1,7	1,2	1,6	3,5	5,2	5¼	5¼
4,5	5,3	4,8	4,8	4,1	4,1	3,4	3,8	4¼	4½
5,6	6,0	5,0	4,6	4,0	4,3	4,3	4,8	4¾	5

Bijlage B3 **BBP-volume naar regio's en landen, 1994-2008**

	1994	1995	1996	1997	1998
	volumemutaties per jaar in %				
Wereld	3,5	3,5	4,0	4,2	2,6
Hoogontwikkelde economieën	3,1	2,5	2,7	3,3	2,8
Verenigde Staten	4,0	2,5	3,7	4,5	4,2
Japan	1,1	2,0	2,7	1,6	-2,0
EU-16	2,9	2,6	1,8	2,7	3,0
Eurogebied	2,4	2,2	1,5	2,6	2,8
Duitsland	2,6	1,9	1,0	1,8	2,0
Frankrijk	2,2	2,2	1,1	2,3	3,5
Italië	2,2	2,8	0,7	1,9	1,4
Spanje	2,4	2,8	2,4	3,9	4,5
Nederland	3,0	3,1	3,4	4,3	3,9
België	3,2	2,4	1,2	3,5	1,7
Oostenrijk	2,6	1,9	2,6	1,8	3,6
Griekenland	2,0	2,1	2,4	3,6	3,4
Portugal	1,0	4,3	3,6	4,2	4,7
Finland	3,6	3,9	3,7	6,1	5,2
Ierland	5,8	9,6	8,3	11,7	8,5
Luxemburg	3,8	1,4	1,8	6,0	6,2
Slovenië	5,3	4,1	3,7	4,8	3,9
Verenigd Koninkrijk	4,3	2,9	2,8	3,1	3,3
Zweden	3,9	3,9	1,3	2,3	3,7
Denemarken	5,5	3,1	2,8	3,2	2,2
Opkomende economieën	4,1	4,9	5,6	5,2	2,3
Azië	9,3	8,8	8,1	6,4	2,9
China	13,1	10,9	10,0	9,3	7,8
Nieuwe industrielanden	8,0	7,6	6,5	5,5	-2,8
India	6,8	7,6	7,5	4,7	6,0
Overige landen	6,8	7,2	6,7	3,7	-5,1
Latijns Amerika	5,1	1,2	3,5	5,3	2,2
Transitielanden	-8,1	-0,4	0,5	2,8	-0,2
Nieuwe EU lidstaten	3,2	5,5	3,9	2,5	2,5
Overige landen	-12,4	-3,0	-1,1	2,9	-1,5
Afrika en Midden-Oosten	2,3	3,0	5,3	3,4	3,2
EU-27	2,9	2,9	2,0	2,7	2,9

1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
3,7	4,8	2,5	3,0	4,2	5,3	4,9	5,3	5	5
3,3	3,7	1,2	1,3	1,8	3,0	2,3	2,8	2¼	2½
4,5	3,7	0,8	1,6	2,5	3,6	3,1	2,9	2	2¾
-0,1	2,9	0,2	0,3	1,5	2,7	1,9	2,2	2½	2
3,1	3,9	2,0	1,1	1,2	2,5	1,6	2,9	2¾	2½
3,0	3,8	1,9	0,9	0,8	2,0	1,5	2,8	2¾	2¼
2,0	3,2	1,2	0,0	-0,2	1,1	0,8	2,9	2¾	2¼
3,3	3,9	1,8	1,0	1,1	2,5	1,7	2,2	2¼	2¼
1,9	3,6	1,8	0,3	0,0	1,2	0,1	1,9	1¾	1½
4,7	5,1	3,6	2,7	3,1	3,3	3,6	3,9	3¾	3
4,7	3,9	1,9	0,1	0,3	2,2	1,5	3,0	2¾	2½
3,4	3,7	0,8	1,5	1,0	3,0	1,1	3,1	2½	2¼
3,3	3,4	0,8	0,9	1,2	2,3	2,0	3,3	3	2½
3,4	4,5	4,5	3,9	4,8	4,7	3,8	4,3	3¾	3½
4,0	3,9	2,0	0,8	-0,7	1,3	0,5	1,3	1½	1½
3,9	5,0	2,6	1,6	1,8	3,7	2,9	5,0	3¼	3
10,8	9,2	5,9	6,4	4,3	4,3	5,9	5,7	5¼	4½
8,6	8,4	2,7	3,5	1,3	3,8	4,1	5,9	5	5
5,4	4,1	2,7	3,5	2,7	4,4	4,0	5,2	4¼	4
3,1	3,8	2,4	2,1	2,8	3,3	1,8	2,8	2¾	2½
4,5	4,3	1,1	2,0	1,7	4,1	2,9	4,2	3¾	3½
2,6	3,5	0,7	0,5	0,4	2,1	3,1	3,2	2¼	2¼
4,1	6,1	3,9	4,9	6,5	7,6	7,3	7,8	7¾	7¼
6,5	7,1	5,3	6,7	7,9	8,4	8,7	9,1	9	8½
7,6	8,4	8,3	9,1	10,0	10,1	10,4	11,1	11¼	10½
7,5	7,9	1,1	5,4	3,2	5,8	4,7	5,3	4½	4¾
6,7	5,3	4,1	4,3	7,3	7,8	9,2	9,4	9	8¾
3,7	5,8	3,1	4,8	5,9	6,4	6,2	5,9	6	6
0,2	3,9	0,5	0,1	2,4	6,0	4,6	5,5	5	4½
2,4	6,9	3,1	4,8	6,4	7,5	6,0	6,9	6¾	6½
2,6	4,1	3,0	3,1	4,4	5,7	4,7	6,4	6¼	5¾
2,3	8,4	3,1	5,7	7,3	8,3	6,6	7,1	7	6¾
2,3	4,3	3,3	3,4	5,4	5,7	5,5	5,5	5¾	5½
3,1	3,9	2,1	1,3	1,6	2,8	2,0	3,3	3	2¾

Bijlage B4 Kerngegevens voor de G3 en Duitsland, 1994-2008

	1994	1995	1996	1997	1998
	mutaties per jaar in %				
Eurogebied					
Bruto binnenlands product (volume)	2,4	2,2	1,5	2,6	2,8
Particuliere consumptie	1,7	1,6	1,8	1,7	3,1
Overheidsconsumptie	1,0	0,7	1,6	1,1	1,2
Bruto investeringen	2,5	2,3	1,6	2,8	6,0
Voorraadvorming (% BBP)	- 0,3	0,3	- 0,5	0,2	0,4
Binnenlandse bestedingen	1,4	1,9	1,1	2,0	3,6
Uitvoer goederen en diensten	9,3	8,3	4,6	10,6	7,2
Invoer goederen en diensten	8,7	7,5	3,6	9,2	10,3
Consumentenprijs (geharmoniseerd)	2,8	2,6	2,2	1,7	1,2
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	10,7	10,4	10,6	10,5	10,0
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 4,9	- 5,3	- 4,2	- 2,6	- 2,2
Saldo lopende rekening (% BBP)	0,2	0,6	1,0	0,9	0,3
Korte rente	5,4	4,5	3,3	3,3	3,5
Lange rente (Duitsland)	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6
Verenigde Staten					
Bruto binnenlands product (volume)	4,0	2,5	3,7	4,5	4,2
Particuliere consumptie	3,7	2,7	3,4	3,8	5,0
Overheidsconsumptie	0,3	0,2	0,4	1,8	1,6
Bruto investeringen	7,3	5,7	8,1	8,0	9,1
Voorraadvorming (% BBP)	0,6	- 0,4	0,1	0,6	0,0
Binnenlandse bestedingen	4,4	2,4	3,8	4,8	5,3
Uitvoer goederen en diensten	8,7	10,1	8,4	11,9	2,4
Invoer goederen en diensten	11,9	8,0	8,7	13,6	11,6
Consumentenprijs	2,6	2,8	2,9	2,3	1,5
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	6,1	5,6	5,4	4,9	4,5
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 3,6	- 3,1	- 2,2	- 0,8	0,4
Saldo lopende rekening (% BBP)	- 1,7	- 1,5	- 1,6	- 1,7	- 2,5
Korte rente	4,6	5,9	5,4	5,6	5,5
Lange rente	7,1	6,6	6,4	6,4	5,3
Japan					
Bruto binnenlands product (volume)	1,1	2,0	2,7	1,6	- 2,0
Particuliere consumptie	2,7	1,9	2,5	0,7	- 0,9
Overheidsconsumptie	3,2	3,9	2,9	0,8	1,8
Bruto investeringen	- 1,6	0,9	4,6	- 0,3	- 7,2
Voorraadvorming (% BBP)	- 0,2	0,7	0,2	0,1	- 0,2
Binnenlandse bestedingen	1,3	2,6	3,4	0,6	- 2,4
Uitvoer goederen en diensten	3,6	4,3	5,9	11,1	- 2,7
Invoer goederen en diensten	7,9	13,3	13,4	0,5	- 6,8
Consumentenprijs	0,7	- 0,1	0,0	1,7	0,7
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	2,9	3,1	3,4	3,4	4,1
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	- 4,2	- 5,1	- 5,1	- 4,0	- 5,8
Saldo lopende rekening (% BBP)	2,8	2,2	1,4	2,3	3,1
Korte rente	2,2	1,2	0,6	0,6	0,7
Lange rente	4,4	3,4	3,1	2,4	1,5

1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
3,0	3,8	1,9	0,9	0,8	2,0	1,5	2,8	2 ³ / ₄	2 ¹ / ₄
3,4	3,1	2,0	0,8	1,2	1,6	1,5	1,8	1 ¹ / ₂	2 ¹ / ₄
1,9	2,3	2,0	2,4	1,8	1,3	1,3	1,9	1 ¹ / ₂	2
6,3	5,0	0,5	- 1,5	1,2	2,3	2,6	5,0	4 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂
0,0	0,1	- 0,4	- 0,3	0,1	0,2	0,1	0,1	0	0
3,6	3,3	1,2	0,4	1,5	1,9	1,7	2,6	2 ¹ / ₄	2 ¹ / ₂
5,6	12,2	3,7	1,7	1,1	6,9	4,3	8,0	5 ³ / ₄	5 ¹ / ₂
7,7	11,0	1,8	0,3	3,1	6,7	5,1	7,8	5	6
1,1	2,1	2,4	2,3	2,1	2,1	2,2	2,2	2	2
9,1	8,2	7,8	8,2	8,7	8,8	8,6	7,9	7	6 ¹ / ₂
- 1,3	0,0	- 1,8	- 2,5	- 3,0	- 2,8	- 2,5	- 1,6	- 1	- ³ / ₄
- 0,4	- 1,3	- 0,3	0,8	0,4	0,8	0,0	- 0,1	¹ / ₂	¹ / ₄
3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2,1	2,2	3,1	4	4 ¹ / ₂
4,5	5,3	4,8	4,8	4,1	4,1	3,4	3,8	4 ¹ / ₄	4 ¹ / ₂
4,5	3,7	0,8	1,6	2,5	3,6	3,1	2,9	2	2 ³ / ₄
5,1	4,7	2,5	2,7	2,8	3,6	3,2	3,1	3	2 ³ / ₄
3,1	1,7	3,1	4,3	2,5	1,5	0,8	1,4	2	2 ¹ / ₄
8,2	6,1	- 1,7	- 3,5	3,2	6,2	5,9	2,6	- 2	2
0,0	- 0,1	- 0,9	0,5	0,1	0,4	- 0,2	0,0	- ¹ / ₄	0
5,3	4,4	0,9	2,2	2,8	4,2	3,1	2,8	1 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂
4,3	8,7	- 5,4	- 2,3	1,3	9,7	6,9	8,4	6 ³ / ₄	7
11,5	13,1	- 2,7	3,4	4,1	11,3	5,9	5,9	3	4 ¹ / ₂
2,2	3,4	2,8	1,6	2,3	2,7	3,4	3,2	3	2 ³ / ₄
4,2	4,0	4,7	5,8	6,0	5,5	5,1	4,6	4 ¹ / ₂	4 ³ / ₄
0,9	1,6	- 0,4	- 3,8	- 4,8	- 4,6	- 3,7	- 2,3	- 2	- 2
- 3,3	- 4,3	- 3,8	- 4,4	- 4,8	- 5,5	- 6,1	- 6,2	- 6	- 6
5,3	6,5	3,7	1,7	1,2	1,6	3,5	5,2	5 ¹ / ₄	5 ¹ / ₄
5,6	6,0	5,0	4,6	4,0	4,3	4,3	4,8	4 ³ / ₄	5
- 0,1	2,9	0,2	0,3	1,5	2,7	1,9	2,2	2 ¹ / ₂	2
1,0	0,7	1,6	1,1	0,4	1,6	1,6	0,8	1 ³ / ₄	1 ¹ / ₂
4,2	4,3	3,0	2,4	2,3	1,9	1,7	0,4	³ / ₄	1
- 0,8	1,2	- 0,9	- 4,9	- 0,5	1,4	2,4	3,4	2 ¹ / ₄	1 ¹ / ₂
- 1,0	1,0	- 0,2	- 0,2	0,3	0,3	- 0,1	0,0	0	0
0,0	2,4	1,0	- 0,4	0,8	1,9	1,6	1,4	1 ³ / ₄	1 ¹ / ₂
1,9	12,7	- 6,9	7,5	9,2	13,9	7,0	9,6	7 ³ / ₄	7 ¹ / ₂
3,6	9,2	0,6	0,9	3,9	8,1	5,8	4,5	3 ¹ / ₄	5
- 0,3	- 0,6	- 0,8	- 0,9	- 0,3	0,0	- 0,6	0,3	0	¹ / ₂
4,7	4,7	5,0	5,4	5,3	4,7	4,4	4,1	3 ³ / ₄	3 ¹ / ₂
- 7,4	- 7,6	- 6,3	- 8,0	- 7,9	- 6,2	- 6,4	- 2,4	- 2 ³ / ₄	- 3
2,6	2,6	2,2	2,8	3,2	3,7	3,7	3,9	4 ¹ / ₂	4 ³ / ₄
0,2	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	³ / ₄	1
1,7	1,7	1,3	1,3	1,0	1,5	1,4	1,7	1 ³ / ₄	2

Bijlage B4 Kerngegevens voor de G3 en Duitsland, 1994-2008 (vervolg)

	1994	1995	1996	1997	1998
	mutaties per jaar in %				
G3^a					
Bruto binnenlands product (volume)	3,3	2,6	3,0	3,7	3,1
Particuliere consumptie	3,1	2,4	2,9	2,8	3,8
Overheidsconsumptie	1,2	1,2	1,5	1,5	1,7
Bruto investeringen	4,3	4,0	5,3	5,1	6,2
Voorraadvorming (% BBP)	0,1	0,1	-0,2	0,4	0,2
Binnenlandse bestedingen	2,9	2,6	2,9	3,3	3,9
Uitvoer goederen en diensten	9,5	9,8	7,3	12,9	4,5
Invoer goederen en diensten	11,4	10,0	8,2	11,1	9,6
Consumentenprijs	2,4	2,2	2,1	1,9	1,3
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	7,3	7,0	7,1	6,8	6,6
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	-4,3	-4,4	-3,6	-2,1	-1,7
Saldo lopende rekening (% BBP)	-0,2	0,0	0,0	0,1	-0,4
Duitsland					
Bruto binnenlands product (volume)	2,6	1,9	1,0	1,8	2,0
Particuliere consumptie	2,0	2,2	1,3	0,8	1,5
Overheidsconsumptie	2,7	1,9	2,1	0,5	1,8
Bruto investeringen	4,3	-0,2	-0,5	1,0	4,0
Voorraadvorming (% BBP)	0,0	0,3	-0,7	0,1	0,3
Binnenlandse bestedingen	2,7	1,9	0,4	0,9	2,4
Uitvoer goederen en diensten	8,0	6,3	6,0	11,7	8,0
Invoer goederen en diensten	8,3	6,5	3,5	8,2	9,5
Consumentenprijs (geharmoniseerd)	2,7	1,7	1,5	1,5	0,6
Gestandaardiseerde werkloosheid (% beroepsbevolking)	8,3	8,0	8,6	9,2	8,8
Vorderingensaldo totale overheid (% BBP)	-2,3	-3,2	-3,3	-2,6	-2,2
Saldo lopende rekening (% BBP)	-1,4	-1,2	-0,6	-0,5	-0,8
Korte rente	5,4	4,5	3,3	3,3	3,5
Lange rente	6,8	6,8	6,2	5,7	4,6

^a G3: Eurogebied, Verenigde Staten en Japan.

1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
3,6	4,2	1,4	1,3	1,8	3,1	2,4	3,0	2½	2¾
4,3	4,0	2,5	1,9	2,0	2,7	2,4	2,4	2½	2½
3,1	2,7	3,0	3,7	2,5	1,6	1,2	1,6	1¾	2¼
7,0	5,6	- 0,7	- 3,2	2,0	4,2	4,3	4,1	1¾	2¾
- 0,2	0,2	- 0,7	0,0	0,1	0,3	- 0,1	0,1	- ¼	0
4,4	4,2	1,2	1,2	2,2	3,1	2,5	2,7	2	2½
5,3	12,5	- 1,7	1,0	2,6	10,0	6,2	9,1	7	7
10,0	13,4	- 0,2	1,9	4,1	9,8	6,0	7,1	4¼	5¾
1,3	2,3	2,1	1,6	1,8	2,1	2,3	2,4	2¼	2
6,2	5,8	6,0	6,7	6,9	6,7	6,4	5,8	5¼	5¼
- 1,3	- 0,4	- 1,9	- 3,8	- 4,4	- 4,0	- 3,5	- 2,0	- 1¾	- 1½
- 1,1	- 2,0	- 1,4	- 1,1	- 1,3	- 1,4	- 2,0	- 2,1	- 1¾	- 1¾
2,0	3,2	1,2	0,0	- 0,2	1,1	0,8	2,9	2¾	2¼
3,0	2,4	1,9	- 0,8	0,1	0,2	- 0,1	1,0	0	1¼
1,1	1,4	0,5	1,5	0,4	- 1,5	0,5	0,9	2¼	1½
4,7	3,0	- 3,6	- 6,1	- 0,3	- 0,2	1,0	6,1	5	2½
- 0,3	- 0,1	- 0,9	- 0,6	0,5	- 0,1	0,0	- 0,1	0	0
2,7	2,2	- 0,5	- 2,0	0,6	- 0,2	0,3	1,9	1½	1½
5,9	13,5	6,4	4,3	2,5	10,0	7,1	12,5	7¾	6½
8,6	10,2	1,2	- 1,4	5,4	7,2	6,7	11,2	5½	5½
0,6	1,4	1,9	1,4	1,0	1,8	1,9	1,8	2	1¾
7,9	7,2	7,4	8,2	9,1	9,5	9,5	8,4	6½	6
- 1,5	1,3	- 2,8	- 3,6	- 4,0	- 3,7	- 3,2	- 1,7	- ¼	0
- 1,3	- 1,8	0,0	2,0	2,0	4,3	4,6	5,1	6½	7
3,0	4,4	4,3	3,3	2,3	2,1	2,2	3,1	4	4½
4,5	5,3	4,8	4,8	4,1	4,1	3,4	3,8	4¼	4½

Verklaring van afkortingen

AAW	Algemene Arbeidsongeschiktheidswet
ABW	Algemene Bijstandswet
ADV	Arbeidsduurverkorting
ANW	Algemene Nabestaandenwet
AO	Arbeidsongeschiktheid
Aof	Arbeidsongeschikheidsfonds
Aok	Arbeidsongeschikheidskas
AOW	Algemene Ouderdomswet
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBB-rating	Beoordeling van een gematigde kredietwaardigheid door kredietratingbureau Standard & Poor's.
BBP	Bruto Binnenlands Product
BNP	Bruto Nationaal Product
BPM	Belasting op Personenauto's en Motorrijwielen
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CFV	Centraal Fonds voor de Volkshuisvesting
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
CWI	Centrum voor Werk en Inkomen
DGA	Directeuren en groot-aandeelhouders
DNB	De Nederlandsche Bank
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EIM	Onderzoek voor Bedrijf en Beleid (voorheen Economisch Instituut Midden- en kleinbedrijf)
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESB	Economisch Statistische Berichten
EU	Europese Unie
FES	Fonds Economische Structuurversterking
FISIM	Financial Intermediation Services Indirectly Measured
fob	Free on board
G3	Verenigde Staten, Eurogebied en Japan

GGZ	Geestelijke Gezondheidszorg
HAVO	Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HICP	European Harmonized Indices of Consumer Prices
HWWA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
I/A	Inactieven/Actieven
IBOI	Prijsmutatie Bruto Overheidsinvesteringen
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IMOC	Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
IVA	Inkomensvoorziening Volledig en duurzaam Arbeidsongeschikten
KKP	Koopkrachtpariteit
MBO	Middelbaar Beroepsonderwijs
MEP	Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie
MEV	Macro Economische Verkenning
MLO	Microlastenontwikkeling
MLT	Middellange Termijnverkenning
NBER	National Bureau of Economic Research
NNI	Netto Nationaal Inkomen
OB	Ondersteunende begeleiding
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OZB	Onroerende-zaakbelasting
pep	Per eenheid product
PGB	Persoonsgebonden budgetten
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke afdrachtskorting
SV	Sociale Verzekering
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TBU	Teruggave Buitengewone Uitgaven regeling

UFO	Uitvoeringsfonds voor de Overheid
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UWV	Uitvoeringsorganisatie Werknemersverzekeringen
VAR	Verklaring Arbeidsrelatie
VLZ	Verlenging Loondoorbetalingsverplichting bij Ziekte
VMBO	Vorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs
VNG	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
VpB	Vennootschapsbelasting
VPL	Wet VUT, Prepensioen en Levensloop
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
VWO	Vorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs
VWS	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
Walvis	Wet administratieve lastenverlichting en vereenvoudiging in sociale verzekeringswetten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsvoorziening zelfstandigen
WBK	Wet Basisvoorziening Kinderopvang
WGA	Werkhervatting Gedeeltelijk Arbeidsongeschikten
WGF	Wachtgeldfonds
Whk	Werkhervattingskans
WIA	Wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WMO	Wet Maatschappelijke Ondersteuning
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet Werk en Bijstand
ZFW	Ziekenfondswet
ZVW	Zorgverzekeringwet
ZW	Ziektewet
ZZP-ers	Zelfstandigen zonder personeel

